

P2

Ш78

44078

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

Дон хапарла

Адамны
джазыуу

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

Дон хапарла

*Адамны
джазыуу*

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМА
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМ
ЧЕРКЕССК—1973

Къарачай тилге
ТОХЧУҚЪЛАНЫ ХУСЕИ
кёчюргенди.
(1956—1969 джыл)

«Дукъурчукъ», «Сюрюучю», «Колчакны, мурсаны эм башхаланы хакъындан», «Эки эрли», «Къаллы джау» СССР-ни Къоруулау Министерствосуну китаб басмасы 1965 джыл чыгъаргъан «Ата джуртну хакъындан сёз» деген китабдан, «Бачхачы», «Бедербетчик» Москвада «Сабий литература» китаб басма 1967 джыл чыгъаргъан «Дон хапарла бла Адамны джазыуу» деген китабдан, «Адамны джазыуу» — 1956 джыл ноябрь айда «Правда» газетде басмаланган текстинден кёчюрюлгендиле.

С русского на карачаевский язык переведено с книг М. Шолохова «Слово о родине», Издательство Министерства обороны СССР, Москва, 1965 г. и Михаил Шолохов, «Донские рассказы», «Судьба человека», издательство «Детская литература», Москва 1967 г.

Дон хапарла

КЕСИМИ ЮСЮМДЕН

Алгынынгы Донской Аскер Областда Вёшенская стансени Кружилин хуторунда 1905 джыл 24 майда туугъанма. Атам — оруслу, анам — украинлы.

1918 джылгъа дери окъугъанма — алгъын приходской школда, андан сора гимназияда, алай а ол заманда башланган граждан къазауат мени окъуууму бёлген эди, эмда 1918 джылдан ишлеб башлагъан эдим. Стансе ревкомда ЧОН-да (Часть Особого Назначения) продотрядда къуллукъ этгенме, джюк джюклеучо, къара ишчи болуб ишлегенме. Беш джылны ичинде кёб санагъатны алмашдыргъанма.

1923 джылдан джазгъанларымы басмалаб башлагъанма. Ол замандан тебреб литература ишим джашауумда мени баш санагъатым болгъанды.

М. Шолохов.

Вёшенская стансе.

ДУКЪУРЧУКЪ.

I.

Стол юсюнде шокот ийис этген, атылыб бошагъан патронла, къой сюек, аскер карта, сводка, ат тер ийишли кюмюш джюген, бир туурагъан ётмек. Была бары да столну юсюндедиле. Къабыргъадан мылычабыб мортланган къанга шиндикде, сыртын терезе тюбге къаты тиреб, эскадронну командири Николай Кошевой олтурады. Аны сууукъдан буюкъгъан бармакъларында къалам. Столну юсюне эртдеден салынган эски плакатланы къатында — джарты толтурулгъан анкета. Зыбыр къагъыт кыызгъанч айтады: *Кошевой Николай, эскадронну командири. Джерчиликде урунган, РКСМ-ни члени.*

«Джылы» деген графаны туурасында къалам акъырын сызады: 18 джыл.

Кенг джауорунлуду Николай, къарамы бла джылындан абадан кёрюнеди. Аны кёзлери джарыкъ джыйрыкъладан толуду эмда аркъасы къартныкыча аз муккурланганды.

— Джашды, бек джашчыкъды, бишмеген джашил къаурады,—деб накъырда этедиле эскадронда,—алай а, излеб кёрчю бир табарыкъ эсенг анычаны, кесиникиледен хазна къоранч этдирмей, эки банданы къурутханны,

эмда джыл джарымны ичинде эскадронну урушлагъа, къаты сермешнулеге не къарт-тамада командирден да иги болмаса, аман элтмегенди!

Николка кесини онсегиз джылына уялады, хар заманда да «Джылынг» деген суююмсоюз графаны туурасында къалам кымылдагъанын акъыртын этеди, аны джаякълары мыдахсыныб кызарадыла. Николканы атасы къазакъды, ол да атасыча — къазакъды. Анга беш-алты джыл болгъан заманда атасыны кесини биргесине аскер къуллыкъ этген тенгини атына къалай миндиргенин ол тюшюндеча эсгереди

— Джалындан тут, джашым! — деб кычыра эди ол, анасы уа хант юйчюкню эшигиндеп Николкагъа ышар? эди эмда аны атны джити сыртындан эки джанына салыннган аякъчыкъларына, атны джюгенинден тутуб тургъан атасына, бети агъарыб, кѳзлерин джуммай, джити къарай эди.

Ол эртде эди. Николканы атасы герман къазауатда, суу джутханча, тас болгъанды. Аны аты-чууу да чыкъмай къалгъанды. Анасы да ѳлгенди. Николка атасындан атланы суюмекликни, эсебсиз джигитликни эмда, атасында болгъанча, сол аягында, инчигинден ѳргерекде, кѳгюрчюн гаккы чакълы бир догъура дукъурчукъну алгъанды ѳмюрлюкге. Онбеш джылы джетгинчи джалчылыкъда айланнганды, сора бир узун шинелни тилеб алыб, стансени ичи бла озуб баргъан кызыл аскер полкуну биргесине Врангель бла кюреширге кетгенди. Быйылгъы джай, бир джолда, Николка военком бла бирге Донда джуууннганды. Ол тилкъау, тилтаппа эте эмда контужен башын кыйыкъ кымылдата. Николканы кюнде кыйюб къаралгъан муккур сыртына къагъа айтханды:

— Сен неме... Сен насыб... насыблыса. Да, хо, насыб-

лыса! Анангдан туугъан белги дукъурчугъунг барды — ол насыбды, дейдиле.

Николай, ачыудан къайнаб тишлерин кыжылдата суугъа кѣмюлдю, андан сора, пырхылдай, былай айтыб кычырды:

— Алдайса, сен санча! Мен гитчелигимден бери ёксюзме, бютеу джашаууму джалчылыкъ бла ашыргъан-ма, сен а насыблыса дейсе!..

Алай айтханы бла Донну бир кыйырын кыучакълаб тургъан хамхот таба джюзюб кетди.

II.

Николка квартирде тургъан юй Донну кьаты джарны башындады. Терезеледен Донну чайкъалгъанлары тарай тургъан джашил джагъалары эмда кьаргъагъа ушагъан къурч бетли суу кѣрюнедиле. Джел кьобхан кечеледе толкъунла джар тюбюндекючлю шууулдайдыла, терезе джабхыч къангала тыхсыб джызылдай, кыйгъылы боладыла. Николкагъа суу полну тешиклеринден джашыртын кириб келгенча, толкъунла да юйню уруб кьалтыратханча кѣрюнедиле.

Ол башха квартирге кетерге умутлайды, кьалай эсе да кеталмайды, кьачха дери кьалады. Бир бузлауукъ эртденбла Николка, кесини налланган чурукъларыны тауушлары бла уюб тургъан назик шошлукъну буза, эшикге чыкъды. Балий бачхагъа барды эмда кыраудан башы чал болгъан, бети джыламукъ джугъу кырыдышха джатды. Юйню иеси кьатынны сарайда ийнекке тынч тур деб, джалыныб сѣлешгени эшитиледи, бузоу анасына джибериллигин излеб, базыкъ ауаз бла ёкюреди, сауулгъан сют челекни зынгырдатады.

Арбазда эшик ачылгъаны бла ит чабды. Взвод командирни тауушу келди:

— Командир юйдемиди?

Николка чыначыкъларына кѣлтюрюлюб сорду:

— Ма, мен былайдама. Не болгъанды энди уа?

— Станседан атлы келгенди. Сальск округдан банда бери ѳтгенди, Грушин совхозну алгъанды, дейди...

— Бери чакъыр аны...

Келген атлы къара тер басхан атын ат орунга тартды. Ат орунну арасында ол ат эки ал аягъына тобукъланды, андан сора бир джанына сойланды, бѣлюб-бѣлюб къысха хырылдады эмда миялаланыб баргъан кѣзлери бла тагъылгъан итни къарылыб ачы чабханына къарай, ѳлюб къалды. Нек ѳлдю десенг, ол атлы келтирген пакетде юч крест бир эди, эмда ол пакетни келтирген къыркъ километрни тохтаусуз чабдырыб келтиргенди.

Николка, председатель андан, ол эскадрону бла алагъа болушургъа келирин тилегенин окъуду эмда туруб, уллу бычагъын белине тагъа, юй таба кетиб, арыгъан халы бла сагъыш этди: «Къайры болса да, окъургъа барыргъа керек эди, ма санга энтда банда!.. Военком уялтады: сѣзлени тюз джаза билмегенлей, сен къаллай эскадрон командирсе... Мени не терслигим барды, приходской школну бошаргъа мадарым болмагъан эсе? Къуджурду ол... энтда банда... энтда къан тѣгюу, мен а быллай джашаудан арыгъанма... Была бары да бездиргендиле...»

Карабинни джерлей, эшик аллына чыкъды, башында сагъышлары уа, атла чыйыртылгъан тюзде чабханча, чабышадыла: «Шахаргъа кетерге керек эди.. Окъургъа...»

Ол ёлген атны къаты бла ат оруннга барды, аны
букъу джугъу бурун тешиклеринден акъгъан къара къан
ызы кёрюб, бир джанына бурулду.

III.

Юсю арба ызладан толуб, забалы джайлыкъда
джел башын тарагъан чычхан бетли ит-тил-чапракъ
джохарланады, лыбытала бла акъбаш хансла къалын
битгендиле эмда, гоккаларын тёге, баш къусадыла.
Къачан эсе да бир ол джайлыкъны юсю бла тейри
джарыкъ джилтинлеге бёлениб тургъан тюздеги ын-
дырлагъа салам, бичен ташыгъандыла, тебленген
джол а телеграф столбаланы джаны сыртлыкъны ба-
рады. Столбала уа къачхы, агъаргъан мутхуз чарс
ауанада тизилиб, батыуланы, къулакъланы юсю бла
атлайдыла. атаман да банданы—Совет властны суйме-
ген джюз джарым дончу эмда кьобан къазакъны — стол-
баланы джаны бла баргъан джылтырауукъ джолну
алыб барады. Ол, кьой сюрюуге хата этген бёрюча,
джолла бла эмда джолсуз барлыкъ сыртла, кьолла
бла юч сутканы къачыб барады, Кошевой Николканы
отряды да аны ызындан.

Бандадагъыла барыб тохтагъан аманлыкъчылады-
ла. уста аскер кьуллукъ этгендиле, хар нени да кёрген-
сынагъанладыла, алай болса да, атаман бек кючлю са-
гъыш этеди: ёзенгиледе ёрге турады, тюзню кёзлери
бла аулайды, Донну ары джанындагъы чегетлени кёк
кыйырларына дери ненча кычырым болгъанын са-
найды.

Алай бла, бёрюлеча, хаман къачыб барадыла, Ни-
колка Кошевойну эскадрону да аланы ызларын тебле-
генлей барады.

Джайгъы ариу кюнледе, дон тюзледе, кѣм-кѣк ачыкъ кѣкню тубюнде, къылчыкълы мюрзеу сабанла, кюмюш таууш эте, шууулдайдыла. Ол ташыуулну аллы бла, «гарновка» деген уллу бюртюкю будайны къылчыкълары, онджети джыл болгъан джашны мыйыкъларыча, къарала башлагъан къара будай а хаман ёрге ургъан эмда адамны тенглигине джетерге тырмашхан кѣзюудю.

Сакъаллы стансечиле къара будайны биченлик къырдышланы къатларында, сазлы эмда къумлу сыртлыкълада сюредиле. Ол анасындан туугъанлы да иги битмегенди, бек эртдеден бери да бир десятина отуз мерден кѣб битим бермегенди, сора алайда сабан нек сюредиле десенг, къара будайдан, къыз джыламукъладан да таза, ариу аракъы этедиле, эртдеден бери да алай этиб, атала, аланы аталары да ичиб келгендиле. Дон Аскер областны къазакъларыны гербинде эсирген къазакъны чагъыр бѣчкеге олтуруб тургъан сураты салыннганы да, эшта, бошуна болмаз эди. Къач болса, хуторла бла станселеде тамам къалын эмда джарыкъ эсириб чайкъаладыла, къызылтѣппе бѣркле тал чыбыкъладан эшилген чалманланы юслеринде ары бла бери тентирейдиле, — иелерини аякълары джер тутмайды.

Ма ол себебденди атаманны башы аязыгъан бир кюню да болмагъаны да, ма ол себебденди саулай арбачыланы, пулеметчуланы да джая тачанкалагъа эсирген, алас-булас кѣрген кѣзлери бла къарагъанлары да.

Атаман туугъан юйюн кѣрмегенли джети джыл болады. Герман къазауатда джесирлик, андан сора Врангель, кюнде къууурулгъан Константинополь, темир чыбыкъ буруулу лагерь, къара чайыр къаралтхан, тузлу къабыргъалары бла тюрк кемечик, къобанда султан къамишле эмда — банда.

Ызына айланыб къараса, атаманны джашауу ма алайды. Аны джюреги, джайгъы иссиде тюздеги мырды батмакъда ёгюз туякъланы эки джууаклы ызлары къатханча, къатханды. Къуджур эмда белгисиз ауруу кюйдюреди ичин, ол аны этин-бутун, къолун кемиреди, эмда атаман сезеди: аны унутургъа боллукъ тюлдю эмда ол аурууну не тукъум аракъы бла да тунчукъдурургъа болмазлыкъды. Алай болгъанлыкъгъа ичеди — аязыб тургъан кюню джожъду,—нек десенг, кюнню тюбюнде къара топракълы, бауурларын кёкге айландырыб тургъан дон тюзледе къара будай ариу ийис этиб, татлы чагъады, эмда хуторла бла станселеде эрлери аскер къуллукъ этерге кетген къаракъаш къатынла андан алай аракъы къайнатадыла, аны кёзлеуден чыкыгъан къара суудан айырыб танымазча.

IV.

Танг аласы бла биринчи бузлауукъла тюшдюле. Мантланы хыбыл чапракълары кюмюш бетли агъаргъандыла, Лукич да эртденбла тирменни чархында, джылтырауукъ ташлача, тюрлю-тюрлю джылтырауукъ джукъа бузланы джабышыб тургъанларын эсledi.

Лукич эртденбладан башлаб ауруйду: бели чанчады, тунакы ауруудан аякълары чоюнча болгъандыла, джерге тартадыла. Эти сюеклеринден айырылыб баргъанча, ауур санларын кючден кымылдата, тирменни ичинде айланыб къарады. Узгъарадан чычхан балачыкъ чартлаб чыкъды, аркъаугъа къонуб тургъан кёгюрчюн дженгил-дженгил ууакъ эмда кюн сайын этиучюсюча иш мурулдауун текдю. Къарт, саз топракъдан этилгенча, кенг бурун тешиклери бла джабышыучу мылы морт тынчыны эмда тартылгъан къара будай ийисни

джыйлады, суу, къарыла-къарыла, багъаналаны къалай кючлю эмгенине эмда джалагъанына сымарлаб къарады, буштукъча сакъалын сагъышлы сылады.

Лукич бал четенле джыйылгъан къашбакъда солургъа таянды.

Уллу тонну тубюнде ауузу да кыйыкъ ачылыб, эринлерини кыйырларындан акъгъан джабышыучу эмда джылы аууз суулары сакъалын джибите, джукълады. Ингирги къарангы къартны юйчюгюн къалын басды, тирмен да тубанны мамукъ юзюклерини ичинде ёрге сюелиб кёрюндю.

Уяныб къарагъанында, чегетден экеулен чыкъдыла. Аланы бири бал юйчюкде джюрюй тургъан аккагъа таууш этди:

— Былай кел, къарт!

Лукич ишекли болду, тохтаб къарады. Бу къатышхан джыллада, сормагъанлай, азыкъны, унну алыб кетнучю быллай сауутлу адамланы ол кёб кёргенди эмда аланы, бирин биринден айырмагъанлай, барын да кёрюб болмайды.

— Дженгил бол, сен къарт теке!

Лукич ичлери алынган бал четенлени аралары бла тебреди, габушур болгъан эринлерин кымылдата, тауушсуз шыбырдады, баш тёбени бла къарай, кюнакъладан арлакъда тохтады.

— Биз кызыллабыз, къартчыкъ.... Сен бизден кьоркъма,—деб, джарашыулу халда сёлешди атаман.— Биз банданы сюрюб айланабыз, кесибизникиледен юзюлюб айланабыз... Кёрген болурмуса, тюнене былайтын отряд оздуму?

— Озгъан эдиле кимле эселе да.

— Къарт, ала къайры кетдиле да?

— Эмина биледи аланы!

— Аладан сени тирменингде киши к'алг'анмыды?
— Джок'ду! — деб Лукич к'ысха айтды эмда ызы-
на бурулду.

— Тохта, к'арт, — деб, атаман атдан тюшдю, к'ы-
нгыр аяк'ларында тентиреди эмда арак'ыдан к'ючлю
кекириб, айтды:

— Биз, акка, коммунистлени к'урутабыз. Ма алай-
ды!.. Бизни уа ким болг'аныбыз, сени ишинг тюлдю! —
Джюген билеклени к'олундан ычхындыра, абынды.

— Сени ишинг — джетмиш атха мюрзеу хазырлар-
г'а эмда джук' айтмай тынгыларг'ады. Кесинг да
тез бол... Ангыладынгмы? Мюрзеуонг к'айдады?

— Джок'ду, — деди Лукич, бир джанына к'арай.

— А бу гюрбеде уа не барды?

— Хабджюк, алай деген — тюрлю-тюрлю затла...
Мюрзеу джок'ду!

— Келчи барайык!

К'артны джаг'асындан тутду да, тобук'ну джет-
дире, джерге джаг'ылыб, джампик болуб тург'ан ам-
барг'а таба тартды. Эшиклерин ачды кенгине. Аны гюр-
белеринде — будай эмда к'араууз к'ебекли арпа.

— Бу санга неди, мюрзеу тюмюдю, итден тууг'ан
к'арт эшек?

— Мюрзеудю, к'абыныбызды, ашар к'абыныбыз-
ды... Ол ууучду. Мен аны сау джылны бюртюк-бюртюк
джыйг'анма, сен а аны атла азыг'ы этерге излейсе...

— Сени муратынг бла, бизни атларыбыз ачдан к'ы-
рылырг'аamy керекдиле? Сен не умут этесе, к'ызылла
джанлымыса, ёлюмю излейсе? — деб к'аты темир-
чиледи.

— Кеч мени джарлы джанымы! Сен мени не ючюн? —
Лукич, бёрк'югон башындан алыб, тобук'ланды, ата-
манны тюк'лю к'олларына к'адалды, аланы уппа эте...

— Айтчы, кызылланымы сюесе?

— Кеч, ауруулума мени!.. Терс сёз айтхан эсем, кеч-меклик эт! Ой тилейме, ёлтюрме сен мени!.. — деб джалынды къарт, атаманы аякъларын къучакълай.

— Ант эт, сен кызылла жанлы болмагъанынга... Да, сен табынма да, топракълары аша!..

Къарт тишсиз ауузу бла ууучундагъы къумлу топракълары чайнады эмда аны джыламукуллары бла джибитди.

— Хы, энди ийнанама. Тур, къарт!

Атаман къарт уюгъан бутлары бла ёрге туралмай, дыгалас этиб кюрешгенине къараб кюлдю, келген атлыла уа гюрбеледен арпаны, будайны чыгъарадыла эмда алтын бюртюклени атланы аякъ тюблерине арбазгъа бюркедиле, чачадыла.

V.

Танг тубанлыды, ууакъ шылпылыды.

Лукич, джол бла бармай, андан сора киши билмеген, чегет джолчукъ бла бара, сакълауулдан джанлаб озду, къабхакъ джарланы, чегетни ичи бла танг аласында сагъайыб тургъан хуторгъа мыллык атды.

Джел тирменнге дери томалды, мал кысдаучу джерни къаты бла орамчыкълары буруллургъа умут этди, алай болгъанлыкълары атлыланы алай иги танымалгъан къаралдылары кёз аллында сюеледиле.

— Кимди келген? — деб, къайгълары, абадан таууш чыкълары эртден шошлукълары.

— Ол менме... — деб дыбылдады Лукич, кесини да санлары оюлуб, кълалтырады.

— Кимсе сен? Не? Пропусканг? Не ишинг болуб айланаса?

— Тирменчиме мен... Мындагъы. Суу тирменденме. Кереклим болуб, хуторгъа барама.

— Къаллай кереклинг барды? Хайда джюр, командирге барайыкъ! Алда бар... — деб къычырды бир атлы, анга джууукълаша.

Лукич, эки ат хамхотну джелкесине джууукъ къысылыб келгенлерин сезе, асхай-асхай, хутор таба айланды.

Площадда къошунбаш юйчюкню къатында тохтадыла. Ашырыб келгенлени бири, ынгычхай-ынгычхай, атдан тюшдю, атны буруугъа такъды эмда, уллу бычагъын дыгъырдата, юйню крыльцосуна миниб:

— Мени ызымдан кел, — деди.

Терезеледен жарыкъчыкъ урады. Киредиле юйге. Лукич тютюн ичилген чарсдан чючкюрдю, башындан бёркюн алды эмда, ал мюйюшге айланыб, ашыгъыш табынды.

— Ма, къартны тыйгъанбыз. Хуторгъа келе эди.

Николка жастыкъдан къуу тюкле джабышыб тургъан чырпа башын столдан ёрге кёлтюрюб къарады, джукъусурагъан, алай а къаты ауазы бла сорду:

— Къайры бара эдинг?

— Ой, туугъаным, была кесибизникиле кёреме, мен а—была энтда биягъы къанлы джауладыла деб тура эдим... Тамам бек эс ташлагъан эдим да сорургъа да къоркъгъан эдим.... Тирменчиме мен. Сиз, Митрохин чегет бла бара, манга къайтхан эдигиз да, мен сеннге, къарылгъашчыгъым, сют да ичирген эдим да... Огъесе унутубму къойгъанса?

— Хайыр, не айтырыкъсыз?

— Не айтырыкъма айтыб а, джаным: тюнюне кеч бола, ол пасыкъ бандитле манга келдиле да мюрзеу

болгъанны барын да атлагъа бердиле да къойдула. Ала мени бек кыйнадыла, инджитдиле.... Аланы тамадалары: бизге тюз болурунга, тюз айтыргъа джанынг бла ант эт деди эмда зор бла топракны ашатды.

— Бусагъатда ала кыйадыла?

— Андадыла. Биргелерине аракъы алыб келгендиле да, пасыкъла, мени юйчюгюмде тартадыла, мен а, сау къаллыкъ, сизге айтыргъа бери мыллык атханма, ким биледи, сиз аланы къабларына джыяр бир мадар табар эсегиз а.

— Айтыуунгдан, атланы джерлегиз дейсе!...

Николка, къартха ышара, шиндикден ёре турду эмда арыгъан халда юсюне къаблаб тургъан шинелини дженглерин кийди.

VI.

Танг атды.

Джукъусуз кечеледен кёгерген Николка пулемет тачанкагъа джортду.

— Атакагъа баргъанлайыбызгъа — онг джанларына бас. Биз аланы кыйырларын ууатыргъа эм юйюкдюрюрге керекбиз.

Алай айтханы бла урушха хазырланыб тургъан эскадроннга кыйтды.

Уллу джолну къатындагъы кемизли эменлени ары джанындан атлыла кёрюндюле — тизгинде тёртюшер болуб, тачанкалары араларында келедиле.

— Бирден таукел! — деб кычырды Николка эмда, ызындан туякъ тауушланы кызыу болуб башлагъанларын сезе, кесини аджирине къамчини джетдирди.

Чегет кыйырдан пулемет бек къаты кыйду, ол джолдагъыла уа, юрениудеча, дженгил огъуна юрюлюб, кенг джайылдыла.

Чегетде аугъан агъачланы араларындан бир бёрю чартлаб сыртлыкъгъа чыкъды, юсю да мант башладан толуб. Бойнун алгъа созуб джыйылады. Узакъ болмай шокла атылдыла, эмда джыйын джанлыны тюрю-тюрю тауушладан къуралгъан, джан кыйгъан улугъаны хауагъа тегюлдо.

— Тарх! — деб шок атылгъан таууш чыкъды джеркден, аны дагъыда кыйда эсе да сыртлыкъны, сюрюлген сабанланы ары джанында кыйтарылыб тауушу «тарх» — деди.

Дагъыда дженгил-дженгил: «Тукъ-тукъ-тукъ», — деди.

Сыртлыкъны ары джанындан а бнягъы джууаб берилди:

— Тарх, тарх, тарх!

Бёрю бир кесек къараб турду да, ашыкъмай, акъыртын атлай, къулакъ сызгъа таба айланыб, чалынмай къалгъан, саргъалыб тургъан къалын четенлик мырды хансха кириб кетди...

— Къоркъмагъыз!.. Тачанкаланы кююб кетмегиз!.. Кыйыргъа... Чегет кыйыргъа... Чегет кыйыргъа!... — деб кычырады ат юсюнде атаман, ёзенгилеге миниб.

Арбачыла бла пулемётчула, постромкаланы кесе, басыныб айланадыла, пулемётланы тохтаусуз атылыб тургъанлары бла булгъанган тизгин, тохтаусуз кычыуда чулгъана, бек кыатышды.

Атаман атны ызына бурду. Биреулен, къанатлары джел эте, уллу бычагъын хауада булгъай, анга чабыб келеди. Бойнунда чайкъала келген кёзюлдюреуюго, юсюнде джамчысы болгъанындан атаман анга тюз кызыласкерчи чабыб келмегенин сезди эмда джюгенин тартыб тохтады. Аны ачыудан джыйырылгъан мыйыкъсыз

джааш бетин, джелден джумулгъан кёзлерин узакъдан эсledi. Атаманны аты ёрге-ёрге салады, шын турады, ол кеси да белибаууна илиннген маузерин бери тартыб ала, кыычырды:

— Акъырын, кючюкчюк! Бычакъны булгъа, булгъа, мен сени булгъайым да бусагъатдан!..

Атаман джууукълашыб келген къара джамчыгъа айландырыб атды. Ат бир сегиз сажнаны аллына секиргенден озмай джыгъылды. Николка уа, джамчысын атыб, герохдан ата, атаманнга джууукъдан джууукъ чаба келеди....

Чегет кыйырда кимни эсе да джаныуарча ачы кыычыргъаны бла тауушсуз болуб къалгъаны тенг болду. Кюн булутлагъа кирди эмда джюзюб баргъан булутланы кёлеккелери джелле бла къачхы аязла къургъакъсытхан тюзю, джолну, чегетни юслерин къаралтыб джабдыла.

«Юренмегенди, джукка иче тургъанчыкъды, дженгилчикди, аны амалтын энди аны былайда ёлюм джутады», — деб, бёлюнюб-бёлюнюб келди атаманны кёлюне, сора, аны патронлары бошалгъынчы сакълаб туруб, джюгенни бошлады эмда, джыртхыч кыушча, анга шыб деб джетди.

Ат джерден аллына созулуб, уллу бычакъ бла сермеди, олсагъатдан урулгъан тёнгекни, мытчыланыб эмда кынгъкъ демей, джерге сойланнганын сезди.

Атаман атдан тюшдю, эрлай ёлтюрсенини кёзюлдюреуюгюн сермеб алды, андан сора аз-аз къалтырай, аякъларына къарады, тёрт джанына кёз джетдире, ёлюкден хром чурукъланы алыргъа чёкдю. Бир аягъын чыктырдагъан тобугъуна тиреу этиб, бир чуругъун дженгил тартыб алды. Чындайы бюкленнген болур эди, экинчи чуругъу бир да тынч чыгъаргъа унамады. Аман-

ла да айтыб, бек кючлю тартханында, чурукъ чындайы
бла бирге чыкъды, сора аягында инчигинден ёргерекде
кёгюрчюн гаккы тенгли белги дукъурчугъун кёрдю.
Джукълаб тургъанны уятыб къояма деб къоркъгъанча,
акъыртын, узалыб, энишге къабланыб, суууб баргъан
башын бери буруб, бетин ёрге айландырды, къолларын
ауузундан боркъулдаб баргъан къараууз къанына боя-
ды, бетине иги къарады, андан сора къынгырыракъ им-
башларындан табсыз тутуб къучакълады эмда тунакы
айтды:

— Джашым... Николушка! Балачыгъым! Мени къан
кесегим, джанчыгъым... — Къаб-къара къарала кычыр-
ды: — Да, джангыз бир сёз айтсанг а! Бу къалай болду,
ха!

Джукъланыб баргъан кёзлеге къарай, энишге чёге-
леди, къан джугъу тёнгекни ары-бери силкиндирди.
Алай болгъанлыкъгъа Николка, не эсе да бир бек уллу
эмда керекли затны юсюнден джукъ айтыб къоярма деб
къоркъгъанча, кёгерген тилини учун тишлери бла кы-
сыб тургъан болмаса, бир башха ышан танытмады.

Атаман, джашны суууб баргъан къолларын кёкюреги-
не кыса, уппа этди да маузерни учундан къабыб, аны
терлеген къурчун тишлери бла кысыб, кесини ауузу-
ндан урду...

* * *

Ингирде уа, чегетчикни ары кыйырында атлыла кё-
рюнюб, сёлешген тауушланы, атланы пырхылдагъанлары
бла ёзенги тауушланы джел сюрюб келиб эштдирген кё-
зюуде, — джыртхыч къуш атаманны чырпа чакъмакълы
башындан айырылыб учду. Учду эмда къачхы, кём-кёк
кёкню ауанасына ташайыб кетди.

1924.

СЮРЮУЧЮ

I.

Кюн кюйдюрген кьонгур тюзден, батмакълары кьу-
руб, джарылыб эмда агъарыб тургъан тузлу мырдыла-
дан, кюнчыкъгъандан — исси джел оналты кюн бла кес-
чени уруб турду.

Джер кюйгенди, кырдык саргъалгъанды, джолну
узуну бла ишленген кёб санлы хуюланы ёзеклери —
суулары кьуругъанды, мюрзеу кьылчыкъ а, алктын баш
да кьусмагъанлай, мыдах агъаргъанды, мууал болуб,
кьартча муккур болуб, джерге бююлгенди.

Шыкьыртсыз болуб тургъан хуторда, кюнортада —
кдасада джез кьонгурауланы кьагъылгъан тауушлары
чыкъды.

Иссиди. Шошду. Джангыз чалманланы джанлары
бла баргъанланы аякъ тауушлары чыгъады — ала бу-
кьуну кьозгъайдыла, эмда кьартланы таякълары кьатхан
дукъурлагъа тийиб дыгъырдайдыла — ала барыр джол-
ларын чучхуйдула.

Кьонгураула хуторда эл джыйылыугъа чакъырадыла.
Къараллыкъ иште — тууарлагъа джалгъа сюрюучю ту-
тууду.

Исполкомда дауурдан аладыла. Болгъан бары ичил-
ген тютюнден чарсды.

Председатель къалам кесек бла столгъа къагъады:
— Джамагъат, алгъыннгы тууарчы сюрюуню кютерге унамай тохтагъанды, джалым азды дейди. Биз, исполкомдагъыла, Фролов Григорийни алыргъа дейбиз. Ол бизни кесибизни элчиди, ёксюздю, комсомолчуду... Аны атасы, кесигизге белгилиди, чурукъчу болгъанды. Ол эгечи бла турады, кеслерини да къабарыкълары джокъду. Умут этеме, джамагъат, сиз быллай болумну ангыларсыз эмда аны тууар сюрюуню кютерге, сакъларгъа да алырсыз деб.

Къарт Нестеров тѣзмеди, къынгыр арт бѣксюнюн тебчилдетди, юй тюбюнде тесукъа этди.

— Бизге ол боллукъ тюлдю... Сюрюу уллуду, ол а къаллай сюрюучюдю!... Малланы элден узакъда, джайлауда туруб кютерге керекди, нек десенг, джууукъда аш джокъду, ол а аллай ишге юренмегенди. Къачха таналаны джартысын да табмай къалырбыз...

Тирменчи Игнат, къуджур къартчыкъ, самаркъаулагъан джумушакъ ауазы бла джохарлады:

— Сюрюучюню биз исполкомсуз да табарбыз, ол иш къуру кесибизникиди... Сюрюучюге уа ышаннгылы, маллагъа къарай билген къарт адамны айырыргъа керекди.

— Тюз айтады акка...

— Ой, адамла, къартны алсагъыз, ол заманда артыкъ да кѣб тас болурла таналарыгъыз.... Бусагъатда заманла башхадыла, хар къайда да уру уллуду...—Аны алай къаты эмда табын сакълаб айтхан председателди: артдагъыла да аны джакъладыла.

— Къарт джарарыкъ тюлдю... Сиз, ала ийнекле тюл, танала, бугъагъа турула болгъанларын эсге алыргъа керексиз. Мында ит аякъла керекдиле. Сюрюу чибинлесе — бар да бир джерге джыйыб бир кѣрчю, къарт

алагъа чабыб тебресе, эм алгъа кесини ичегилерин тас этер...

Кюлюу — харх болду, сора къарт Игнат да акъырын ауазы бла:—Былайда коммунистле керекли зат джокъду... Табыуну, намаз этиу бла, аллах бла иш этерге керекди, алай къалай да болсун деб этмей...—деди эмда къашхасын сылады бузукълу къартчыкъ.

Ол алай айтханында уа, председатель бек къаты айтды: — Тилеб айтама. Мен сеннге ол къыйсыкъ къылыкъларынгы къой... Аллай... аны кибик затларынг. ючюн джыйылыудан къысдарыкъма...

Эртденбла бек эртде, тютюн оджакъладан акъ мамукъ билезикча бурулуб чыгъыб, площадны башында алаша джайылыб тохтагъан кёзюуде, Григорий джюз бла джарым тууар болгъан сюрюуню джыйыб, хуторну ичи бла джалан эмда къууатсыз сыртлыкъ таба сюрдю.

Лобанла джерни уруб, юсюн тёбеле бла къолан этгендиле; ала созуб эмда къайгъылы сызгъырадыла: бир-бирде джер бетли, кырдыкга ушаш лобанла уяларындан чыгъыб, тюксюз «джалан» аякъларын кёргюзе, ары бери чабадыла.

Сюрюу тынчды. Таналаны айры джууаклары къатыб джарылгъан джерни баш къабугъун, уллу джангур юй башны дыгъырдатханча, дыгъырдата барадыла.

Григорийни къатында болушлукъчу сюрюучю — эгечи Дунятка да джюрюйдю. Аны кюнде кюйген себгил уууртлары, кёзлери, эринлери кюледиле, хар неси бары да кюледиле, нек десенг, Қызыл джылны джазына анга къуб-къуру онджетинчи джаз барады, онджетинчи джылында уа адамгъа хар зат да кюлюрча тамаша кёрюнеди; къарнашыны туйюлюб тургъан бети да, салпыкъулакъ таналаны джюрюб. бара тургъанлай ханс от-

лай, ашай баргъанлары да, таб аланы кеслерини бир бурху ётмеклери болмагъанлы эки кюн болгъаны да тамаша кёрюнеди анга.

Григорий а кюлмейди, ышармайды. Григорийни онгнган картузуну тубюндеги джыйрыкъ сызлары болгъан мангылайы туюлюбдю, кёзлери сюзюлюбдюле, хар не халы да аны онтогъуз джылдан къайда узакъ тамада болгъанча кёргюзеди.

Сюрюу, джолну джаны бла басыныб, рахат барады.

Григорий артха къалгъан таналагъа сызгырыб, алгъа ышырды да Дуняткагъа айтды:

— Дунь, къачха дерн ишлеб, хакъгъа мюрзеу алсакъ, шахаргъа барырбыз. Мен рабфакга кирирме, сени да къайры болса да бир джерге ишге джарашдырма... Ким билсин, сени да бир окъур затха салалсакъ да, кёрюрбюз. Шахарда, Дунятка, китабла кёбдюле эмда биздеча ханс къатышлы, кышхырлы болмай, таза ёгмек ашайдыла.

— Ачха уа къайдан табарбыз да... ары барыргъа?

— Теличиксе сен... Бизни хакъыбызгъа мюрзеуден джыйырма пуд берселе, ма ол ачха болду да къалды... Хар пудну бирер сомдан сатарбыз, андан сора туюню да, сыгынланы да сатарбыз.

Григорий тюз джолну арасында тохтады да къамчинни сабы бла сызыб, эсеблеб тебреди.

— Гриша, биз не ашарыкъбыз? Чыртда ётмегибиз джокъду да...

— Мени хызенимде къатхан гырджын кесекчик къалгъанды.

— Бюгюн аны къабайыкъ, тамблагъа уа не оноу?

— Тамбла хутордан ун алыб келликдиле. Алай этдирirme дегенди председатель...

Кюнортада кюн кыыздырды. Григорийни машоклукъ ретенден этилген кёлеги терден суу болуб, джау орунларына джабышханды.

Сюрюу тынгысыз болгъанды, таналаны сокъур, багъырбаш эмда къара чибинле къабадыла, малланы ёкюрген тауушлары бла сокъур чибинлени джызылдагъанлары кыызгъан хауада шууулдайдыла.

Ингирде, кюн бата, сюрюуню стауатда базгъа сюретиле. Узакъ болмай илипинни аллы тыйылыб, кёл барды эмда башы джангурлада чириб къаралгъан салам бла джабылгъан балаган этилгенди.

Григорий джортуб, сюрюуню аллына озду. Чабыб барыб, орунну четен эшигин ачды.

Эшикни къатында тохтаб, таналаны бирем-бирем джибере, санады.

II.

Кёлню ары джанында хойнухча ёрге айырылыб тургъан дуппурну юсюнде джангы балаган этдиле. Къабыргъаларын тууар бокъ бла сюртдюле, башын Григорий ханс бла джабды.

Экинчи кюнюнде председатель ат бла келди. Джарым пуд ун эмда хызен бла бир тюй келтирди.

Ол салкъыннга олтуруб, тютюн тарта айтды:

— Сен иги джашса, Григорий, къачха дери малланы сау-эсен кютсенг, къачда экибиз да округга барырбыз. Ким билсин, андан къайры болса да бир джары окъургъа барырса... Мени анда халкъ окъууда танышым барды, болушур ол...

Григорий асыры къууаннгандан кызарды эмда, председателни ашыргъан кёзюуде, ёзенгисин тутду, кёо-

луп да къаты кысды. Аны ызындан, атны туякълары кыозгъаб, ёрге бурулуб-бурулуб чыкыгъан букыугъа кёб кыараб турду.

Кыургъакъсыб, чяхоткадан ауругъан ёпкеча, чубарланнган джер кюнортада иссиден солуялмайды. Григорий сыртындан джатыб, баш джаны кёк хауада ташая тургъан дуппургъа кыараб турады эмда аны кёжюне джер джюзю сау джанчады, юсюн басыб тургъан учсуз-кыыйырсыз эллини, станселени, шахарланы ауурлукъларындан ол бек кыыйналады деб кёрюнеди. Дагыда былай кёрюнеди: джерни баш къаты хауа ауанада чайкыалады, тюбюнде уа, кыайда эсе да, кыалын джер кыатланы тюбюнде башха. кёрюнмеген бир джашау кюрешиб эмда дыгалас этиб турады.

Эмда кюндюзгю кюн огъуна аны кёлю кыоркыду.

Ол сансыз-санаусуз дуппурла бла сыртлыкъланы кёжюне кёргюздю, ауанада булгъаныб айлана тургъан чарсха, саргъалгъан хансны кыолан этиб тургъан сюрюуге кыарады, кесилген ётмек туурагъанча, дуниядан узакъ айырылыб тургъанча келди кёлюне.

Ийых кюнню ингиринде Григорий сюрююню орунга джыйды. Дунятка балаганда от этиб, тую бла кыозукъулакъладан баста биширди.

Григорий отджагъада олтурду да, кунутну сабы бла отда тютюнлей, ийис эте тургъан сыгынланы ышыра айтды:

— Гришкинни бугъагъатурусу рахын болгъанды. Иесине айтыргъа керек эди...

— Мен хуторгъа барырма эдим? — деб сорду Дунятка, кесини ары барыргъа сюйгенин билдирмезге кыореше.

— Огъай, мен кесим сюрюуню тыяллыкъ тюлме... — Дагъыда ышарыб къошду: — Адамлагъа тансыкъ болгъан болурса дейме, не?

— Тансыкъ болгъанма, Гриша, къарнашчыгъым... Биз къошда джашагъанлы бир ай болады, андан бери джангыз бир адам кѣргенбиз. Былайда сау джайны турсакъ, сѣлешгенибизни да унутурукъ болурбуз.

— Чыда, Дунь... къачда шахаргъа кетербиз... Экибиз да окъурбуз, окъуб бошасакъ а, бери къайтыб келирбиз. Джерни окъугъанлача хайырландырыб башларбыз, аны бизде алкъын къарангылыкъ уллуду, халкъ да алкъын джукъудан аязымагъанды... Бары да окъуусуздула... Китабла да джокъдула...

— Бизни экибизни да окъургъа алмазла... Биз да къарангыбыз...

— Огъай, алырла. Мен, кыш огъуна, стансеге баргъан сагъатымда, ячейканы секретарында Ленини китабчыгъын окъугъанма. Анда алай айтылгъанды — власть пролетарланыкъыды, эмда окъууну хакъындан да былай айтылгъанды: джарлыладан чыкыгъанла бары да окъургъа керекдиле.

Гришка, джампайыб тургъанындан ёрге къобуб тобукъланды, аны бетине кызыл уруб джарыды.

— Биз, кесибизни республикабызгъа оноу эте, иш джюрюте билир ючюн, бизге окъургъа керекди. Анда — шахарлада — власть ишчилени къолундады, бизде уа стансени председатели кулакды, хуторлада да председателе — байладыла...

— Гриша, мен полланы, кийимлени джуууб, хакъ алыб турурма, сен а окъурса.

Сыгынла тютюн эте, бир-бирде джарыкъ джылтырай, тауусулуб барадыла. Джарым джукъулу тюз шошду.

III.

Ячейканы секретары Политов округга баргъан милиционерден Григорий стансеге бир келсин деб айтдырды.

Григорий танг атхынчы джолгъа чыкъды эмда кюнортагъа сыртлыкъдан клисаны, башлары салам, къанджал бла джабылгъан юйчюклени кёрдю.

Хыппилле чыкъгъан аякъларын сюйрей, площадха джетди.

Клуб попну юйюндеди. Джангы салам ийис этген джангы джолчукъла бла барыб, кенг бёлмеге кирди.

Терезелени тыш къабакълары этилибдиле, юйню ичи къарангыракъды. Терезени къатында Политов сюрме бла кюрешеди — рама этеди.

— Эшитгенме, къарнаш, эшитгенме, — деб, ышарашара, терлеген къолун узатды ол, — энди не этерикбиз! Мен округда билгенме: анда джау этген заводда ишлерге джашла керек болгъан эдиле да, ары кереклисинден эсе онеки адамны аслам алгъандыла. Сюрююню къачха дери кютсенг, сора сени округга джиберирбиз.

— Да бу иш да ахырына дери да бир болгъа эди... Хуторчу кулакла мени сюрюючу болуруму бек сүймей кюрешген эдиле... Комсомолчуду — аллахсызды, малланы намазсыз кютерикди — зат деб гырылдагъандыла... — дегени бла арыгъан халда кюлдю Григорий.

Терден суу болгъан эмда туююлген къашларыны тюблери бла Григорийге джити къарай, Политов, джегнини учу бла джонгурчаланы ариулады да, терезе тюб къангагъа олтурду.

— Сен, Гриша, бек субайгъанса. Ашарыкъ бла чотунг къалайды?

— Кечине барабыз.

— Джюр, манга барайыкъ. Санга джангы литерату-
ра берейим: округдан газетле да, китабла да алгъанбыз.

Қабырлагъа тирелген орам бла барадыла. Тауукъ-
ла кюл төбеледе джуунадыла, къайда эсе да хуюла-
дан суу чыгарычу агъач джызылдады, аны ачы тауу-
шу тынч кюлакъланы сасытды.

— Сен бюгюн мында къал. Джыйылыу боллукъду.
Джашла: «Гриша къайдады, не эте айланады, къалай-
ды экен халы-башы», деб сагъыннгандыла сени. Джаш-
ланы да бир кёрюрсе... Мен бюгюн докладны халкъла-
арасы болумдан этеме... Кече менде къалырса, тамбла-
кетерсе. Болсунму?

— Манга кече къалыргъа боллукъ тюлдю. Дунятка
кеси маллагъа къараяллыкъ тюлдю. Джыйылыуда болур-
ма, ол бошалгъанлай, кече болса да кетерме.

Политовну сенчасында салкъынды.

Алма къатханланы ариу ийислери келеди, къабыр-
гъалагъа тагъылыб тургъан хамутла бла джюгенледе-
а — ат тер ийис урады.

Мюйюшде сырасы болгъан джыккырчыкъ, аны къа-
тында бир джанбаш орундукъ.

— Ма мени мюйюшюм: юйде иссиди...

Политов энишге ийилди да четенни тюбюнден
«Правданы» эртдеги номерлери бла эки китабчыкны
алды.

Аланы Григорийни кюлуна тутдуруду да джамаул-
машокну башын кериб:

— Былай тут, — деди.

Григорий машокну тутуб тургъанлай, газетни джа-
зыуларына кёз джетдиреди.

Политов эки ууучу бла унну куюб тебреди да тол-
машокну белине тюшюрдю эмда гёзеннге кирди.

Эки тилкем тонгуз семизни алыб келиб, саргьалгъан баш кьобуста чапыракълагъа чырмаб машокга салды да айтды:

— Кетиб тебресенг, ма быланы ала барырса.

— Аллыкъ тюлме мен!—деб дженгилленди Григорий.

— Къалай алмайса?

— Да, ма алай аллыкъ тюлме...

— Не дейсе, сен кьутсуз! — деб кычырды, бети да агъара, Политов эмда кёзлерин Григорийге джандырды — Дагъыда джолдашха тергейди кесин! Ачдан ёлсенг да, бир сёз да айтырыкъ тюлсе. Ал, ансы шохлукъдан айырыллыкъбыз...

— Мен сени арт къабынынгы алыргъа сюймейме.

— Попну арт къабыны аны къатыныды — деб, джу-мушаб айтды Политов, Григорийни машокну башын ачыуланыб кысханына къарай.

Джыйылыу танг аласына бошалды.

Тюзде барады Гришка. Ун машок имбашларын талдыргъанды, къанлары чыкьгъынчы ашалгъан аякълары кюйюб бишедиле, алай болса да ол кызыу джарыб келген танг джарыкьгъа джолугъа, таукел эмда кьууанчлы атлаб барады.

IV.

Дунятка эртден бла от этерге кьургъакъ сыгынла джыяргъа балагандан чыкьды. Григорий мал орудан чабыб келеди. Не эсе да бир кьолайсыз зат болгъанды.

— Не болгъанды?

— Гришкинни бугъагъатурусу ёлгенди. Дагъыда юч мал рахындыла. — Солууун алыб, дагъыда айтды:—Дуня, хуторгъа чаб. Гришкагъа эмда башхалагъа бюгюн келмей къалмагъыз... малла ауругъандыла, де.

Дунятка ашыгыш хызырланыб, тебреб къалды. Дуппурну ары джанындан чыгыб келген кюн бла бирден атлай, Дунятка сыртлыкдан ташайыб кетди.

Григорий аны ашырды да, акъыртын атлай, мал орунга кетди.

Сюрюу орундан чыгыб, отларгъа джатлама таба кетди, чалманны джанында юч бугъагъатуру джатыб къалды. Ала бары да кюнортагъа ёлдюле.

Григорий баз бла малланы араларында ары бла бери чабады: энтда экиси аурудула...

Бири кёлню къатында суу балчыкъгъа джыгъылгъанды; башын Григорий таба буруб, узун-узон ёкюреди; джаныб тургъан кёзлери джыламукъдан толуб, миялалангандыла. Гришканы да кесини мысты джыламукълары кюнде кюйген уууртларын джуууб барадыла.

Кюн батаргъа Дунятка иелени да алыб келди...

Къарт акка Артемыч, муджурасы бла мыллыкга тийиб кёре, айтды:

—Гебохду — бу ауруу... Энди саулай сюрююню къырыб башларыкъды.

Терилерин алыб, ёлген малланы мыллыкларын, кёлден узакъ болмай, джерге басдырдыла, къургъакъ къара топракъдан къуюб, джангы къара тёбеле этдиле.

Экинчи кюнюнде Дунятка, биягъынлай, хуторгъа атланыб кетди. Энтда джети тана бирден ауруб къалдыла...

Кюнле бир-бири ызларындан къара кюнле болуб озадыла. Мал орун къуру болду. Аныча Гришканы да кёлю болду къуууш. Джюз бла джарым малдан къуру элли къалды. Иелери арбала бла келиб, ёлген таналаны терилерин алыб, джатламада сай чунгурла къазыб, къан ырхымлы мыллыкларын ары атыб, юслерине то-

пуракъ кѣуюб кетиб турдула. Сюрюу а орунга суймей киреди; танала, аланы ичлерине джашыртын кириб келген кѣанлы ёлюмню сезе, хаман ёкюре эдиле.

Саргъалыб тургъан Гришка эртден сайын базны джызылдауукъ эшиклерин ачса, сюрюу отларгъа эшикге чыгыб, хар кѣуру да мал мыллыкла басдырылгъан чунгурланы, кѣургъакъсынган кѣабырланы кѣаты бла озады.

Чириб баргъан мыллыкла ийс этедиле, сескекли болгъан малла ары-бери чаба, букъуну кѣкге чыгъарадыла, созуб-созуб ачы тукъум кѣычырадыла. Джалан тюзде акъыртын кетиб баргъан кюн. алгъынча, энтда кючлю кѣыздырады.

Хутордан уучула келедиле. Базаны чалманларыны тѣгерегине айланыб, шкок атадыла; ачы аурууну базадан кѣысдагъанлыкъларыды. Танала уа тохтаусуз ёлюб барадыла, кюнден кюннге сюрюу субайыб барады.

Гришка бир-бир чунгурланы ачылгъанларын эслей башлады; узакъ болмай этлери кемирилген сюеклени табды: сюрюу да кече сайын тынгысызланыб илгиздик болду.

Шош кечеледе, билмей тургъанлай, ачы джаныуар улу чыгъады, сора сюрюу, чалманланы ууата, базаны ичинде ары-бери тесукъа этеди.

Алай болгъан кѣзюуде танала, чалманны аудуруб, келиб, балаганны кѣатына джоппу боладыла. Отну кѣа-тында джатадыла, рахат кюйшене.

Гришка не болгъанын билмей турду, кеси бир кече итни гузаба чабханына уянгынчы. Тонун кѣаблай, балагандан эшикге чыкъды. Танала аны тѣгерегине басыныб, чыкъ тюшген мылы кѣабыргъаларын ышыдыла.

Эшик аллында сюелди, итлеге сызгырды, тууайлады эмда анга джууабха Джыланлы кьулакьдан джыйын джанлыны кёб ауазлы ачы улугъанын эшитди. Дуппурну төгерегин кьуршоулаб тургъан къарагёгенлени ичинден да базыкь тауушу бла бирини улугъаны келди.

Балаганнга кирди, джау чыракъны джандырды.

— Дуня, эшитемисе?

Төгережни зангырдатыб улугъан тауушла эртденбла джулдузла бла бирге джукъландыла.

V.

Эртденбла тирменчи Игнат бла Михай Нестерев келдиле. Григорий балаганда чарыкъларын джамай турады. Қъартла ичгери кирдиле. Игнат бёркюн алды, балаганны полу болмагъан тюбуне сёдегей тийиб тургъан кюн таякъладан къамагъан кёзлерин бир джанына тутта, төгерегине къарады, кьолун кёлтюрюб, Ленинни мюйюште тагъылыб тургъан гитче портретине табыныргъа да бир кёзледи. Алай болса да, иги къараб, ол не болгъанын эследи эмда ёрге кёлтюрюб тургъан кьолун эрлай гыртгыныгына салыб, бери айланыб, ачыуланды:

— А-ха... Аллах иконунг да джокъ кёреме сени?

— Джокъду...

— Бу кимди да, ол сыйлы джерде тургъан?

— Ленинди.

— Ма аны ючюндю кыйынлыкъ джетгени бизге... Аллахны тутуу джокъду, ол болмагъан джерде уа ауруу болады. Бу ишле амалтын кырылгъандыла танала да... Ох-ох, барын сакълаучу, кесинг джазыкъсын бизни...

— Акка, танала ветеринарны чакъырылмагъаны ючюн ёлгендиле.

— Алгъын сизни ветеринарсыз да джашагъан эдик... Сен уллу алим болгъанса... Кесинги кирли мангылайынгы къысха-къысха табындыра турсанг, ветеринар да керек болмаз эди.

Михей Нестеров, кёзлерин тегерек айландыра, кычырды:

— Къорат, ал мюйюшден ол динсизни! Сен аллахсыз джаман ючюн кырылгъанды сюрюу да.

Гришка бир кесек ачыулу агъарыб, айтды:

— Юйюгюзде оноу этсегиз эди... Ауузунгу оздурургъа керек тюлдю... Пролетарланы вождуду ол...

Михей Нестеров кызды, багъыр бет ала, кычырды:

— Халкъгъа джумуш этесе — сора биз излегенча эт!.. Билебиз биз сизни кибиклени! Эсле, ансы дженгил къабынга джыярбыз!

Бёрклерин къаблай, саламлашхан да этмей чыкъды-ла балагандан.

Дунятка да къоркъуб къарады къарнашына.

Ортадан бир кюн озуб, хутордан темирчи Тихон келди—кесини таначыгъын кёрюрге.

Балаганны къатында чёмелеб олтуруб, тютюн иче, ачыудан эмда амалсыздан ышара, хапар айтды:

— Бизни джашауубуз къолайсызды... Алгъыннгы председателни ауушдургъандыла, бусагъатда оноу этген Михей Нестеровну кюеуюдю. Энди кеслери сюйгенлерича этедиле... Тюнене джер юлешгендиле: джарлыланы бирине маджал джерчик тюшгенлей, джангыдан юлешиб башлайдыла. Байла джангыдан къайтыб, джалкъабызгъа миндиле... Ала, Гришуха, бютеу маджал джерлени барын да кеслерине алгъандыла. Бизге

уа саз топракъ къалгъанды... Ма къайтадан бизге келген джыр алайды...

Григорий кече арасына дери от джарыкъда олтуруб кюрешди эмда нартюх сабахланы хыртдыракъ акъ чап-ракъларына кѣмюр бла зыбыр тизгинле этди. Джерни тюз юлешмегенлерини юсюнден джазгъанды, андан ары, ветеринарны келтирир орнуна, малланы аурууларын шкок атыу бла къоратабыз деб кюрешгенлерин да джазгъанды. Эмда джазылгъан къургъакъ нартюх сабах чап-ракъланы темирчи Тихоннга бере, былай айтды:

— Округга баргъанынг болса, «Къызыл правда» газетни къалайда басмаланнганын сорурса. Ма муну ала-гъа берирсе... Мен ачыкъ джазгъанма, бюклеб буршу этмегиз, кѣмюрюн сюртюб къоярсыз...

Темирчи кюйген, кѣмюрден къаралгъан къоллары бла шыбырдауукъ чапракъланы акъыртын сакъ алды эмда джюрегини къатына салды. Саламлашыб айырыла, быгъынлай ышара, айтды:

— Джаяу барлыкъма округга, ким биледи, анда Совет власть табар эсем а... Джюз бла джарым верстаны юч суткагъа таусурма. Ийыкъдан сора, къайтханлай санга хапар билдирме.

VI.

Къач джауумлу, шылпы тубанлы болуб барады.

Дунятка эртденбла азыкъ келтирирге хуторгъа кетгенди.

Танала деппанда отлайдыла. Григорий, габрасын къаблаб, аланы ызларындан джюрюйдю, джол джанындагъы къызылбаш чыгъананы баш токъмагъын

алыб, кьол аязларында сагъышлы ууду. Къачхы кыыс-
ха нигирала, эки атлы дуппурдан туюшуб, туякъларын
таууш этдире, Григорийге джортуб келди.

Григорий аланы бири Михей Нестеровну кюеую —
председатель, экинчиси да — тирменчи Игнатны джа-
шы болгъанларын таныды.

Атлары терлеб, дуу джанадыла.

— Сау-эсенмисе, сюрюучю...

— Сау болугъуз!..

— Биз санга келгенбиз...

Председатель ат юсюнде бир джанына бюгюлюб,
сууукъсурагъан бармакълары бла шинелини туюмеле-
рин кѣб тешиб турду; сары газет къагъытны чыгъарды.
Аны джелде ачды:

— Муну сенми джазгъанса?

Григорийни джерлени юлешгенлерини, малланы ёл-
генлерини юсюнден джазыб, нартюх сабах чапракъла-
дан бери газетге кѣчюрюлген сѣзлери кѣз аллында кѣ-
рюндюле.

— Хы, джюр, бизни бла!

— Къайры?

— Ма бери, къулакъгъа... Сѣлеширге керекди...—

Председателин кѣгерген эринлери къалтырайдыла, кѣз-
лери эрши эмда суююмсюз джанадыла.

Григорий ышарды.

— Айт былайда.

— Былайда да боллукъду... алай сие эсенг...

Хурджунундан наганны алды... ауузлукъгъа кесин
уруб тѣншой тургъан атны ауузун тарта, хырылдады:

— Газетлеге джазарыкъмыса энтда, сен къутсуз
джылан?

— Сен не зат ючюн?..

— Сени амалтын мен сюдге тюшгеним ючюн! Энтда тил этерикмисе? Айтчы, коммуначы хашкен?..

Джууаб да алгынчы, Григорийни тынгылаб тургъан ауузундан урду.

Шын тургъан атны аякъларыны тюбюне джыгъылды Григорий, ынгычхады, къарышхан бармакълары бла саргъалгъан мылы хансдан бир уууч джоппуну джыртды эмда тылпыусуз болду.

Тирменчи Игнатны джашы атдан тюшдю, ууучу бла бир къара топракъны алды эмда аны Григорийни кёмюкю къан тегюле тургъан ауузуна тыкъды...

* * *

Дангыл тюз кенгди эмда аны киши ёлчелемегенди. Аны юсюнде джолла бла ызла кёбдюле. Къап-къарангы къачхы кечеди, джангур а атланы туякъ ызларын джууады...

VII.

Шылпы джауум. Ингир къарангы. Тюзде джол.

Ичинде арпа ётмек туурагъан болгъан хызенчиги аркъасында эмда къолунда таягъы болгъаннга джюрюрге кыйын тюлдю.

Дунятка джол джаны бла барады. Джел джылтыргъан кофтасыны этеклерин тарайды эмда аны кесини сыртындан тебереди.

Тюзде тегерек бары суююмсюз, мутхуз болду. Кёз байланды.

Джолдан узакъ болмай дуппур кёрюндю, аны юсюнде уа къауралы ханслары, чакъмакълача, тозураб тургъан балаган.

Эсиргенча, аякълары чалдыу-малдыу эте барыб, топрагъы чёгюб тургъан къабыргъа къабланды.

Кече...

Дунятка тюзюнлей темир джол бла станциягъа баргъан джол бла барады.

Анга барыргъа къыйын тюлдю, нек десенг аны сыртындагъы хызенинде арпа ётмек туурагъаны, бетлери тузлу дангыл тюз букъу ийис этген тозурагъан китабчыгъы эмда Григорийни — къарнашыны — гетен кёлеги бардыла.

Джюреги ачыудан кёбсе, джыламукълары кёзлерин кюйдюрселе, ол былайда узакъда, адам кёрмеген джерде джууулмагъан гетен кёлекни хызенден алады... Анга джаягъын салыб джабланады эмда туугъан къарнаш терни сезеди... Сора алай бла, кымылдамай, кёб джатады...

Къычырымла артда къаладыла. Тюздеги аугъан агъач шындыкладан джашаууна ачууланган бёрю улугъан таууш келеди, Дунятка уа джолну джаны бла барады. Совет власть болгъан, келир заманда республикагъа оноу эте билир ючюн, пролетарла окъуй тургъан шахаргъа барады.

Ленинни китабчыгъында алай айтылгъанды.

БЕДЕРБЕТЧИК

Мишкагъа акка былай этгенча тюш кёрюнеди: ол бачхада уллу балий чыбыкъны кесиб алыб, анга келеди, чыбыкъ бла сермейди, кеси да хыны былай айтады:

— Эй, бери келчи, Михайло Фомич, мен сени къуй-ругъунгу, аякъларынгы бир къыздырайым!..

— Не ючюн, акка? — деб сорады Мишка.

— Сен тауукъ орунда кекелбаш тауукъну гаккыларын барын да урлаб, сенгкячекге элтиб, учханын ючюн!

— Акка, мен быйыл сенгкилчекледе учмагъанма! — деб къоркъуб къычырды Мишка.

Алай болгъанлыкъгъа акка сакъалын да сылаб, аягъын алай кючлю къакъды:

— Джат, начас, кёлегинги ёрге ач!..

Мишка къычырыб уянады. Джюреги алай гыб-гыб этиб урады, кертти да аны чыбыкъ бла туйгенча. Сол кёзюн азчыкъ ачыб къарайды — юйде джарыкъды. Эртденнги кюн терезе тубюне джарыкъ тийгенди. Мишка башын кёлтюреди. сенчада тауушланы эштеди: анасы къычырады, неле эсе да джюуюлдейди, ким эсе да, бир башха адамны да: «Бу-бу-бу...» деген тауушу чыгъады.

Мишка кёзлерин уууб къарады эмда кёрдю: эшик ачылды, этилди. акка отоугъа чабды, ёрге-ёрге чынгады, кёзлюклери аны бурнуна илинибдиле. Мишканы кёлюне, поп джырлаучулары бла келгенди, деб келди (ол пасханы кёзююнде алай келгенинде, акка, бусагъатда этгенича, алай тесукъа этген эди), акканы ызындан юсюнде уллу къара шинели, башында козырёгу болмай, ленталары болгъан бёркю бла бир мазаллы солдат отоугъа тыгъылыб барады, аначыгъы уа аны бойнуна илинибди. джылайды. Ол киши адам юйню арасында ана-сын бойнундан силкиб тюшюрдю да былай къычырды:

— Мени тёлум а къайдады?

Мишка, къоркуб, джууургъанны тубюне сугъулду.

— Минюшка, джашчыгъым, нек джукълайса? Сени атачыгъынг а аскер къуллукъдан келгенди! — деб къычырды аначыгъы.

Мишка кёзюн джумуб ачхынчы. ол аны сермеб алды, ёрге потолокга атды, андан сора уа кесини кёкюрегине къаты къысыб, сары мыйыкъларын эринлерине, джаякъларына, кёзлерине кючлю-кючлю чанчды. Мыйыкълары не эсе да мылыдыла, мыстыдыла. Мишка ычхыныргъа мурат этди, алай а къайда!

— Къарачыгъыз мени къаллай большевигим ёсгенди! Дженгилде атасын озарыкъды!.. Ох-ох-ох!.. — деб къычырды атасы. Мишканы алай эркелетеди — бир кьол аязына олтуртуб кёлтюреди, тегерек айландырады, бир бнягъынлай ёрге-ёрге атады.

Мишка тёзюб, тёзюб турду, сора къашларын туюб, кесин къаты хыны этди эмда атасыны мыйыкъларына къадалды.

— Джибер, атачыгъым!

— Ма, джибермезме да къоярма!

— Джибер! Мен энди уллу болгъанма, сен а мени гитче сабийчикни ийнакълагъанча ийнакълайса!..

Атасы Мишканы кесини тобугъунда олтуртду да ышара сорду.

— Санга ненча джыл болгъанды, герохчукъ!

— Сегизинчи барады, — деди Мишка, баш тѣбенине къарай.

— Эсингдемиди, джашчыгъым, бурунгу джыл мен санга кемеле этгеним? Биз аланы кѣлде къалай джибергенибиз а эсингдемиди?

— Эсимдеди! — деб къычырды Мишка эмда таукелсизирек, атасыны бойнундан тутуб, къучакълады.

Андан сора уа къууанч андан да уллугъа кетди: атасы Мишканы бойнуна миндирди да, эки аягъындан тутуб, юнню ичинде тѣгерекге чабыб башлады, атча чочуду, кишнеди.

Анасы аны дженгинден тутуб къыджырады:

— Бар эшикге, ойна!.. Санга айтама да, бар сен къылыкъсыз! — Эмда атасындан да тиледи: — Джибер аны, Фома Акимович! Джибер! Тилейме!.. Ол санга, джан илячиниме къараргъа да къоярыкъ тюлдю. Эки джыл болады бир бирибизни кѣрмегенли, сен а аны бла ойнайса!

Атасы Мишканы полгъа тюшюрдю эмда айтды:

— Чаб, джашчыкъла бла ойна, артда келирсе, сора мен санга саугъала берирме.

Мишка ызындан эшикни этди, ал бурун юйде не сѣлешириклерине тынгыларгъа умут этди, алай а эсине тюшюрдю: джашчыкъладан бири да алкъын эшитмегенди аны атасы келгенин, сора арбазны ичи бла, бачханы юсю бла, гардошланы да теблей, кѣл таба мыллык атды.

Мишка тохтаб тургъан ийисли сууда джууунду,

къумда ары бла бери аунады, дагъыда бир кере кѣмюл-
дю суугъа, сора чыгъыб, бир аягъында амма-джукка
эте, кѣнчегин кийди. Юйге кетерге тебрегенлей, аны къа-
тына попну джашы Витька келди.

— Кетме, Мишка! Кел джууунайыкъ да, сора бизге
барыб ойнарбыз. Санга мени аначыгъым бизге келирге
эркинлик бергенди да.

Мишка сол къолу бла энишге тюшген кѣнчегин ёрге
тартды, имбашларында кѣнчек бауларын тюзетди да,
эриниб айтды:

— Мен сени бла ойнаргъа суймейме. Сени къулакъ-
ларынгдан аман ийис кючлю урады.

Витька, хыликке этгенча, сол кѣзюн джумду, чындай
кѣлегин арыкъ имбашларындан чыгъара, айтды:

— Ол сапрандан ауругъаным ючюндю, сени уа ананг
буруу джанында табханды!

— А сен кѣргенмисе?

— Мен эшитгенме бизни джумушчубуз анама айт-
ханын.

Мишка аягъы бла къумну бир джерге тартды да
Витьканы башындан энишге къарады.

— Сени аначыгъынг алдайды! Алай эсе, мени атам
къазауатда уруш этгенди, а сеники уа — къан ичиучю-
дю, киши бѣрекленни джутады!..

— Бедербетчик!—деб къычырды поп улу, эринлерин
чюйюре.

Мишка сермеб суу ташны алды, алай болгъанлыкъ-
гъа поп улу, джыламукъ чыгъармай, бек джылы
ышарды.

— Сен туююшме, Миша, ачууланма! Сюе эсенг, ол
темирден этилген къамамы сеннге берейим.

Мишканы асыры къууаннгандан кѣзлери джандыла,

ташны бир джанына быргъады, алай а атасы эсине тюшюб, махтаныб айтды:

— Менн атам урушдан сеникинден эсе игини келтиргенди манга!

— Алд-дайса? — деб, ийнанмады Витька.

— Кесинг алдайса!.. Мен айта эсем, сора, келтиргенди — алайды, келтиргенди!.. Кеси да тамам джарагъан шок...

— Кёргеенг, къалай бай болгъанса! — деб, зарланыб кюлюмсюреди Витька.

— Андан сора да аны бёркю барды, бёркюнде уа зыр-зыр джурунла тагъылыб, алагъа алтын сёзле джазылыбдыла, сендеги китабчыкъладача.

Витька да, Мишканы не бла сейирсиндирейим деб, кёб сагъыш этиб турду, мангылайын джыйырды эмда акъ гыбытын къашыды.

— А мени атачыгъым дженгил заманда архиерей боллукъду, сеники уа тууарчы болгъанды, энди уа къалайса?..

Мишка, ёрге сюелиб туруудан эригиб, бурулуб огород таба тебреди. Поп улу аны ызындан таууш этди:

— Миша, Миша, мен санга не эсе да айтырыкъма!

— Айт.

— Кел, бизге барайыкъ!..

Мишка анга джууукъ барды эмда ачыуланыб къарады:

— Хы, айт энди!

Поп улу ингичге къынгыр бутлары бла къумда тебседи, ышара-ышара, хыликке этиб кычырды:

— Сени атанг — коммунякады! Ма сен ёлюб, джанынг кёкге учханлай, аллах да былай айтырыкъды:

«Сени атанг коммунист болгъаны ючюн, сен джаха-

нимге бар!..» Сора анда шайтанла сени табалада кьюуу-руб башларыкдыла!..

— А сени уа кьюууруб башламазла дебми умут этесе?

— Мени атачыгым — дин ахлыды!.. Сен телесе, окьюусузса эмда джукъ билмейсе...

Мишка кюркьду. Бурулуб, джукъ да айтмай, юйлерине чабыб кетди.

Бачха чалманны кьатында тохтады да, поп улуна джумдуругъун кёргозе, кычырды:

— Ма мен аккагъа сорайым да, алдай эсенг — бизни арбазны кьаты бла озма!

Чалманны юсю бла атлаб, юй таба чабды, алай а кёз аллында таба кёрюнеди эмда аны, Мишканы, кьюуу-радыла... Иссиде олтурады, тегерегинде уа сютбашы кьайнайды эмда кёмюк этеди. Сырты джызылдайды, «дженгил чабыб аккагъа джетиб, бир соралсам...»

Аны насыбына, тонгуз эшикке бегингенди. Башы ол джанындады, тёнгеги уа бу джанындады, аякъларын джерге тирейди, кьюйругъун булгъайды эмда ачы кычырады. Мишка болушур мурат этди: эшикни ачаргъа кюрешди, алай а тонгуз хырылдаб башлады. Сора ол тонгузгъа минди, тонгуз не кючюн да салыб, уруб эшикни аудурду эмда арбаздан чыгъыб, тюзге чабды. Мишка аякълары бла аны кьабыргъаларындан тюртеди, а ол алай кючлю чабады, джел чачын артына тарайды Мишканы. Тюзде тюшдю, кьараса, акка ныгъышда турады эмда бармагъы бла кесине чакъырады:

— Былай келчи, мени кёгюрчюнчюгом!

Мишка акканы нек чакъыргъанын ангылаялмады, алай а былайда ол джаханим таба эсине тюшдю, сора аккагъа чабыб барды.

— Акка, акка, кёкде шайтанла бармыдыла?

— Мен бусагъатдан сени шайтанларынгы чыгъарайым!.. Сени керекли джерлерингде чыбыкъны сындырма. Уй, сен джаман зат, тонгузну нек инджитесе?..

Акка, Мишканы джелкесинден сермеб тутуб, юйден анасын чактырды.

— Кел да кесинги акъыллы баланга бир къарачы!

Анасы чартлаб чыкъды:

— Сен аны не ючюн?

— Къалай не ючюн? Къарасам, тонгузгъа миниб, чабдырыб айланады, кеси да, асыры кызыу баргъандан, болгъанны букъулатыб.

— Тохта, ол бууаз тонгузнуму чабдыргъанды? — деб ахсынды анасы.

Мишка кесини терслиги болмагъанын айтыргъа ауузун ачхынчы, акка белибауун тешди да, аны башын эки бут арасына салды, сол къолу бла кёлегин ёрге къайырыб, иги сюртдю да, къаты айтды:

— Тонгузгъа минме!.. Минме!..

Мишка кычырыкъ этерге кёзледи, алай а акка анга айтды:

— Алай эсе, сен, зийнадан туугъан, атангы хатерин нек этмейсе? Ол джолда арыб келгенди, тынчайыргъа, джукъларгъа джатханды, сен а, анга тынчлыкъ бермей, кычыргъанмы этесе?

Тохтаргъа керек болду. Аягъы бла акканы уругъа умут этди — джеталмады. Анасы Мишканы сермеб алды да юйге тюртдю.

— Олтур былай, ананг бергенни тегерик! Мен сени къолгъа алсам, аккача этмем, теринги соярма!..

Акка кухняда шиндикде олтурду, бир-бирде Мишканы сыртына къарайды.

Мишка аккагъа бурулду, арт джыламугъун къолуну сырты бла бетине джакъды, эшикге сыртын тирей айтды:

— Хы, энди, акка... кёрюшюрбюз, эсингде болсун!

— Ол ненгди, джаман зат, аккагъа дертми этесе?

Мишка акканы джангыдан белибауун теше башлагъанын эслеб, эшикни къыйырын ачды.

— Энди сен мангамы темирчилейсе? — къайтарыб сорду акка.

Мишка эшикден ары ташаяды эмда эшикни ачхыч орнундан акканы не этгенине къараб тура, айтды:

— Тохта, тохта, акка!.. Сени тишлеринг тюшселе, мен сеннге чайнаб къабдырмам!.. Ол заманда бир да тилеме!

Акка ныгъышха чыкъгъаны бла Мишканы башы бачхада чий кендирлени арасында къалай ташайгъанын, кёк кёнчеги къалай кёрюнгенин эследи. Акка анга кенгден кёб термирчилеб турду, аны бла бирден акканы бет тюрсюнюнде ышаргъаны кёрюнуб эди.

* * *

Атасына ол — Минькады. Анасына — Минюшка. Аккагъа уа — кёлю ачылгъан минутунда — чөрчекчик, ачыуланыб, къашы-башы туююлген кёзююнде уа — «Эй, Михайло Фомич, былай келчи, мен сени къулакъларынгы бир къыздырайым!»

Къалгъанланы барына да: хоншулагъа—къуш-муш этнучю къатынлагъа, джашчыкълагъа, саулай стансеге — Мишкады эмда «бедербетчикди».

Аны анасы къызлай табханды. Ол сабийни кимден табхан эсе, аны бла, тууарчы Фома бла, сабийни таб-

ханындан сора бир айдан неках этсе да, «бедербетчик» деген ат Мишкагъа бителмезлик джарача джабышханды эмда ёмюрюне аны биргесине къалгъанды.

Мишка кеси чагъыдийди, чачы джаз джангы чакъгъан чёблеу башча эди, июнда уа кюн кюйдюрюб, чубар чырпа этгенди; уууртчукълары, шорбат чыбыкълары гаккысына ушаш, себгилден толгъандыла, бурну кёлде кёб джууунганы бла кюн кюйдюргенден джарылгъанды, габушур болгъанды. Қынгыраякъ Мишканы джангыз бир иги заты барды — кёзлери. Терен кёз къууушларындан къарайдыла ала, кёкдюле эмда аманлыкъчыракъдыла, сууда алктын эриб бошамагъан джылтырауукъ буз кесекчиклеге ушайдыла.

Ма ол кёзлери бла тирилиги ючюн сюеди Мишканы атасы. Ол аскерден джашына саугъагъа кёб заманладан бери къатыб тургъан бир вяземен пряник бла бир кесек кийилген эки чурукъ келтиргенди. Чурукъланы анасы джан джаулукугъа чырмаб, кюбюрге салгъанды, пряникни уа Мишка ол кюн огъуна босагъада чёгюч бла ууатыб, бир бурхусун да къоймай ашаб бошагъанды.

Экинчи кюнюнде Мишка кюн тийгени бла уянды. Чоюнда джылы суудан бир кесекни алыб, бетин ышыгъан кибик этиб, тюненеден тургъан кирлени ары-бери этиб джакъды, кесин къурутургъа эшикке чыкъды.

Анасы ийнекни къатында кюрешеди, акка ныгъышда олтурады. Мишканы чакъырды:

— Чёрчекчик, амбар тюбюне чабчы! Анда тауукъ къангкъылдайды, гаккы табхан болур.

Мишка аккагъа джумуш этерге хар заманда да хазырды: тёрт аякъланыб, амбарны тюбюню бир джанындан кириб, экинчи джанындан чыкъды, огород бла кёл таба чабды, ызына къарай, акка къараймыды ызымдан

деб. Буруу чалманнга джетгинчи аякъларын мурсала кюйдюрдюле. Акка уа, ынгычхай-ынгычхай, сакълаб турду. Келмегенинде уа, кеси, төрт аякъланыб, амбар тюбюне кирди. Юсюн да тауукъ тазгекле бла кир этиб, къарангыда джукъ да кёрмегенлей, башын да аркъаулагъа ура, ары кыйырына дерн сюркелди.

— Эй, сен теличик, Мишка, сен сёзге джигитсе!.. Излейсе, излейсе, табхан а этмейсе! Ол тауукъ былайда гаккы табарыкъмыды? Гаккы ма былайда, таш тюбюнде болургъа керекди. Сен, чёрчекчик, мында къайда сюркелиб айланаса?

Аккагъа киши джууаб бермеди, төгerek шошду. Этеклерине джабышхан кирлени къакъды эмда амбар тюбюнден чыкъды. Кёзлерин джума, кёл таба кёб къараб туруб, Мишканы кёрдю да къолун силкиб кёйду.

Кёлню къатында джашчыкъла Мишканы төгерегинден алдыла, сорадыла:

— Сени атанг къазауатда болгъанмыды?
— Болгъанды.
— Анда уа не этгенди?
— Не этгени белгилиди — уруш этгенди!
— Алдайса!.. Ол анда битлени ёлтюргенди эмда кухняда кемиклени эмиб тургъанды!..

Джашчыкъла кюледиле, бармакълары бла тюртедиле, төгерегине чынгайдыла. Асыры ачыу болгъандан Мишканы кёзлерине джыламукъ урду, андан сора да былайда поп улу да ачы тийди.

— Сени атанг коммунистмиди? — деб сорду ол.
— Билмейме.
— Мен билеме, коммунистди. Бюгюн эртденбла мени атачыгъым, ол джанын шайтанлагъа сатханды, дегенди. Андан сора да, кёб турмай саулай коммунистлени асмакъгъа асарыкъдыла, дегенди!...

Джашчыкъла тохтадыла, Мишканы уа джюреги чанчды. Аны атасын асмакъгъа асарыкъдыла — не ючюн? Тишлерин къаты къысыб айтды:

— Атамы уллу шкогу барды, ол буржуйланы барын да ёлтюрюр.

Витька аллына силкиниб, таукеллениб, къууанч халда айтды:

— Аны къоллары къысхадыла, джеталмаз! Мени атачыгъым анга аллахдан тилек этерик тюлдю, аллах а болушмаса, джукъ да эталлыкъ тюлдю ол!..

Прошка, тюкенчини джашы, бурун тешиклерин кере, Мишканы кёкюрегинден тюрте айтды:

— Сен атанг бла асыры уллу махтанма!.. Ол, революция чыкъгъан заманда, мени атамы товарларын алгъанды эмда атам былай айтханды: «Властны бир тюрленнгени болса, сюрюучю Фомканы эм алгъа ёлтюрлюкме...»

Наташка, Прошканы эгечи, аягъын къакъды:

— Тюйчюгюз аны, джашла, неге къарайсыз?! Тюйюгюз коммунистни джашын!

— Бедербетчик!..

— Прошка, джулдузланы санатчы анга!

Прошка чыбыкъ бла керилиб урду имбашына, попу Витька аягъын аны аягъыны аллына кёндеден салды эмда Мишка зап деб джыгъылды къумгъа.

Джашчыкъла хахайладыла, анга мыллык атдыла. Наташка, ингичге тауушу бла къычырыб, Мишканы бойнун тырнады: Къайсы эсе да аны къарнына табаны бла кючлю урду.

Мишка Прошканы юсюнден ары тюртюб, ёрге къобду, уучу итледен къачхан къоянча, къумда ары бла бери чаба, юйлери таб мыллык атды. Ызындан сызгырдыла, ташла атдыла, сюрген а этмедиле.

Мишка барыб кёк кендирлени арасына ташайгъанында, ол заманда эс джыйды. Ийис ургъан мылы джерге олтурду, тырналгъан боюнундан къанны сюртдю. Башындан тийген кюн, таякъларын чапракъланы аралары бла энишге соза, Мишканы кёзлерине къараргъа кюрешеди, уууртларында джыламукъларын кебдирди эмда анача, ийнакълаб, аны чырпа тёппесин уппа этди.

Кёзлери кебгинчи иги кёб олтурду, андан сора туруб арбазгъа келди.

Къашбакъ тюрбюнде атасы арбагъа джау джагъа турады. Аны бёркю джелкесине кетгенди, ленталары энишге салыныбдыла, юсюнде белинде къоланлары болгъан кёлеги. Мишка арбаны къатына сюелди. Джукъ айтмай, кёб турду. Таукел болуб, атасыны къолуна тийиб, шыбырдаб сорду:

— Аття, сен къазауатда не этгенсе?

— Уруш этгенме, джашчыгъым!

— Джашчыкъла уа... Джашчыкъла сен анда къуру битлени ёлтюрюб тургъанса дейдиле!..

Мишканы джангыдан джылары тамагъына тыгъылды. Атасы кюлдю эмда Мишканы къойнуна алды.

— Алдайдыла ала, мени балачыгъым! Мен кемеде джюзгенме. Уллу кеме тенгизде джюрюйдю, ма мен анда джюзгенме, андан сора уруш этерге баргъанма.

— Сен ким бла уруш этгенсе?

— Джюйюсханла бла уруш этгенме, мени сюйгенчигим. Сен алкъын гитчечиксе, ол себебден мен сени ючюн уруш этерге къазауатха баргъанма. Аны юсюнден джыр да джырланады.

Атасы ышарды эмда, Мишкагъа къарай, аягъын къагъа, акъыртын джырлаб башлады:

Ой, мени Михайылым, Михалям, Михаляткам,
Сен кѣзауатха барма, сени атанг барсын,
Атанг кѣартды, дуняда кѣб джашагъанды...
Сен а джашса, энтда кѣатын да алмагъанса.

Мишка джашчыкѣла этген ачыуну унутду эмда кюлдю, нек десенг, атасыны сары мыйыкѣлары, анасы сибирткиле этиучю ханслача, эринлерини юсюнде кѣалын басыныбдыла. мыйыкѣланы тюбюнде уа эринлери кѣуджур таууш этедиле, ауузу уа тѣгерек кѣара тешикеге ушайды.

— Сен бусагъатда манга тыйгъыч болма, Митька,— деди атасы, — мен арбаны джамарыкѣма, ингирде уа, джукѣларгѣа джатхан заманда, мен кѣзауатны юсюнден барын да айтырма санга!

Кюн, тюздеги узакѣ сангырау джолча, узун созулду. Алай болса да, батды, стансени ичи бла тууар сюрюу озду, букѣу чѣкдю, сора кѣаралыб баргъан кѣкден биринчи джуддузчукѣ уяла-уяла кѣарады.

Мишка ашыгъыб сакѣлайды, анасы, иш этиб этгенча, ийнекни сауа, сютню сюзе, бек кѣб кюрешди, андан сора погребге барыб, сау сагъатны булджуду. Мишка да, чырмауукѣ хансча, аны тѣгерегине айланганлай турду.

— Кечеги шхууурну дженгил ашарыкѣбызмы?

— Джеталырса, кѣоркѣма, сен тынгысыз, ачдан ѳле болурса!..

Алай болгъанлыкѣгѣа Мишка андан бир атламны кѣалмайды: анасы погребге — ол да аны ызындан, анасы кухнягѣа — ол да ызындан ары барады. Башхасы болмай, кѣан алыучу кѣурт джабышханча, джабышханды, этеклеринден кѣадалады, сюркеледи.

— Ана-чыгъым! Дженгил ашарыкѣбызмы?

— Да, тохта сен, джабышыучу кьотур илиннгенча, илиншб турма. Тёзалмай эсенг, бир туурагъанны ал да аша!

Мишка уа бир да тохтамайды. Анасы джелкесине иги танг джетдиргени да тохтатмады аны.

Аш ашагъан заманда бергенлерин эрлай кьабхан кибик этиб, ашыгъыш отюугъа кетди. Кёнчегин кюбюрню артына узакъ быргъады, анасы тюрлю-тюрлю бояулу кесек джурунладан этген джууургъанны тюбюне дженгил сугъулду. Шум болуб, атасы келиб, кьазауатдан кьачан хапар айтады деб сакълады.

Акка аллах суратны аллында тобукъланыб турады, шыбырдаб намаз этеди, шеждеге ийилиб, табынады. Мишка башын кёлтюрюб къарады: акка, сыртын кючден ийилте, сол кьолу бла юй тюбде джайгъычха таяна, башын энишге бюгюб, мангылайын полгъа таркъ деб урду. Ол кёзюучюкде Мишка да чыначыгъы бла кьабыргъагъа дюнг деб къакъды!..

Акка шыбырдайды, шыбырдайды, сора, бнягъынлай, ийилиб, къагъады мангылайын. Мишка да — кьабыргъаны дюнгюрдетеди. Акка ачуланады эмда Мишкагъа бурулады.

— Мен сени, зийнадан туугъан, аллах сен кеч! Дюнгюрдетирме, мен сени аллай къагъарма!

Тюйюш болургъа боллукъ эди, алай а ол кёзюуде атасы кирди.

— Сен, Минька, мында нек джатханса?—деб сорду.

— Мен анам бла джатама.

Атасы орундукъгъа олтурду эмда, джукъ да айтмай, мыйыкъларын буруб башлады. Сора сагъыш этиб айтды:

— Мен санга ол юйде акка бла бирге орун салгъаппа...

— Мен акка бла джатмайма!..

— Нек сора?..

— Аны мыйыкъларындан ачы ийнс урады!

Атасы биягъы мыйыкъларын бурду эмда ахсыныб айтды:

— Огъай, джашчыгъым, сен акка бла джат...

Мишка, джууургъанны башына тартыб, андан бир кёзю бла къарай, кёлю къалыб айтды:

— Тюнене сен, аття, мени орнумда джатханса, бюгече... Сен акка бла джат!

Орундукъгъа олтурду да атасыны бойнундан тутуб шыбырдады:

— Сен акка бла джат, ансы анам да сени бла джатарыкъ болмаз. Сенден да тютюн ийис бек урады.

— Хайыр, акка бла джатайым, къазауатдан а хапар айтырыкъ тюлме.

Атасы, ёрге туруб, аш юйге тебреди.

— Аття!

— Не?

— Джат былайда сора... — деди Мишка, алай разы да болмагъанлай, эмда турду, — къазауатдан айтырмыса хапар?

— Айтырма.

Акка кесини орнуна джатды. Мишканы уа ал джанына кёйду.

Бир кесекден атасы келди. Шиндикни орундукъгъа джууукъ тартыб олтурду, ийис этген тютюнню ичиб башлады.

— Ишле алай болгъандыла... Эсингдемиди, бизни ындырны ары джанында къачан эсе да тюкенчини сабанлары болгъан эдиле?

Мишка, алгъын ариу ийисли мийик битген будайны ичинде къалай чабыб айланнганын эсине тюшюрдю.

Ындырны таш хунасыны юсю бла тюшгенлей—мюрзеу сабанла. Будаи аны тёппесине дерн джабады, кылычыкылы къара ауур будаи башла бетин дыгы этеди. Букъу, ромашка ийс, ариу аяз урады. Аначыгы, бир-бирде, Мишкагъа айтыучан эди:

— Минюшка, сабанлагъа узакъ кирме, аджашырса!..

Атасы джукъ айтмай турду, сора Мишканы башындан сылай айтды:

— Сен мени бла Къум тёбеге баргъанынг эсингдемиди? Анда бизни сабанларыбыз бар эдиле...

Энтда Мишканы эсине тюшдюле. Къум тёбени ары джанында джолну джаны бла ингичге узун сабанчык бар эди. Бир джолда Мишка атасы бла келиб къарасала, сабанны барын да малла ашаб тура. Будаи башла ашалаб, ууатылыб, квалгъан кесеклери джерге теблениб турадыла, башлары юзюлген анда-мында сюелген салам чёблени джел тарайды. Мишка аны алай уллу, къарыулу атасыны бети къалай тюрленнгенин эмда букъу джугъу болгъан бетин уллу джыламукъла къалай джуугъанларын бир да унутмагъанды. Мишка ол заманда къараб кеси да джылагъан эди...

Ызларына къайтыб келе, атасы бачхачыгъа сорду:

— Ий, бир айт, Федот, мени сабанымы ким ашатханды?

Бачхачы джерге тюкюрдю да былай айтды:

— Тюкенчи базаргъа малла сюрюб бара эди да, былай тохтаб, иш этиб, сени сабанынга уруб ашатыб кетди...

Атасы скамейканы орундукугъа андан да джууукъ кысыб айтды:

— Тюкенчи эмда башха байла джер болгъанны алыб эдиле. Джарлыла уа сабан сюрюрге джер табмай эдиле. Алай къуру бизни станседе болуб квалмай, хар

къалайда да алай эди. Ала ол заманда бизни бек уллу инджитиб эдиле... Джашаргъа бек къыйын болду, мен джалгъа сюрюучю болдум, сора мени аскер къуллукъгъа алдыла. Аскер къуллукъда да манга бек аман эди, офицерле не гитче затчыкъ ючюн да бетинге ура эдиле, тую эдиле... Сора большевикле чыкъдыла, аланы тамадаларыны аты Ленинди. Ол былай къарамы бла къалгъанладан айырмалыгъы барды деб кёрюнмейди, алай а акъылы бек уллу алимди, кеси да бизни джарлы эллилени къанлары-джанларычады. Большевикле бизге, биз ауузубузну ачыб, къараб къалырча затла айтдыла. «Сиз, дедиле ала, эллиле эмда ишчиле, не затха къарайсыз, не сакълайсыз?.. Джюйюсханланы эмда начальниклени сюрюб, думп этиб къысдагъыз, аланы аман сибиртги бла сибириб, тас этиб джиберигиз. Ол заманда бары да сизники болур!..»

Ма алай айтыб къысдыла бизни. Биз сагъыш этдик—тюздю. Джюйюсханладан джерлени, мюклени сыйырыб алдыкъ, алай а ала тынч джашауларындан айырылгъанларын огъурамадыла, къайырылдыла эмда бизге, эллиле бла ишчилеге, къазауат ачыб чабдыла... Ангыладынгмы, джашым? Мен айтхан Ленин — большевиклени тамада башчылары — сабанчы къаладжюк бла баразаны къобаргъанча, халкъны къобарды. Джюйюсханланы ууатыргъа солдатла бла ишчилени джыйыб къурады. Аланы уруб, къуш тюгюнлей чачыб башладыла. Ол заманда солдатла бла ишчиле Қызыл гвардиягъа кириб тебретиле. Ма мен да Қызыл гвардияда болгъанма. Биз бир мазаллы юйде тура эдик, анга Смольный дейдиле. Аны сенчалары, джашым, бек узундула, эмда аны комнатлары алай кёбдюле, анда аджашыргъа боллукъду адам.

Бир кече мен эшикке къарауул болуб турама. Орам-

да бек сууукъду, мени уа джангыз шинелим барды. Джел алай къаты урады... Ол юйден эки адам чыкъдыла да мени къатым бла озуб тебретиле. Ала джууукълашдыла, эмда аланы бири Ленин болгъанын таныдым. Къатыма келди да ийнакълаб сорду:

— Сиз сууукъ болмаймысыз, джолдаш?

Мен а анга айтама:

— Огъай, джолдаш Ленин, сууукъну кьой, бизни бир тукъум бир джау да хорлаялмаз! Биз властны кьолубузгъа буржуйлагъа берирге деб алмагъанбыз!

Ол кюлдю да, мени кьолуму къаты кьысды. Андан сора акъыртын воротагъа кетди.

Атасы сѐлешгенин тохтатды, хурджунундан кисетни чыгъарыб, къагъытны шыбырдатды, тютюнюн сернек тартыб къабындырды эмда ол кѣзюуде Мишка аны зыбыр сары мыйыгъында, мурса чапракъланы ушчукъларында эртденбла салыныб тургъан чыкъ тамчычыкъгъа ушаш джарыкъ эмда джылтырауукъ джыламукучукъну кѣрдю.

— Ма аллай эди ол. Барына да къайгъыра эди. Хар солдатха да джан аурута эди... Андан сора да мен аны кѣб кере кьысха-кьысха кѣрюб турдум. Мени къатым бла озады, мени узакъдан огъуна кѣреди, ышарады эмда сорады:

— Бурджуйла бизни хорлаялырламы?

— Аланы энди хамхотлары алай джити тюлдю, сыныб дуппукъ болгъанды, алгъынча тешиб ѳталлыкъ тюлдюле, джолдаш Ленин! — деучен эдим мен да. Ол айтханча болду, джашчыгъым! Джерни эмда фабрикаланы биз сыйырыб алдыкъ, байланы уа—бизни къаныбызны ичиучюлени — артлары бла кьуууб чыгъар-

дыкъ!.. Уллу болсанг, унутма, сени атанг матрос болгъанды эмда коммуна ючюн төрт джылны къан төкгенди. Ол джыллагъа мен ёлюрме, Ленин да ёлюр, бизни ишибиз а ёмюрге джашарыкъды!.. Уллу болсанг — Совет власть ючюн сени атанг къалай къазауат этген эсе, алай къазауат этерикмисе?

— Айхай да этерикме! — деб къычырды Мишка, эмда орундукъда ёрге туруб, атасыны бойнундан къаты къучакъларгъа кёзледи, алай а болалмады умутуча (акка къатында джатыб тургъанын унутуб къойгъанды), ёрге турама деб, аягъы бла аны къарнындан басханды.

Акка кючлю ынгычхады, къолун узатды эмда Мишканы чачындан тартаргъа умут этди, алай а ол кёзюучюкде атасы Мишканы сермеб къойнуна алды да ол бир комнатха элтди.

Мишка аны къойнунда джукълаб къалды. Ал кёзюуде ол къуджур адамны — Ленини, большевиклени, къазауатны, кемелени юсюнден кёб сагъыш этди. Дагъыда ал бурун джукъу арасында акъыртын айтылгъан ауазланы эшитди, татлы тер эмда махорка ийисни сездиди — сора кёзлери, кирпичкери, адам къолу бла джабханча, къысылыб къалдыла.

Джукълар-джукъламаз тюшюнде шахарны кёрдю: орамлары кенг, тауукъла тегюлген кюлде джууунадыла, ала станседе бек кёбдюле, шахарда уа андан да кёб. Юйле да тамам аття айтханча: мазаллы юй, башы да джангы къамиш бла джабылыб, аны оджагъында да дагъыда бир юй салыныб, эм башындагъы юйню оджагъы уа кёкге тирелибди.

Мишка орамда барады, башын ёрге тутуб, тегерегине къарайды, эмда къайдан чыкъды эсе да, къызыл кёлеги бла бир бек мийик адам тюбеди.

— Сен, Мишка, пшинг болмагъанлай, мында бош нек айланаса?—деб, бек ариу сорду ол.

— Мени акка ойнаргъа джибергенди,—деб джууаб берди Мишка.

— А сен билемисе мени ким болгъанымы?

— Огъай, билмейме...

— Мен — джолдаш Ленинме!..

Асыры къоркъгъандан Мишканы тобукълары кый-ылдыла. Къачыб кетерге умут этди алай а ол къызыл келекли аны, Мишканы, дженгинден тутуб айтды:

— Сени, Мишка, капек багъасы бир бетинг джокъ-дү! Мен джарлыла ючюн къазауат этгеними бек ариу билесе, нек эсе да мени аскериме уа кирмейсе?..

— Мени акка джибермейди,—деб, башын алыргъа кюрешеди Мишка.

— Къалай сүйсенг, алай эт, — деди джолдаш Ленин,—сенси мени ишим боллукъ тюлдю. Сен мени аскериме кирирге керексе, къысха сёз!..

Мишка, аны къолундан тутуб, таукел айтды:

— Болсун, мен бир сёзсюз сени аскеринге киреме эмда джарлы халкъ ючюн уруш этерикме. Алай а акка аны ючюн мени чыбыкъ бла къыздыра тебресе, сен мени джакъларса!..

— Бир амалы болмай, джакъларма! — деди джолдаш Ленин эмда орам бла кетди, Мишканы уа асыры къууангандан тылпыуу тыйылды, солууун алалмайды, не эсе да бир къычырыргъа кюрешди, алай а тили тартыныб къалды.

Мишка орунда тыпырдады, аякълары бла акканы табанлады эмда аны бла уянды.

Акка да тюшюнде ынгырдайды, эринлерин джалайды, ауузун кымылдатыб чайнайды, терезеден а кёлню ары джанындан тангны назик агъарыб келгени эмда

кюн чыктыган джанындан кѳан бетли кѳызыл булутланы, булгѳана, кѳкде учуб келгенлери кѳрюнеди.

* * *

Ол замандан бери атасы Мишкагѳа кѳазауатны, Ленинни юсюнден, кѳалайлада болгѳанындан кече сайын хапар айтханлай турду.

Бараз кюнню ингиринде сторож исполкомдан юсюнде шинели, кѳолтукъ тюбюнде чурукъ башлары бла бир адамны арбазгѳа алыб келди. Акканы чакѳырыб айтды:

— Ма сизге квартирге джолдаш совет кѳуллукъчуну алыб келгенме. Ол шахардан келгенди эмда сизде джатарыкъды. Кечеги шхуур берирсиз анга, akka.

— Анга, айхай, биз огѳай демейбиз,—деди akka.— Сизни мандатыгѳыз бармыды, джюйюсхан джолдаш?

Мишка акканы алимлигине сейирсинди эмда, бармагѳын аузуна салыб, тынгылаб тохтады.

— Барды, бары да барды, akka,—деб ышарды кѳолтугѳунда чурукъ башлары болгѳан адам эмда отоугѳа кирди.

Акка аны ызындан, Мишка да аны ызындан.

— Сиз не ишле бла келгенсиз бизге? —деб сорду akka, ары кириб бара.

— Мен джангыдан сайлауланы бардырыргѳа келгенме. Советни председатели бла членлерин сайларыкъбыз.

Бир кесекден атасы да ындырдан келди. Тыш адам бла саламлашды эмда анасына кечеги шхуурну салыргѳа буюрду. Ашаб бошагѳандан сора кѳонакъ бла атасы скамейкагѳа олтурдула, киши адам чурукъ башлары ачды да андан джоппу кѳагѳытланы алыб, атасына

кёргюзюб башлады. Мишканы чыдамы джетмейди, кьатларында тесукъа этеди, кьараргъа сюеди. Атасы бир кьагъытны алыб, Мишкагъа кёргюзеди.

— Къарачы, Минька, ма бу кесиди—Ленин!

Мишка карточканы атасыны кьолундан тартыб алды, анга кёзлерин джандырыб кьарады эмда, асыры сейирсиннгенден, ауузун ачыб кьалды: суратда саулай тюрсюню кёрюнюб, алай уллу болмагъан бир адам сюелиб турады, кесини да юсюнде, кызыл кёлеги болмай, пиджагы бла. Бир кьолу кёнчек хурджунуна салыныб, башхасы уа аллына узатылыб, алгъа кёргюзе.

Мишка анга джити кьарады, эрлай барын да сездиди, аны кыйылгъан кьашларын, кьарамында эмда эринлерини кыйырларында кёрюнюб тургъан ышарыуун, саулай бет тюрсюнюнде болгъан ышанларын кеси ёмюрюне унутмазча кьаты эсине алды, кёз туурасына кючлю салды.

Ол киши адам суратны Мишканы кьолундан алды, чурукъ башны ичине салыб, киритин этди эмда джукъларгъа кетди. Тешиниб джатды эмда юсюне шинелни джабыб, джукълай башлагъан заманында эшик джызылдагъанны эшитди. Башын кёлтюрдю:

— Кимди ол?

Полда кимни эсе да джаланаякъ тауушу чыгъады.

— Кимди ол? —деб сорду ол джангыдан эмда, билмей тургъанлай, орундукъну кьатында Мишканы эследи, сора шыбырдаб айтды:

— Сага не керекди, гитчечик?

Мишка бир минутну тынгылаб турду, сора, таукеллениб, шыбырдады.

— Сен, дяденька, бери къара... сен... манга бер Ленини!..

Киши адам тынгылады, башын орундукуьдан салындырыб кьарады.

Мишка кьоркуьду: кьызгъанчлыкъ этиб, бермей кьояр да деб. Ауазында кьалтырагъанын тыяргъа тырмаша, ашыгъыш эмда тыгъыла-тыгъыла шыбырдады:

— Сен аны манга башы бла бериб кьой, мен да санга... мен санга иги кьалай коробканы берирме эмда дагъыда болгъан бабкаларымы барын да берирме...

Мишка, кьолун да кьаты силкиб, дагъыда кьошду.

— Эмда атам келтирген чурукъларымы да берирме!

— Санга неге керекди Ленин? — деб сорду, ышара, киши адам.

«Бермез» деб келди кёлюне Мишканы. Джыламукуьларын кёргюзмез ючюн, башын энишге тутду, тунакы айтды:

— Керекди, сора!

Киши адам кюлдю, джастыкъ тюбюнден чурукъ башны алды эмда суратны Мишкагъа берди. Мишка аны кёлегини ичине кёкюрегине салыб, джюрегине кьаты-кьаты кысыб, ол бир бёлмеге чабыб кетди. Акка уянды эмда сорду:

— Нек этиб айланаса былай сен кече, айланма? Мен санга айтхан эдим да, кече ичме сют деб, энди уа кыскыныкга кьалгъанса!.. Қир челекге эт этеринги, мен сени эшикге чыгъара айланаллыкъ тюлме!

Мишка джукъ айтмагъанлай джатды, суратны эки кьолу бла кьойнуна кьысханды, бир джанына бурулургъа кьоркуьдады, суратны бюгюб, сындырыб кьоярма деб. Алай тургъанлай джукълаб кьалды.

Эртденбла бек эртде турду. Анасы ийнекни бусатда саууб, сюрюуге кьысдагъанды. Мишканы кёргенинде кьолларын джайыб сейирсинди:

— Сен джаман, нек тесукъа этиб айланаса! Былай эртде нек тургъанса?

Мишка суратны кёлегини ичинде кьойнуна кьысыб, анасыны кьаты бла ындыргъа кетди эмда амбарны тюбуне сугъулду.

Амбарны тегерегинде мантила ёседиле эмда мурсала адам ёталмазча кьалын чыкьгъандыла. Мишка амбар тюбуне арлакъ кириб, кьолу бла кьумда чунгур этди, эски болуб саргъалгъан бир мантил чапракьны алды, суратны анга чырмады да ол чунгурчукъгъа салыб, таш бла юсюн джабды, суратны джел алмаз ючюн.

Джангур эртдеден ингирге дери джауду. Кёк басыныбды, эшик аллында кёлчюкле кёмюк этедиле, орамда ырхычыкьла чабышыб барадыла.

Мишкагъа юйде туругъа керек болду. Акка бла атасы джыйылыугъа тебегенлеринде, ашхам болгъан эди. Мишка, акканы картузун да кийиб, ызларындан тебреди. Исполком клисаны алгъыннгы кьарауул юйюндеди. Мишка кьынгыр, кир басхычла бла ынгычхай, таууш этдире, крыльцогъа минди эмда ичине кирди. Юйню ичи тютюнден чарсды, адам а тоб-толуду. Киши адам терезе стол джанында олтурады, джыйылгъан кьазакьлагъа не эсе да айтады.

Мишка, акьыртын арт джанына ётюб, скамейкагъа олтурду.

— Джолдашла, Фома Коршунов председатель болсун дегенле, кьолугъузну ёрге тутугъуз!

Мишканы аллында олтуруб тургъан Лысенков, тюкенчини кюеую, кьычырды:

— Джамагъат! Тилейме аны сайламазгъа! Ол тюз адам тюлдю, аман кьылыкьлыды. Аны алай болгъаны ол бизни тууарларыбызны кютген заманда огъуна белгили болгъанды!..

Федот-чурукчу, терезе туюнде олтуруб турган джеринден ёрге туруб, кюллерын силке, былай айтыб кычырганын кёрдю Мишка:

— Джолдашла, сюрюучю Фома тюз эмда Совет властны адамы болганы ючюн байла аны председатель болурун суймейдиле.

Эшикни кыатында джоппу болуб турган байла аяклары кыагыб, дауур этдиле, сызгырдыла. Исполкомда дауур болду.

— Сюрюучю керек тюлдю!

— Аскер кюллукдан келгенди — элге тууарланы кютерге джарашсын!..

— Фома Коршунов керек тюлдю!

Мишка скамейканы кыатында сюелиб, бети агъарыб турган атасын кёргенинде, анга кюркыгъандан кесини бети да агъарды.

— Сабыр этигиз, джолдашла!.. Джыйылыудан кыысдарыкма! — деб кычырды ол киши адам, джумдуругу бла столну кыагъа.

— Кызакъладан, кесибизни адамыбызны ййырайык!..

— Керек тюлдю!..

— Биз суймейбиз. ке-ре-к тюлдю!.. — деб кычырадыла кызакъла, барындан да бек тюкенчини кюеую. Прохор.

Кюулагында сыркъасы болган сары сакъаллы, саубитген кызакъ, джамаулу пиджагы бла, секириб скамейкагъа минди.

— Эй кърнашла!.. Ишни кыалайгъа буруб баргъанларын кёремисиз. Байла кюч, хахай бла председателге кеслеринден адамны салыргъа излейдиле!.. Алай этселе уа, андан ары...

Мишка дауурну ,кычырыкъланы арасында ол сыр-
гъалыны бир-бир сёзлерин эшитеди.

— Джерни.. джангыдан юлеширле... джарлылагъа
сазлы джерлени... къара топракълы иги джерлени уа
кеслерине алырла...

— Председателге — Прохорну! — деб кычырады.
эшик къатындагъы джоппу.

— Про-хо-р-ну!... Хо-хо-хо! Га-га-га!..

Кючден сабыр болдула. Киши адам, къашын-башын
тюре эмда тюкюрюклерин чача, кёб заманны неле эсе да
айтыб турду.

«Эшта, уруша болур». — деб кёлюне келди Мишка-
ны.

Киши адам уллу кычырыб сорду:

— Фома Коршуновгъа ким разыды?

Къолла кёб кёлтюрюлдюле. Мишка да кёлтюрю
къолун, къайсы эсе да, бир скамейкадан бирине чы-
нгай, ачык санаб башлады:

— Алтмыш юч... алтмыш төрт. — Мишкагъа къара-
магъанлай, аны ёрге тутулуб тургъан къолун барма-
гъы бла кёргюзюб, кычырды: — Алтмыш беш!

Киши адам къагъытха бир затла джазды, кычырды:

— Прохор Лысенковгъа разы болгъан, къолугъузну
кёлтюрюгюз!

Джыйырма бла джети бай къазакъ бла тирменчи
Егор бирден къол кёлтюрюлдюле. Мишка тегерегине къа-
рады эмда къолун кёлтюрю. Къол кёлтюрююню сана-
гъан адам, аны къатына келгенлей, аны башындан
энишге къарады эмда кюлагъындан кюклю тартды.

— Ой, сен шпаначыкъ! Къора былайдан, кюйру-
гъунгу кыздырма! Кёремисе аны, ол да кюшулады
чёб атыугъа!..

Адамла кюлдюле, а ол адам Мишканы эшик къаты-

на келтириб, артындан тюртдю. Атасы акка бла уруш-хан заманында къалай айтханы Мишканы эсине тюш-дю эмда, балчыкъ, тайгъакъ басхычлада абын-сюрюн эте бара, кыычырды:

— Аллаи эркинликлеринг джокъдула!

— Мен сени эркинликлеринги кӅргюзюрме!..

Ол адамны аны джанына тийгени, хар заманда болуучусуча, бек кючлю ачыу болду анга.

Юйге келгенинде, Мишка бир кесек джылады, анасына тарыкъды, алай а ол ачыуланыб айтды:

— Сен а тыйыншлы болмагъан джерге барма. Хар къалайгъа да бурнунгу сугъаса!.. Сен манга бир азабса, андан башханг джокъду!

Экинчи кюнюнде эртденбла эртденнги шхууур ашаргъа олтурдула, ашаб бошагъынчы музыканы узакъдан келген тунакы тауушун эшитдиле. Атасы къашыкъны алай салды да мыйыкъларын сюрте айтды:

— Тохтачыгъыз, ол аскер оркестрди!

Мишка, джел элтгенча, олтургъан джеринден тас болду. Сенчада эшикни уруб этди, терезеден туп-туп-туп-туп деген тауушла эшитиледиле.

Атасы бла акка эшикге чыкъдыла, анасы уа терезеден белине дери башын къаратды.

Орамны аягъында кызыл аскерчилени сафлары, саргъылдым джохар толкъунлача, чайкъалыб барадыла. Алларында музыкачыла уллу турбалагъа юредиле, дауурбаз къагъылады, таууш стансени башын алгъанды.

Мишканы кӅзлери джанадыла. Къалай этерге билмей, бир джерде тӅгерек айланды, сора мукъут болуб музыкантлагъа чабыб кетди. КӅкюрегин не эсе да бир зат татлы кысды, тамагъына тыгъылды... Мишка кызыласкерчилени букъу джугъу джарыкъ бетлерине,

музыкачыланы кёбген уууртларына суюуб къарады эмда эрлай, аккылсыз, оноу этди: «Ала бла къазауат этерге барайым!..»

Тюшю да эсине тюшдю эмда, къайдан чыкъды эсе да, таукеллик келди. Къыйырда баргъанны сумкасына джабышды.

— Сиз къайры барасыз? Урушхамы?

— Ёнге уа къайры? Хо, урушха!

— А ким ючюн уруш этесиз?

— Совет власть ючюн, теличик! Хайда, былай ортагъа кел.

Мишканы арагъа тюртдюле, къайсы эсе да, кюле-кюле, чырпа джелкесине бир къакъды, башхасы хурджу-пундан кирленген шекер гыртны алды эмда аны ауузуна сукъду. Площадда ал тизгенледен къычырды:

— Тохта-а-гъыз!

Къызыласкерчиле тохтадыла, площадха чачылдыла, школ бурууну салкъынына басыныб джатдыла. Башы джюлюнген узун къызыласкерчи, джанында уллу бычагъы бла. Мишкагъа джууукълашыб, ышарыудан эринлерин чюйюре сорду:

— Сен бизге къайдан кюшулгъанса?

Мишка кесин керти этди, энишге тюше тургъан кёнчегин тартды.

— Мен да сизни бла уруш этерге барама!

— Джолдаш комбат, ал аны бизге болушчулукъгъа! — деди къызыласкерчилени бири.

Тёгерекде бары кюлдюле. Мишка, къалай этерге билмей, кирпичлерин дженгил-дженгил къакъды, алай болса да ол «комбат» деб къуджур аты болгъан адам къаты къычырды:

— Хы, неге кишнейсиз, телисине? Айхай да, биз

аны алырбыз, алай а бир белгили болум бла... — Комбат Мишкагъа бурулду эмда айтды:

— Сени кѣнчегинги джангыз бир бауу барды, алай боллукъ тюлдю, сен кесинги къарамынг бла бизни уялтырыкъса! Ма бери къара: мени эки кѣнчек бауум барды, барында да экишер барды. Чаб, ананг сеннге энтда бир бау тиксин, биз сени сакъларбыз былайда... — Андан сора ол, буруу таба бурулуб, кѣз кыса, кыычырды: — Терешенко, бар да джангы кызыласкерчиге шкок да, шинель да келтир!

Буруу тюбюнде джатханланы бири ёрге турду да, кьолу бла черс бериб, джууаб этди:

— Айтханынги этейим!..—деб, бурууну джаны бла дженгил кетди.

— Хы, хайда, дженгил чаб. Ананг дженгил тиксин экинчи бауунгу.

Мишка комбатха джити къарады:

— Бери къара, сен мени алдама!

— Сен алай къалай айтаса? Алай боламыды?

Площадь бла юйню арасы узакъды. Мишка ары чабыб келгинчи, тыгъылды. Солууун алалмай чабыб келе тургъанлай, къабакъ эшиклени къатында огъуна кѣнчегин тешди эмда джалан аякъларын шыпылдата, юйге шыб деб кирди.

— Ання! Кѣнчегим! Бир бау тик!..

Юйде шошлукъ. Печь юсюнде чибинле тул-тубан джызылдайдыла.

Мишка арбазгъа, ындыргъа, огородха чабды, не атасы, не анасы, не акка джокъ. Айланыб юйге кирди—кѣзюне машок тюртюлдю. Бычакъ бла узун тилимди кесди, тиге туругъа заман джокъду, Мишка кеси тиге да билмейди. Аны бир кыйырын кѣнчегини арт джанына тюлдю, имбашы бла аллына атыб, бир кыйырын

да ал джанына байлады эмда дженгил амбар тюбуне сугъулду.

Ташны бир джанына аудуруб, анга, Мишкагъа, кѣргюзген Ленинчи къолгъа сынаб къарады, кесин джыя, шыбырдады:

— Ма, кѣремисе? Мен да кирдим сени аскеринге!..

Картны чапракъ бла ариу чырмады, къойнуна салды эмда орам бла чабды. Бир къолу бла картчыкъны кѣкюрегине къысыбды, бир къолу бла да кѣнчегин тартады. Хоншуларыны чалман бурууларыны къаты бла чабды, хоншу тиширыугъа айтды:

— Анисимовна!

— Не?

— Бизникилеге бир айтырса, кюнорталыкъны мен-сиз ашасынла!..

— Сен къайры учаса, антсыз?

Мишка къолун силкди:

— Аскер къуллукъгъа кетеме!..

Площадха дери чабыб барды эмда, джерге урулгъан къазыкъча, сир къатыб, симсиреди. Площадда бир джан да джокъ. Буруу джанында папирос тюбле. консерваладан бош коробкала, къайсыны эсе да джылтыргъан чулгъаулары, стансени къыйырында уа музыка таууш, тебленнген къаты джолда кетиб баргъанланы аякъ тауушлары эшитиледи.

Мишканы джылары тамагъына тыгъылды, сытды эмда, не къарыуун да салыб, ызларындан кесин атды. Джетерик эди, бир амалы болмай джетерик эди, алай а теричини арбазыны туурасында узун къуйрукълу маллалы сары ит джолгъа кѣнделен джатыб, хырылдайды. Мишка башха орамгъа чабхынчы — не музыка, не аякъ таууш къалмады.

Эки кюнден сора стансеге кыркъ адамдан кыу-
ралган бир отряд келди. Солдатланы юслеринде акы-
сылдым уюклары, джау джугу ишчи пиджаклары
барды. Атасы кюнортага ашарга келди исполкомдан,
аккага айтды:

— Атам, амбарда мюрзеуню хазыр эт. Продотряд
келгенди. Разверстка башланады.

Солдатла юлеге айланадыла: сюнгюле бла баула-
да джерни чучхуйдула, басдырылган мюрзеулени та-
бадыла эмда аланы арбала бла ара амбарга элтеди-
ле.

Председателни юйюне да келдиле. Алда келген юл-
лени тарта, аккага сорду:

— Мюрзеуню басдырганмыса, акка? Тюзюн айт!..

Акка сакталын, сылады да махтаныб айтды:

— Не дейсе, мени джашым коммунистди!

Амбарга бардыла. Юллели солдат гюрбелеге сы-
марлаб кырады эмда ышарды:

— Акка, ма бу гюрбедегин элт, андан кыалганы
сизге азыкга бла урлукга кыалсын.

Акка кыарт байталны арбага джекди, ынгычады,
тыксыды, сегиз машокну кыуйду, кыолун мыдах силк-
ди эмда арадагы джамагат амбарга элти. Ання-
чык, мюрзеуню кыораганына кыйнала, бир кесек
джылады, Мишка аккага мюрзеуню машоклагга
кыуарга болушуб, поп улу Виткага ойнарга кетди.

Ала кухняда олтуруб, кыагытдан кесилген атланы
полга джайганлай, ол биягы солдатла кухняга
кирди. Поп, абасына абына, аланы алларына чабды,
алдырланды, комнатха кирирге тиледи, алай а юллели
солдат хынырак айтды:

— Амбаргъа барайыкъ! Сизни мюрзеуюгюз къайда асыралады?

Попну юй бийчеси бир комнатдан, башы да тозураб, чартлаб чыкъды, алдауукъ ышарды:

— Билемисиз, джюйюсханла, бизни мюрзеуюбюз чыртда джокъду!.. Эрим алкъын битир джыя айланмагъанды...

— А пол тюбюнде уругъуз бармыды?

— Огъай, джокъду... Биз алгъын мюрзеуню амбарда тутханбыз.

Мишка бир джолда Витька бла бирге кухнядан уллу уругъа къалай тюшгенлерин эсине тюшюрдю, башын попну къатыны таба бура, айтды:

— Биз, Витька бла мен, кухнядан уругъа кириучен эдик да, унутханмы этгенсе?

Попну къатыны, бети агъара кюдю:

— Сен не затны эсе да алджаб айтаса, балачыкъ!.. Витя, садха барыб ойначыгъыз!..

Юллели солдат, кёзлерин сюзюлте, Мишкагъа ышарды:

— Ары къалай барыргъа боллукъду, гитчечик?

Попну къатыны, бармакъларын чыкъырдата, айтды:

— Сиз энди тели джашчыкъгъа къалай ийнана болурсуз. Мен сизни ийнандырама, джюйюсханла, бизни пол тюбюнде урубоз джокъду!

Поп. абасыны этеклерин къагъа, айтды:

— Джолдашла, бир джукъ ауузлансагъыз а, юйге киригиз да.

Попну къатыны, Мишканы къаты бла оза, аны билегинден ачы чимдеди да эркетелген халда айтды:

— Барыгъыз, балачыкъла, садха, мында джунчутмагъыз!

Солдатла бир-бирлерине кёз кысыдыла эмда шок-ланы арт агъачлары бла полну къагъыб, тинтиб башладыла. Къабыргъаны къатында тургъан столну берлакъ тартдыла, полгъа салыныб тургъан машок къумачдан пол джайгъычны бир джанына тюртдюле. Юллели солдат джабхычны ёрге кёлтюрюб къарады эмда башын силкди:

— Айыб тюмюдю сизге? Мюрзеуюбюз джокъду дей эдигиз да, пол тюбю башына дери будайдан толуду да!..

Попну къатыны Мишкагъа эрши къарады, ол, андан къоркъуб, дженгил юйге кетерге ашыкъды. Къобуб, эшикке чыкъды. Попну къатыны аны ызындан сенчагъа чартлаб чыгъыб, Мишканы сермеб чачындан тутуб, полда суйреб башлады.

Къолундан кючден ычхынды эмда арам-къарам этмей юйлерине къачды. Джыламукъларын теге, барын да анасына айтды, ол а эки къолу бла башындан тутду:

— Мен санга къалай этейим?.. Кет, мени кёжюмден ташай, мен сени сыртынгдан къайиш алгъынчы!..

Ол замандан бери, ким да болсун, аны джанын къыйнаб, кёлюн къалдыргъаны сайын, хар къуру да Мишка амбар тюбуне киреди, ташны бир джанына аудуруб, чырмалыб тургъан чапракъны ачады. эмда, джыламукълары бла къагъытны джибите, кесини бушууун, аны джанын къыйнагъанны юсюнден тарыгъуун Ленинге айтыб турады.

Ийыкъ озду. Мишка эригеди. Ойнаргъа киши джокъду. Хоишу джашчыкъла анга «Бедербетчик» деген атына, улдуладан эшитиб, энтда бир ат къошхандыла. Мишканы ызындан кычырадыла:

— Эй сен, коммунарчыкъ! Коммунар гыбышычыкъ, бери къара!..

Бир джолда Мишка кёлден ингирде юйге келгеннинде, юйге киргинчи огъуна атасы хыны ауазы бла сёлешгенин, аначыгъы уа джылаб. ёлгеннге этгенча, сарнай тургъанын эшитди. Мишка ичгери киргенинде, кёрдю: атасы кесини шинелин чырмагъанды эмда чурукъларын кне турады.

— Аттычыкъ, сен къайры бараса?

Атасы кюлдю эмда джууаб этди:

— Джашчыгъым, сен анангы тый!.. Ол кесини сарнауу бла мени джанымы къыйнайды. Мен къазауатха барама, ол а джибермейди!..

— Мен да сени бла, аттычыгъым!

Атасы белибауун белине къысыб, ленталары болгъан бёркюн кийди.

— Сен теличиксе, тюзю. Экибиз да бирден кетерге боллукъ тюлдю!.. Ма мен къайтсам, сен барырса, мюрзеу битиб джетерикди, аны ким джыярыкъды да сора? Ананг юй джумушдан бошарыкъ тюлдю, акка къартды...

Мишка, атасы бла саламлашыб айырыла, джыламукъ чыгъармады, ол огъай ышаргъан да этди. Аначыгъы уа алгъын биринчи кередеча, эрини бойнуна тагъылды, ол аны кесини юсюнден кючден айырды, акка, тамагъын ариулаб, аскерчини уппа эте, къулагъына шыбырдады:

— Фомушка!.. джашым!.. Бармай къалырмы эдинг? Сенсиз да болурму эдиле?.. Къыйынлыкъ сагъатда ёттюрюб къойсала, ол заманда биз къырылыб къалырбыз!..

— Къой, аття... Алай джарамайды. Бизни властыбызны ким къорууларыкъды, хар ким къатынланы этек тюблерине кириб бугъунсала?

— Да не этерикбиз, бар, алай эсе, сени ишинг тюзлюк эсе.

Акка бир джанына бурулду эмда, эслетмей, джыламукуларын сюртдю. Аны ашыра исполкомгъа дери бардыла. Исполкомну арбазында шоклары бла джыйырма адам бар эди. Атасы да бир шокну алды эмда, Мишканы ахыр джолда уппа этиб, къалгъанла бла бирге стансени къыйыры таба кетди.

Мишка андан юйге акка бла бирге къайтды. Аначыгъы, эки джанына ауа, арtdан келеди. Стансede бир-бир ит чабханла эшитиледиле, бирем-бирем от джарыкъла кёрюнедиле. Стансе, къарт къатын къара джау-лукъгъа чырмалгъанча, ашхам къарангыгъа бёленди. Джангурчукъ джауады, къайда эсе да, стансени ары джанында тюзде, джашнайды эмда, тунакы таууш эте, кёк кюкюрейди.

Юйге джетдиле. Саулай джолну узунуна сёлешмей келген Мишка аккагъа сорду:

— Акка, аття ким бла уруш этерге кетди?

— Кет, дауур этме...

— Акка!

— Энди уа не дейсе?

— Аття ким бла уруш этерикди?

Акка эшиклени къылычын салды, джууаб этди:

— Бизни стансеге джууукъда аманлыкъчы адамла чыкъгъандыла. Халкъ алагъа бандитле дейди, мени сартын а, ала ачы аманлыкъчыдыла. Ма сени атанг ала бла кюреширге кетгенди.

— А кёбмюдюле ала, акка?

— Эки джюзге джууукъ бардыла, дейдиле... Хы, бар, камсыкчыкъ, джат, боллукъду былайда джаншагъанынг.

Кече Мишканы тауушла уятдыла. Уяныб төрт джанын къармаса—акка джокъ.

— Аккачыкъ, къайдаса сен?

— Тохта!.. Джукъла, сен тохтаусуз джаман!

Мишка туруб, къарангыда къоллары бла чучхуй, терезеге барды. Акка къуру ич кийимлери бла скамейкагъа олтуруб, башын ачылгъан терезеден тышына къаратыб турады, тынгылайды. Мишка да тынгылады эмда тилсиз шошлукъда стансе къыйырда шок атылгъанланы, андан сора бирден къб шок атылгъанын эшитди.

Тарх!.. тарх-тарх... та-тарх!

Тамам къабыргъагъа чюлени ургъанча.

Мишканы къоркъуу алды. Аккагъа къысылды, сорду:

— Аны атдыгъамы атадыла?

Акка джукъ айтмады, анасы уа джангыдан джылады эмда сарнады.

Стансени ары къыйырында шок атылгъан тауушла тангга дери эшитилиб турдула, андан сора тохтадыла. Мишка скамейкада чулгъанды эмда огъурсуз джукъу басыб, къаты джукълаб къалды. Танг аласында бир бёлек атлы исполкомгъа джортду. Акка Мишканы уяды эмда кеси эшикке чыкъды.

Исполкомну арбазы къара тютюнден тул-тубан болду, от межамлагъа да джетди. Орамлада атлыла чабышыб айландыла. Аланы бири арбазгъа джортуб кирди, аккагъа къычырды:

— Къарт, атынг бармыды?

— Барды...

— Джек да стансе къыйырына бар! Сизни коммунистлеригиз чыбыкъла ичинде джатадыла!.. Джюкле да келтир, аланы джууукълары басдырсынла!..

Акка атны дженгил джекди, къалтырагъан къоллары бла джюгенледен тутуб, джортдуруб арбаздан чыгыб кетди.

Стансени ичи кычырыкъдан толду, атладан тюшген бандитле ындырладан биченлени аладыла, кьойланы кеседиле. Бир Анисимовнаны юйюню кьатында атдан секириб тюшдю, юйге чабыб кирди. Мишка Анисимовнаны уллу кычыргъанын эшитди. Бандит а, уллу бычагъын дыгъырдата, сенчагъа чабыб чыкъды да олтурду, чурукъларын тешди, Анисимовнаны байрамгъа кысыучу кьолан гокка джаулугъун эки тенг джыртды, кесини кир чулгъауларын атыб, джаулукъну аякъларына чулгъау этиб кийиб кетди.

Мишка комнатагъа кирди, орундукугъа джатды, башын джастыкъ бла басдырыб тургъанлай, кьабакъ эшикле джызылдагъанларында, турду. Чабыб, крыльцогъа чыкъды, джыламукулладан суу болгъан сакъалы бла акка атны арбазгъа кийириб келгенин кёрдю.

Арбаны арт джанында кьоллары кенг джайылыб, джалан аякъ бир адам джатады, аны башы, ёрге-ёрге чынгай, арт агъачына тиеди, кьалын къара кьан кьангагъа агъады...

Мишка, санлары кьалтырай, арбаны кьатына барды, уллу бычакъ бла халекленген бетине къарады: ачыкъланган тишлери кёрюнедиле, сюеги кьатыш кесилген уууртлары салыныбдыла, кьан ырхым болуб чыгъыб тургъан кёзюне уа бир уллу джашыл чибин кьонубду.

Мишка, кьоркьуб, асыры алджагъандан кьалтырай, не болгъанын энтда иги билмегенлей, эсин бери бурду эмда матрос кёлегини кёкюрегинде кьан джугъу болгъан кёк эмда акъ сызыкъланы кёргенлей, ким эсе да артындан ургъанча, бутлары кыйылдыла, кёзлерин джандырыб, кымылдамагъан, кьаралгъан бетге энтда бир кере къарады, секириб арбагъа минди.

— Атачыгъым, тур! Атачыгъым, джанчыгъым!.. —

Арбадан джыгъылыб тюшдю, чабаргъа умут этди, алай а бутлары тартыныб къалдыла, төрт аякъланыб, крыльцогъа дери сюркелди эмда башын джерге урду.

* * *

Акканы кёзлери ичине терен батхандыла, башы къалтырайды, чынгайды, эринлери тауушсуз неле эсе да шыбырдайдыла.

Кёб заманны тынгылаб, Мишканы башын сылаб турду, аны орундукъгъа сойланыб джылай тургъан анасына къарай, шыбырдады:

— Кел, джашчыгъым, эшикке чыгъайыкъ...

Мишканы къолундан тутуб крыльцогъа чыгъарды.

Мишка, ол бир комнатаны эшиклерини къатлары бла оза кёзлерин джумду, къалтырады: атасы юй ичинде столну юсюнде тынгылаб эмда ёхтем джатыб турады. Аны юсюнде къанын джуугъандыла, алай болгъанлыкъгъа атасыны къан ырхым болгъан миялаланган кёзю эмда анга къонуб тургъан джашил чибин кёрюнедиле кёзюне.

Акка къую башында джыджымны беъ акъыртын тешди: ат орунга барды, Торуну чыгъарды, не эсе да, аны кёмюк джугъу эринлерин дженги бла сюртдю, андан сора анга джюген салды, тынгылады: станседе къычырыкъла, кюлюле. Юйню къаты бла эки атлы озуб барадыла, къарангыда папирослары джылтырайдыла, сёлешгенлери эшитиледи:

— Биз алагъа разверстканы къалай этдик!.. Ахырат-да да эслеринде тутарла, адамланы мюрзеулерин сыйырыу къалай болгъанын...

Ат аякъ тауушла тауусулдула, акка, Мишканы къулагъына ийилиб, шыбырдады:

— Мен къартма... атха миналыкъ тюлме... Мен сени, джашчыгъым, атха миндирейим эмда сен, аллах айтса, Пронин хуторгъа бар!.. Джолну мен кёргюзейим... Ол бизни станисени ичи бла эмда музыкасы бла баргъан отряд анда болургъа керекди... Алагъа айтырса, бери, стансеге келсинле: мында банда барды!.. Ангыладынгмы?

Мишка, джукъ да айтмагъанлай, башын силкди. Акка аны атха миндирди, джыгъылмаз ючюн аякъларын джыджым бла ёзенгилеге байлады эмда ындырны юсю бла, бандит заставаны, къарауулну къаты бла Торуну тюзге чыгъарды.

— Майна, къулакъ дуппургъа барады, аны башы бла бар, бир джары бурулма!.. Тюз хуторгъа барыб къаллыкъса. Хы, тебре, балачыгъым!..

Акка Мишканы уппа этди эмда къол аязы бла Торуну азчыкъ къакъды.

Ай джарыкъды, иги кёрюнеди. Тору ууакъ-ууакъ джоргъалаб барады. пырхылдайды эмда сыртында дженгил джюк болгъанын сезиб, барыуун сёл этеди. Мишка аны джюген билекле бла къагъады, къолу бла бойнуна урады, ёрге-ёрге секире, чайкъалады. Бишиб келген мюрзеулени кёк къалынында, къайда эсе да, бёдене сызгырады. Къулакъны ичинде къара суу шууулдайды, сууукъ аяз къагъады.

Мишка тюзде кеси джангыз къоркъады. къоллары бла Торуну джылы бойнундан къучакълайды, гитче бузлагъан джуммакъчыкъ болуб, къысылады сыртына.

Къулакъ бир дуппургъа, бир энишге тюше барады. Мишка артына къараргъа къоркъады, бир затха да къайгъы этмезге кюреше, кеси аллына шыбырдайды. Къулакълары тунакы болгъандыла, кёзлери джумуллубдула.

Тору башын бир джанына атыб, пырхылдады, джюрюшюн дженгиллетди. Мишка кёзлерин бир кесек ачды — төбен джанында дуппур тюбюнде акъ саргылдым от джарыкъланы кёрдю. Джел ит чабхан тауушланы келтирди.

Мишканы джюреги бир минутха къууанч тыбырлы болду. Торуну аякълары бла къакъды, кычырды:

— Но-о-о-о!

Ит чабханла джууукъдан-джууукъ эшитиледиле, сыртлыкъ юсюнде тирменни ауанасы кёрюнеди.

— Кимди келген? — деген таууш келди тирмен къатындан.

Мишка, джукъ айтмай, Торуну алгъа ышырды. Джукълаб тургъан хуторну ичи гугурук кычырыудан толду.

— Тохта! Кимди келген!.. Атарыкъма!..

Мишка, къоркъуб, джюгенни тартды, алай а Тору джууукъда атла болгъанын сезиб, кишнеди эмда джюгеннге кесин тыйдырмай, алгъа урду.

— Тох-х-та!..

Тирмен къатында шоккла атылдыла. Мишканы кычырыгъы ат аякъ тауушлагъа къатышды. Тору хырылдады, шын турду эмда доп деб, онг джанына ауду.

Мишка аягъы ачы, тёзюмсюз ауругъанын сёзди, тауушу тамагъына тыгъылды. Тору аны аягъын бекденбек басды.

Ат аякъ тауушла джууукълашдыла. Экеулен, уллу бычакълары дыгъырдай, джортуб джетдиле, атладан тюшдюле эмда Мишкагъа ийилдиле.

— Ой, табхан анам, да бу джашчыкъды да!..

— Тынгкайтыбмы къойдукъ экен?

Къайсы эсе да къолун Мишканы къойнуна сукъду,

бетине джууукъ къараб, тютюн ийиси бла солуду. Къайсыны эсе да къууанган ауазы чыкъды:

— Ол сауду!.. Ат аны аягъын эзген болурму?

Мишка, эс ташлай, шыбырдады:

— Станседе банда... Аттяны ёлтюргендиле... Сполкомну кюйдюргендиле, акка сизге ары дженгил джетигиз дегенди!

Мишканы къарангы бола баргъан кёз ауанасында бояулу тогъайла ойнадыла.

Аття къаты бла озду, сары мыйыкъларын бурады, кюледи, аны кёзюне уа уллу джашил чибин къонуб, къымылдай турады. Акка гурушха этиб, башын булгъай озду, аннячыкъ да, андан сора уллу мангылайлы гитче адам, аллына узатылыб тургъан къолу бла кёрюндю эмда аны къолу тюзюнлей анга, Мишкагъа кёргюзеди.

— Джолдаш Ленин!..—деб къычырды Мишка тунакы ауазы бла, ачыгъанына кесин тёздюре, башын ёрге кёлтюрдю эмда къолун аллына узата, ышарды.

ЭКИ ЭРЛИ

Дуппурда, чалман къазыкълача тизилген телеграф столбаланы ары джанындагъы Качаловск, Рогоженск деген чегетле, тау таракълача джити джалкъаларын къайырыб, муккурланыб турадыла. Джангыз къарагёгенден толгъан суусуз чегет къулакъны бир кыйыры Качаловск посёлокга тиреледи, посёлокну алаша юйчюклери уа, хазна къалмай, Качаловдагъы коллективни мекамларына дери тизилгендиле.

Качаловчу коллективни председатели Арсений Клюквин Суусарлы дуппурну къатында аякъларын кенг джайыб эмда аз аллына бююлерек сюелиб турады. Аны белибау бла кысылмагъан кёлегин джел уруб кёбдюреди эмда мангылайында уллу чирчик терини тамчыларын къулакъ джанына сюреди. Аны къатындагъы Артем akka зыбыр къол аязын къашларыны башына кенделен салыб, суусар уялы, ийисли сыртлыкъланы ары джанында трактор къара топракълы барлакъны джырыб, къара джылтырауукъ тилкемлени къалай кесиб баргъанына къарайды. Эртденбладан бери онтёрт десятинаны башын тюбуне айландыргъанды. Бююн биринчи иш этиб кёредиле. Асыры къууаннгандан Арсенийни тама-

гъы къургъакъсыгъанды; трактор загонну (хыршыны) къыйырына дери баргъынчы, аны муккур сыртыны ызындан къараб турду, иссиден къонгурланган эринлерин джалай айтды:

— Ма, Артем акка, машина десенг!..

Акка къара джохар баразада ынгычхай. абына, бара тургъанлай, мор бетли уллу къолу бла бир уууч семиз топракъны алды, къол аязында уууб кёрдю, сора Арсенийге бурулуб, бёркчюгюн къаладжюкле сызгъан джерге атды эмда джыламсыраб айтды:

— Мени джаным бек къыйналады ол затха. Мен элли джылны ёгюзге, ёгюз да манга ишлеб тургъанбыз...

Кюндюз сабан сюресе, кечесинде уа—аны багъыб кюрешесе, кёзюнге джукъу кирмей...Къыш да биягъы малны бакъгъанлай, чабханлай тураса... Энди мен ол затланы, аллай къыйынлыкъланы къалай унутайым?

Акка сыбыртхы саб бла тракторну кёргюздю, къолун ачуулу силкди эмда бёркюн башына къаблаб, ызына къарамагъанлай кетди.

Кюн дуппурну артына батды. Джазгъы ингирги къарангы тюзню ашыгъыш тутду. Машинист трактордан тюшдю, дженги бла акъсыл букъуну джаякъларына джакъды.

— Ингирги шхууур ашаргъа заман болгъанды. Юйге бар, Арсений Андреевич. Энди къатынла ийнеклени саугъан болурла, джангы сауулгъан сют келтирирсе.

Арсений гымых ёсген кюзлюкню юсю бла юйге барды. Къулакъдан сыртлыкъгъа чыгъа башлагъанында — арба джызылдагъан, джыламсырагъан къатын таууш эшитди:

— Та, налат боллукъла! Энди мен сизни бла къалай этейим, хайырсызла?.. Та-а!..

Кечегн чыкъдан юслери мылы болгъан, арбагъа джегилген ёгюзле джол джаны сазда турадыла. Терлеген ёгюзлени юслеринден къалын тылпыу чыгъады. Къатынчыкъ аланы тегереклеринде тырпылдайды, сыбыртыны къарыусуз булгъайды.

Къатына джетди Арсений:

— Залим джашайса, къызчыкъ!

— Аллахха шукур, Арсений Андреевич!

Арсенийге исси тер урду, тобукълары къыйылдыла.

— Тобаста, сенмисе, Анна?

— Менме. Бу ёгюзле бла тамам бездим, бир да тар-таргъа унамайдыла. Иш къолайсызды...

— Къайдан келесе?

— Тирменден. Къара будай джюклегенбиз, ёгюзле орунларындан тебмейдиле.

Арсенийге дженгсиз къабдалчыгъын тешген къыйын тюлдю, аны къатынны къолуна атды, кюлдю:

— Былайдан чыгъарыргъа болушайым, магарыч бол-лукъмуду? — Кёзлерине къараргъа кёзлейди.

Къатын а аланы бир джанына тутады, джаулугъун аллына тартады:

— Болуш, аллах ючюн!.. Келиширбиз...

Арсенийге джыйырма джети джыл болгъанды, кючю барды. Алты машокну къабхакъ башына чыгъарды. Терлеб тюшдю къулакъгъа. Арбагъа олтурду, солууун ала айтды:

— Къалайды, эрингден хапар бармыды?

— Барды, тенгизни ары джанындан. Врангелден, къайтхан къазакъла ол тюркде ёлгенди дейдиле.

— Къалай джашаргъады муратынг?

— Эндиге дерн къалай джашагъан эсем, алай... Хы,

кетерге керекди, алайсыз да кечикгенме. Болушханынг ючюн сау бол, Арсений Андреевич!

— «Сау болдан» тон этиб киемезсе...

Ышаруу Арсенийни эринлеринде уюб кьалды; минутну тынгылаб турду, сора ийилиб, сол кьоолу бла акъ джаулукълу башчыкыны кесине кючлю тартды, эринлерин илгеннген эмда сууукъ эринлеге джетдирди, алай болгъанлыкъгъа, чыгъанача джити берчли кьоол аяз аны джаягъын уялтырча, иги ачытырча кыыздырды. Анна ычхынды, башындан тайгъан джаулугъун тюзете, чачая, джылаб тыгъыла, кычырды:

— Сени уятынг джокъду, джийиргеншли зийнаны.

— Хы, энди неге кычыраса да? — деб сорду Арсений, ауазын акъыртын эте.

— Сау-эсен болурсуз, Анна Сергеевна!

— Сау бол, Арсений Андреевич!

— Санга бир-эки сёз айтыргъа сюеме.

Артына бурулуб, хотасын ачыулу буршу этди:

— Адамладан да бир уялсанг а, ха!.. Эл кыйырында не сёлешнудю ол?.. Къатынладан айыбды!...

— Бир сёз айтыргъа кьой!

— Заманым джокъду: ийнек нартюхге кирликди.

— Тохта!.. Тилерим барды, ингир къарангы болгъанлай, джеркlege кел, иш барды...

Башын имбашларына кысды да, ызына къарамагъанлай кетди.

Бир бирлерин кыучакълаб тургъан джерклени къатында эсирик къара наныкъ, ючгюл кёкенле аякъгъа чырмаладыла, джерклени къатында кечеледе бёденеле джоппу-джоппу боладыла эмда тубан шылпы кырдыкда бурма сызла салады. Арсений ингир къарангыгъа дерри сакълады эмда кимни эсе да джашыртын атламлары ойгъан саз топракъ джардан таууш этиб кыуюлгъанын-

да, бармакълары къалай сууукъ болгъанларын эмда джабышыучу тылпыудан мангылайы джибгил тартханын эследи.

— Мен сени ол заманда джанынга тийгенми эдим? Къой, ачыуланма, Анна!

— Эрсиз тургъанлы, ол затха юренчек болгъанма...

— Хы, энди ишни юсюнден айтыргъа сюеме... Сен эрсиз джашайса, къайын атанга керек тюлсе... Манга келиб къалырмы эдинг? Бек ариу тутарма, джазыкъсынырма... Хы, ма санга, теличик, неге ачыуланаса? Сизни, къатынла бла, пелахды иш! Эрим келиб къалса уа деб, ишекли бола эсенг, зор бла тутмам.. Сюйсенг, анга кетерсе, келгени болса...

Анна аны къатына, чыкъ тюшген, мылы джерге олтурду. Башын бек энишге ийиб олтурады. Къургъакъ къаура бла джерде кёрюнмеген оюула салады.

Арсений аны таукелсиз къучакълады, ол, алгъын заманда тюзде этгенча, тартыб, ычхыныр, кычырыкъ этер, ачы сёз айтыр деб къоркъа эди, алай а кёзлерине къарагъанында кёрдю—джаулугъуну къара кёлеккесини тюбюнде къурумагъан джыламукъ ызланы эмда ышарууну

— Эй, Анна, къой барын да!.. Барайыкъ да джаздырайыкъ. сора хайда бизге, коллективде ишлерге!.. Ачыу кынынлыкъны не заманнга дери чегиб турлукъса?

* * *

Къургъакълыкъ. Дуппур тюбю сыртлыкъ биченлик-леде, гугукланы къоркъута, чалкъыла зынгырдайдыла. Ашхы адамла хансны белинден чалмайдыла—тамырына дери къырадыла. Авдюшкин таланы ары джанында кол-

лективни трактору эки косилканы джюрютеди. Букьуду, иссиди. Бичен дюрюле, сенекауузла джерни хуртда этгендиле

Кюн орта болду — Арсений сенекни кьойду, кёлегинден чанчхы букьуну кьакьды, станнга бет-кьол джууаргьа кетди, аллына юй бийчеси — Аннушка келеди. Аны дженгил, эки джанына чайкьалыб джюрюгенинден бир верстада огьуна таныды. Чалкьычылагьа азыкь келтиреди. Келди. Кюн кюйдюрген кьызыл уууртлары джохарлангандыла.

— Арыдынгмы, Ньюра... элден станнга дери онюч верста барды.

— Огьай, алай бек арымагьанма. Бу кюн исси болмаса, тынч джюрюрге боллукь эди.

Капнаны тюбюнде экиси да бир джерде олтурадыла, Арсений сенек берч этген кьолу бла аны кьолун сылайды, кёзлери бла ышарыб кёл этеди.

Ингирде уа Анна анга крыльцода тюбеди, джыгьылыб кьалама деб кьоркьгьанча, багьанадан кьаты тутуб турады. Агьаргьан эринлеринден кючден-бутдан чыгьарды сёзюн.

— Арсюшка!.. Эрим... Александр Тюркден письмо джибергенди... Юйге келирге айтады...

Кимге насыб, кимге бир кесек затчыкь...

Качаловчуланы сабанлары бир джукь да кьалмай кюйгенди, кюйгенден мор болуб тургьан тюзледе андамында бир будай баш кёрюнеди, ишлеген кьызыланы тауушлары эшитилмейди, айхай ол да бюптиюгу толу баш тюлдю, ичи бош, джолда шууулдай тургьан кьургьакь кебекледиле. Коллективде уа Качаловск бла Атаманск чегетлени араларында тюздеги, джел кьачха дери юсюне уруб тургьан «юлгюлю сабан этиу» деген джа-

зылгъан нарат къангачыкъ урулгъан джол джанындагъы сабанларында «Къобан» атлы будайны ёсюмю уллу атны къарын тюбюне джетеди. Кимге къаллай джол чыгъар... Качаловчу бай Ящуров (аны онеки къош ёгюзю, бир аджир юлюш джылкъысы, паровой молотилкасы эмда джити киштик кёзлери барды) эм аллында джаз, качаловчуланы сабанларына джангур джаууб, коллективни сабанларына къыйырчыгъы аз джетиб къалгъанында, мазаллы сары тишлери бла къаралдым сакъалыны учун чайнай. селеке эте, былай айта эди:

— Аллах, кёремисе, ол тюзлюкню кёреди... Ким аллахха сыйына эсе эмда христиан динни сыйын энишге тюшюрмей тута эсе — алагъа «ма сизге джангурчукъ», алайды да!.. А коллективчи коммунистлени уа джанлаб озду да ол. Ала асыры чёрчекледиле!.. Аллахсыз босагъа да джетмезсе, деб бошунагъа айтылмайды.

Дагъыда аллай кёб затланы gyрылдай эди эмда Качаловск чегетлени огъары джанындагъы джол бла озуб бара, кесини семиз къолан алашасын тохтатыб, столбагъа тагъылыб, джел силкиндире тургъан къангачыкъны къамчини бурну бла кёргозе, сары къабан азауларын эрши ышарта эмда уллу гыбытын къалтырата, кюле эди:

— Юл-г-ю-лю са-б-ан!.. Ма къачда кёрюрбюз къалай болгъанын!

Трактор, коллектив сабанланы тобукгъа дери терен къобарыб, башын тюбюне ариу айландыргъанды, качаловчула уа эскича тырнаргъа кюрешгендиле. Алай бла качаловчула къачда хар десятинадан сегизишер ёлче (мер) алдыла, коллективистле уа — къыркъышар. Дагъыда качаловчула, зарланганларын джашыра, кюлюрге кюрешедиле:

— Ёксюзню къалачы тюзде къалмаз... Кёрюрбюз...

Алай болса да былай болду: сентябрда, байрам кюнде, качаловчула хуторда эл джыйылгъандан тюзюнлей тартыб, коллективни арбазына келдиле. Мюрзеуден толгъан амбарланы къатында сѣлешдиле, кѣзлерин джуммай къараб эмда зыбыр къоллары бла тракторгъа тийиб кѣб турдула, ахсынадыла. ынгырдайдыла эмда кете тебрегенлеринде, Артем акка—мюлкню иги джюрюте билген, иги ишлеген элчилени бири—Арсенийни бир джанына алыб, кесини тютюн сингнген сакъалын аны къулагъына тирей, айтды:

— Тилекчигибиз барды сизге, Арсений Андреевич. Эт бир сууаблыкъ, бизни барыбызны да къауумбуз бла кесигизни коллективигизге ал! Биз, джарлылыкъ кѣргенле, джыйырма юй болабыз...

Арсений къууаннгандан къартлагъа баш урду:

— Тилейбиз, ашхылыкъ бла келигиз!..

Коллективде иш богъурдакъгъа дериди. Къургъакълыкъ джетген джылды. Округда хуторла бла станселеде мюрзеу джетишмейди. Качаловканы къаты бла баргъан джол бла садакъачыла кѣб озадыла. Качаловкагъа да къайтдыла. Оюулу терезе къабакъланы къатларында созулгъан, къарыусуз тауушла чыгъадыла:

— Къач ючюн, бир джукъ беригиз.

Чибинле басыныб тургъан терезе ачылыр, сакъаллы баш кюн кюйдюрген орамгъа къарар, сора мурулдар:

— Игилик бла къорагъыз, сиз айланмала, алай тюл эсе, итлеге талатырма! Майна — коллектив, аладан тилегиз!.. Бү бластны ала орналтхандыла эмда сизни асыраргъа ала борчлудула!

Хар кюн сайын коллективни сюрмеленнген, къара чайыр джагъылгъан къабакъ эшиклерине бирем-бирем да, джоппу-джоппу да адамла барадыла.

Джаякъялары ичине кетиб субайланган, кюнде кюйген Арсений, къайгылы болуб, къолларын силкеди:

— Мен сизни къайры сугъарыкъма? Хар къайда да толубду! Да, биз сизни да, кесибизни да асыраиллыкъ тюлбюз!

Алай а коллективчи къатынла, кюзгъалгъан бал чибилеча, Арсенийге дауур этедиле, сора, адетдеча, ол дау былай бошалады ахырында — Арсений бла эркишиле ёчеше безселе, къолларын силке, ындырда молотилкагъа кетиб къаладыла, къатынла уа кьонакъланы адамла туругъа джарашдырылгъан узун амбаргъа элтедиле, сора кенг хант юйню терезелеринден чоюн сауут зынгырдагъан тауушла ингирге дери чыгыб турадыла.

Бир-бирде, кладовщик, Артем akka, къызыу джюрюгенинден тыгъыла, ашыгыш келеди, ачууланыб тюкюре, хырылдай айтады.

— Къатынла бла келишиу джокъду... Сен, Арсений, алагъа бир оноу таб, ансы иш аманнга кетгенди. Бир джоппу къартны келтиргендиле да менден кладовойну ачхычларын сыйыргъандыла!.. Кюнорталыкъ шхууур этедиле, туйню сегиз адамгъа артыкъ алгъандыла!

— Джараш ала бла, akka, — деб ышарады Арсений. Коллективчилени саны эки кере кёб болду. Сабийлени санына да кьошулгъанды. Ишчилени джартысы, ындыр басыуну бошаб, пар сюретиле, бир къаууму да школну ишлейди.

Эртденден ингирге дери коллективни арбазы, кьумурсха тебеча, кюзгъалгъанлай турады.

Къашбакъ тюбюнде машина таууш этгенлей турады. Электрофонар сибирилген арбазгъа джарыкълны сары толкъунларын тегеди, эмда Качаловканы башындан тагъылыб тургъан кынгырджабахъ ай электроджа-

рыкъдан агъаргъанды: ол энди саргъылдым, гитчечик эмда керек болмагъанча кёрюнеди.

Анна кесине джетген кёзюу бла мал орунда ишле-генли эки ийыкъ болады. Къалгъан алты къатын бла бирге ийнеклени сауду, бузоуланы айырды эмда аш салды да джукъларгъа кетди. Джукъу дженгил келмеди: ары-бери тёншюдю. Арсенийни бирча солугъанына тынгылады, алгъын заманланы эмда кесини бусагъатда коллективде джашаууну юсюнден сагъыш этди, эсге тюшюрю.

* * *

Эртденбла эртде огъуна кёкню къонгур булутла къа-лын басдыла. Кёк чартлайды. Чегетле арасы биченлик-леде чаукала кычырадыла, талла шууулдайдыла, юйню къаты бачхачыкъда итбурунну чакъгъанларыны ариу ийислери эсиртирча урады, джити чапракълы мурса джерге бюгюлгенди. Кёк джашнау сарайны башы бла кеселеккеча сыбдырылыб озду, кёкде къаты чартлады, джангур юй башын чечмелеча уруб, дыгъырдатады, ар-базда бурулгъан джел букъуну, саламла къатыш буруб, кёкге чыгъарды, джел къобаргъан терезе къабакъ доп-деб тюшдю эмда кёлчюкледе суу кёмюкчюкле этдире, уллу июль джангур къаты джаууб тебреди.

Анна, башына джаулукъну къаблаб, джайылыб тур-гъан кийимлени джыяргъа эшикке чыкъды. Мылы джел къатыды, бетине кючлю урады. Анна чабыб, сарайгъа джетгенлей, тамам аны башында кёк кючлю чартлады, атылгъан шоккуну чечмелерича, барыб, Качаловканы ары джанында, къайда эсе да, уллу таууш этиб чачылды. Анна, къоркъуб, олтурду, эртдеден юреннгенича, та-бынды эмда дууа сёзлени шыбырдады; сора ёрге туруб.

ызына бурулуб къарагъанында, ачылгъан къабакъ эшик
лени къатында арбаны эмда джангурда кийилиучю пла-
шы бла бир адамны эсledi.

Ол адам, артына бюгюле эмда акъ тишлерин агъар-
та, кюледи. Джел къатыш кычырды Аннагъа:

— А кыыз, сен не этесе, Ильяс фaйгъамбарданмы
къоркъдунг!

Анна юбкасын ёрге тартды: кийимлени джыя, ачуу-
лу кычырды:

— Тишлеринги сатаргъа бир да чыгъарма! Киши да
аллыкъ тюлдю.

Джангур плащлы адам, къайырыла, Аннаны къаты-
на келди, кюлюмсюреб айтды:

— Сен, эшта, хыны болурса, бошунагъа ачууланаса!..
Сора кёк чартлагъандан табынуу бла баш сакълаймы-
дыла? Эй, сени огъесе, кесинг да коллективде джашай-
са!.. — деди эмда джангыдан эринлерин джыйырыб
ышарды.

Эмда ма ол кёлкълды ышарыу бла тамам джюре-
гин джандырды Аннаны. Анна не эсе да бир айыблыча
болду. Кесин ариулагъанча, джууаб этди:

— Мен мында джашагъанлы кёб болмайды...

— Рас болмай эсе, хата джокъду сора алкъын! —
деб, крыльцогъа кетди, башындан алгъан картузун
къагъа.

Анна кийимлени дженгил алды. Юйге джоргълалады.
Комнатха кирди. Плащлы адамны къатында олтуруб
тургъан Арсений айтды:

— Ма бизге устаз келди шахардан. Окъуусузланы
барын да окъутуружъду.

Устаз джарыкъ кюлюмсюреген кёзлери бла къара-
ды. Анна энтда къалай эсе да джунчуду, уялды, кийим-
лени алай салыб, эшикке чыккыды.

Ингирде, шхууур ашарны аллы бла, Арсений айтды:

— Тамбла, кюнорталыкъ шхууурдан сора, окъургъа бар. Мен сени да джазгъанма. Бизде окъуусузла бары да — джыйырма джан боладыла. Клубда окъурукъсуз.

— Мен уялама, Арсюша... Джаш тюлме да мен.

— Окъуусузлай тургъанынга уялмазмыса да!..

Экинчи кюнюне Анна клубха барды. Узун столну джанында тыкъ олтуруб турадыла. Артем акканы ауузу ачылгъанды, мангылайында уа — тер. Тётка Дарья да, чындай этгенин кьоюб, тынгылайды.

Устаз не эсе да айтады эмда мел бла школ къангада уллу харифни суратын салады.

Бары да эшик джызылдагъаннга къарадыла эмда джангыдан столгъа къабландыла. Анна акъыртын терезе къатына барды, скамейканы — узун къанга шиндикни — кыйырына олтурду. Аллында хар зат къуджур кёрюндю. ышаргъанын квалгъанладан джашырды; экинчи кюнюнде эс ийиб тынгылады эмда къадалыб, джап-ракъ къагъытда бир джангы кынгыр муккур харифни— «В-ны» салыб кюрешди.

Андан сора клубха барыры келиб турады; кюнорталыкъ хантны ашыгъыш ашайды да — кьолтукъ тюбюнде буквары бла коридорда джебелеб чабады. Окъуучулагъа кьошулуб барады. Артем akka акъырын ауаз бла урушады эмда, чыналарын кенг джайыб, тётка Дарьяны эм кыйырына тюртеди. Кюнортадан башлаб ингир къарангыгъа дери клубда—шыбырдагъан, туна-кы сёлешген тауушла чыкыгъанлай турадыла.

Клуб этгенлери бир кенг, алты терезели комнатды. Къабыргъаны къатында юсюне кызыл къумач салынган стол турады, мюйюште портретле бла байракъла.

Артем akka, не этди эсе да, тётя Дарьяны алайда скамейкадан кьоратды. Ол столдан терезе тюбюне кет-

ди. Комнатда иссиди — терезеледен хар нени да кёрюрге суююучю кюн къарайды. Къолан талгъыр чибин кесин миялагъа урады, бызылдайды. Дауурсузду. Артем джазды. Аннаны да къысхандыла, къабыргъаларындаи тюртедиле, жилка эмда сохан ийисли хауаны солургъа иссиди, кыйынды. Аны къатындагъы Марфады. Марфаны тёрт сабийи барды. Сабий яслиледе аны сабийлерине иги къарау болгъанын ол биледи, ол себебдеи букварда кёзлери бла рахат сюркеледи, уллу къудору тенгли тер тамчылары аны бурнундан баш эринлерине агъадыла, аланы дженг учу бла сюртеди эмда бездиргич чибинлени къоруулай, джангыдан эринлерин кымылдатады.

Дженгил-дженгил урады джюреги Аннаны. Бюгюн ол сау сёзлени биринчи кере окъуйду. Харифлени бирин, экинчисин, ючюнчюсун — бир бирлерине къошсанг, алгъын ангылашынмагъан кынгыр глочладан сёз къуралады. Къатындагъыны къабыргъасындан тюртдю:

— Къарачы, болады «сабанчы».

Устаз мет бла къанганы къакъды.

— Тохта! Ичингден окъу! Хы, Артем акка, бюгюнгю дерсни бир окъу!

Акка къол аязлары бла букварны столгъа къаты кысды, джётгюрдю.

— На-ша... ка-ша...

Марфа тёзелмеди, пырх деб кюлдю. Акка анга ачыуланыб къарады, джангыдан окъуб башлады.

— На-ша... ка-ша... и-ги-ди... — Алай окъуду эмда къолларын джайды: — Шо бир айтыгъыз, къалай таб болады!—Джангы бетни ача, Марфагъа шыбырдады:—Огъай, къатынчыкъ, мен къарт болуб бара кёреме! Джаш заманымда, алай болуучан эди, ындыргъа юч кере мюрзеу кюлтелени салыб, аланы сынджыр бла туююб, юч

кере ындыр бассам да, арыгъан деген не болгъанын билмей эдим, энди уа, кѳресе, окъугъанымда арыдым да къалдым. Солуууму алалмайма, тик ёргеге арбаны тартыб чыгъаргъанча.

Анна ишге тамам джарашханды. Бир ийыкъны не аш юйде неда мал орунда ауушунуб ишлейди. Ындырда молотилка таууш этеди, ишчиле аны къатында басыныб къымылдайдыла. Юсю къууукъ джугъу эмда букъу болгъан Арсений скирд къалайды. Кюнортада кухнягъа чабыб келди, Аннагъа къычырды:

— Сен къарыулуса, Анна, кел ындырда болуш, былайда сени орнунга Марфа Игнатовна ишлесин.

Аннагъа скирдге минерге болуша, аны сыртына къакъды, кюлдю:

— Хы, базыкъчыкъ, алыб бир джетдирчи!..

Эмда басылгъан духсыман ийисли саламны сенек бла кѳлтюрюб, белин чыбыкъча ийилте, башына силдеб тебреди. Анна аны ёрге атханын алады. Арсений ал бурун аны салам бла тобукъларына дери, артда уа белине дери ташайтды; кюле-кюле, тубюнден ёрге къарады, къычырды:

— Ишни келме къой! Ой, сен, скирд башындагъы. ауузунгу ачыбмы къалгъанса?..

Аннаны таймаздан ишлеб тургъаны бла алгъыннгы ачыуу джукъланады, арлакъдан арлакъгъа оза баргъаны сайын, ол эски бола, унутула барады. Алгъыннгы эри келлик болурму, мындан ары не боллукъду деб, сагъыш

этиую кьойгъанды... Джай, кьысха танг атханча, озуб кьалды... Къач коллективни кьабакъ эшиклерини кьатында муккурланганды. Эртден сайын, эшикге джиберилген тайчыкълача, сабийле, бир-бирлерин тюрте, чынгай-чынгай шжолгъа чабадыла.

Ма бир къачхы, бузлуукъ эмда чарс кюн, эртденбла эртде, билмей тургъанлай кьалай эсе да крыльцогъа кьириб кьалды Александр—Аннаны эри — чёртлеуюк чыбыкъ бла кесин итледен кьоруулай. Чурукъ табанлары бла уллу дыгъырдата, крыльцодан озду, эшикни ачды, саламлашмагъанлай, эшик багъанагъа таянаракъ сюелди, узун сюекли кьаралыб, кийилген шинели бла. Ачыкъ эмда кьысха айтды:

— Мен сени ючюн келгенме, Анна. Тебре!

Анна тесукъа этди, бир кьобюрге, андан орундукугъа чабды, бюгюлюрге унамагъан бармакълары бла бирин бери алыб, бирин ары салыб, талай затха узалды; такъгъычдан сермеб кьышхы джаулукъну алды, бир Арсенийге, бир эрине кьарай, кьыйын халда энишге чёкдю, сора эринлерин кючден кьымылдата, айтды:

— Бармайма!

— Бармаймыса?.. — Кёрюрюз!.. — деб кьыйыкъ ышарды Александр, имбашларын ёрге джыйырды эмда эшикге чыкъды. Эшикни ызындан акъыртын кьаты этди.

Узакъ эмда мутхуз къачны узагъына Анна кьысха-къысха ауруучу болду, ауругъанындан эсе да неда хаман сагъыш этгенинден эсе да, саб-сары саргъалды. Шабат кюнню ингиринде Анна кьатынла бла бирге ийнек сауду, бузоулары орунга джыйды, джокълагъанында, бири джокъ тура эди. Сора Анна аны излей, биченлик буруулары ичи бла, тубанда джукъусураб тургъан джел тирменни кьаты бла, тюзге чыкъды. Коллективни бир кьолан бузоучугъу эски кьабырлада мортланган

эмда чириген крестлени, оюлуб энишге чёкген обаланы араларында отлай тура эди. Басыныб келген ингир кьарангыда, джан-джанына кьарай, бузоуну сюрдю. Индекге джетгенинде, тохтады эмда кьолларын кёкюрегине кьыса, олтурду. Кесини джюреги ургъаны бла бирге аякъ таууш эмда зынгырдагъан таууш эшитди...

Ёрге кыйналыб кьобду эмда эринлерини кыйырчыкълары бла арыгъан, не эсе да бир сакълагъан халда, ышара, кетди.

Бачха джаланнгачланнганды, бусакъланы башларында джел ойнайды. Къызыл-сары чапракъланы аякъ тюбюне кьызгъанч джасайды. Беседкагъа джетгенинде, ким эсе да кьарагёгенледен чыгъыб, джолну аллын алыб, сюелеб тохтагъанын эследи.

— Анна, сенмисе?

Александрны ауазындан таныды. Муккурлана эмда кьучагъын джая, джууукъ келди.

— Энди алты джылны бирге кьалай джашагъаныбызны унутханмыса?.. Бетинги солдатка заманында тас этиб, бошабмы кьойгъанса? Эй сен, тешикбаш!

Анна ма бусагъатдан джерге сойландырыб, ол алгъын джашагъан заманларында этнучюсюча, налланган солдат ботинкалары бла тюерик болур деб ойлады, алай болса да Александр ол затны этмеди, аны кьой, мылы, ийисли джерге тобукъланды, кьолларын аллына узата, тунакы айтды:

— Аннушка, джазыкъсын!.. Мен сени суймейми эдим? Мен санга гитче сабийчикге кьарагъанча, тегерегинге айланыб кьарамагъанмамы?.. Эсингдемиди, табхан анамы ачы сёз бла кёлюн кьалдыргъаным, ол санга уруша башлагъан заманда? Бизни суймеклигибиз да

уштулубму кьалгъанды? Мен а тыш кьралладан джаныгъыз бир акъыл бла келген эдим: сени кьрюр ючюн... А сен а, эй!..

Ауурланыб кьобду, кесин тюзетди эмда, ызына кьарамагъанлай, кьарагёгенлени ичи бла кетди. Айла-ныча ызына бурулду, хырха кьарылгъан ауазы бла кьычырды:

— Хайыр, мени сёзюм эсингде кьалсын!.. Манга кьайтмасанг, кесинг тосунгу кьоймасанг — игилик этмем мен!..

Анна бир бёлекни сюелиб турду. Ма бир юйде алты джылны бирге тургъан адамына хатер этген, аны джыкъсынган бир зат аны ичин, джылан ургъанча, кюйдюреди... Эмда ма ол кёзюуден башланды... Анна, озгъан заманланы эсге тюшюре, кьысха-кьысха сагъыш этеди, эри аямай халек тукъум туйген, урушхан кюнлени, аман затланы эсине тюшюрюрге суймей, джангыз кьууанч келтирген иги затчыкъланы эсге тюшюреди, эмда ол себебден джюреги озгъан заманны, Александрны ариу кёрюуден толады, Арсенийни тюрсюню уа мутхузланады, кьайры эсе да артха кетеди...

Арсений алгъынны Аннадан джукъ кьалмагъанын, бек тюрленнгенин эсledi. Анга, Арсенийге да, бек хыны болгъанды ол, комнатлада артына бюгюлюб, дорданын тургъузуб, тынгылаб джюрюйдю, кьатынладан джанлайды, эмда Арсений ол анга суймей, эрши кьарагъанын кёбден-кёб эслеб башлады.

* * *

Кече арасында тюздеги ындырда Авдюшкин деген кулакны кьатында коллективни юч гебен биченине от тюшдю. Биринчи гугурук кьычыргъандан сора гитче

юйчюкде джашагъан чурукъчу Митроха ич кѣнчегн бла Арсенийге чабыб келди, бузлауукъ оюула салгъан терезени дюнгюрдетди:

— Туругъуз!.. Бичен кюеди... Ким эсе да от салгъанды!

Кийинмегенлей эшикге чартлаб чыкъды Арсений, чырпабаш балийлени аралары бла тюзге къарады эм-да, тишлерини кыса, аман айтды. Дуппурну ары джанында, кызыл столба, кѣк къар джабыуну башы бла, джел ургъаны сайын бюгюле, айгъа дерн джете, ѳрге сюелгенди. Артем акка бир байталчыкъны ат орундан чыгъарды, аны алаша джерге тартыб, баууру бла джити сыртына къабланды, ынгычхай-ынгычхай, аягъын ары джанына аудуруб, юсюне олтуруб, от тюшгеннге джортдуруб кетди. Арсенийни юйюню къаты бла оза туруб, кычырды:

— Аны этген бизге джаулукъ бла этгенди!.. Мени бурулчугъум, малчыгъым... Энди ачдан ѳллюкдю!.. Барыны да къуйрукъларын туй да, орундан чыгъар да кысда!..

* * *

Танг аласы бла кетди Арсений от тюшген джерге. Тютюнлей тургъан кюл тѣбелени тѳгереклеринде кымыжаланган джер тютюнлейди, кѣк чѳб башла ышарыб къарайдыла.

Арсений чѳгеледи, сымарлаб къарады: терлеген джерде, эриген къарда налланган ингилиз ботинкалары ызлары тюшгендиле, чюйлени башлары басыб этген чунгурчукъла къара хуртдалача кѳрюнедиле... Арсений къатышхан туюмчеклери бла тюзден салынган гылджа-мылджа ызгъа къарай, тютюн ичди, Качаловка

таба тебреди. Ызла ары-бери тегерек бурулубдула, тас да боладыла, аугъан агъачланы тюбюнде бузчукъланы да кыргъандыла ызла. Алай болса да Арсений джаныуарны ызлаб баргъанча, адам ыз бла таукел, тынгылаб барады. Кыыйырдагы ындырда, Александрны арбаз чалманыны къатында ызла тас болдула...

— Къараякъ! — деб кыычырды Арсений, атасындан кългъан чечме шокну бир имбашындан бирине атды эмда коллективге баргъан джол бла кетди.

* * *

Аначы къатын кълу бла таякъ санчыкъланы акырынчыкъ шап деб кълкъды, кълларын челекке джуууб, шымпылдыкъланы ары джанында тургъан Арсенийге кыычырды:

— Эшитемисе, Арсений, къатын коммунарчыкъ табханды!.. Кел, кълч саллыкъл тюмюсе?..

Арсений, джукъл айтмагъанлай, алакълытай джабыу-ну бир джанына этди, кълнджугълу боялгъан джууургъланны тюбюнден Анна анга кълрюб болмагъан кълзлери бла эрши кълрады, джыламукъларын джута, джыланча шыбырдады:

— Кет, сен суйюмсюз!.. Кълараб да кълрюнме кълзюме!..

Кълбыргългъл бурулду эмда джылады.

Джашауу иги, тюз болуб эди, тюзде топрагъл тебленген уллу джолча, энди уа Арсенийни тамагълна тузлу джуммакъ тыгъллады эмда бушуу, бълрю сермегенча, сермеб чанчдырады джюрегин.

Эки кюнден сора Арсений, тарыны кългъан кесегин басыб бошар ючюн, ындыргъл барды. Двигателни ишге джибералмай кюрешиб турдула. Ингирде кълралгъан джоппу бусакъланы ары джанындан ашхам кълралыб келеди.

— Арсений Андреевич, бир кесекге былай бир чыкь! Чыкьды. Анна, джаулукьгъа чырмалыб, къанга къабыргъаны къатында сюелиб тура эди.

— Не болгъанды, Нюра!

Тюрленнген, киши эмда хырха ауаз бла сѣлешген къатыныны ауазын танымай къалды:

— Уллу къач, аллах бла тилейме... Мени эриме джибер!.. чакъырады мени. Сабий бла бирге алырма дейди... А сен а, Арсений Андреевич, аман бла сагъынма эмда тыйма мени!.. Алайсыз да — кетерикме, мындан ары мен сени сюялмайма!

— Ал бурун сабийни ѳлмез заманнга дери асыра да, алай барырса, зор бла тыймам... джашымы уа санга бермем! Мен Совет власть ючюн тѳрт джылны къазауат этгенме, джара болмагъан джерим къалмагъанды, эринг а—кадетди... Врангелден келгенди. Мени балачыгъым уллу болса, анга джалчы боллукьду... Огъай, ол болмаз!..

Анна джууукъ келди, Арсенийни бетине исси солуду:

— Сабийни берлик тюлмюсе?

— Берлик тюлме!..

— Берлик тюлме?!

Арсенийни джюреги ачуулу тебди, Анна бла джашагъанлы бери биринчи кере джумдурукъ этди, мангылайына уруб джыгъаргъа башлады ол ачууланнганы бла, алай болса да кесин тыйды, тунакы айтды:

— Сагъыш этиб къара, Анна!

* * *

Ингирде, шхуур ашагъандан сора, Анна сабийге эмчек салды эмда джаулукъну юсуне атыб, эшикке чыкьды. Къайтмай кѳб турду. Арсений, къанга шиндик-

ден энишге ийилиб, хомутну джамайды. Эшик джызылдагъанны эшитди. Къарамагъанлай, джюрюгенин-лен Анна болгъанын билди. Бешике барды Анна, бусхуллерын ауушдурду эмда джукъ айтмагъанлай джукъларгъа джатды. Арсений да джатды. Джукълаялмады, ары-бери бурулуб, къатыныны бѣлюб-бѣлюб солугъанын эмда джюрегини сескекли ургъанын эшитди. Кече арасында джукълады. Джукъу къаты тунчукъдурду... Сора джукъ да эшитмеди. Биринчи тауукъ къычыргъандан сора Анна, киштикча, орундукъдан сылдыраб тюшдю, чыракъны да джандырмагъанлай, кийинди, сабийни джаулукъгъа чырмады эмда эшикни джызылдатмай чыгыб кетди.

* * *

Анна Александр бла джашагъанлы экинчи ай болады. Ал кѣюуде — къоркъунчлу къууанч, бир-бирде коллективде болгъан эркин джашауну кюсеу джашыртын тѣгюлген джыламукъла бла ашырылады. Андан сора къайын атаны ачуулу мурулдагъаны:

— Къахмени келтирдинг... Бизни юйюбюзде коммунар дух ийис этмесин... Табсашар айланманы гыбышысы бла алгъанса!.. Табанны джетдириб къысдаргъа керек эдинг!..

Александр къуру ал кюнледе эркетиб, ариу айтыучу болду ансы, кюнле оза баргъанлары сайын боялгъан эркететиуню ызындан тохтаусуз къыйын ишлени этген къара кюнлери келиб тебретиле. Аннаны эри аны мюлк ишлеге толу джекди, кеси уа элни къыйырына, самогон этнучю Лушкагъа къысха-къысха барыучу болду, андан эсириб къайта да, къусханы бла къабыргъаланы, полну толтурады. Бѣркюн джелкесине

этиб, узун къанга шиндикге джайылыб, тангнга дерн олтурады, аракъы кекире, хумхаланады эмда кесн кесине уллу кёрюнуб, мыйыкъларын бура, махтанады:

— Сен не зат болгъанынгы билемисе, Анна? Къуру окъуусуз-билимсииз, къарангы затса. Биз а кёргенбиз дунияны, тыш къраллада болгъанбыз эмда алапат адамлыкъ бла къарауну, джарауну билебиз!.. Тюзю бла къарасакъ, манга сеннча къатынмы тыйыншлы эди?.. Пардон-с. Манга не генералны къызы да келлик эди!.. Алай болуучан эди офи... Да нени айтыргъа керекди сеннге... Сен аны ангылаяллыкъ тюлсе!.. Къызыл налат итле, тыш къраллада болуб бир кёрге эдиле, ма андадыла керти адамла!..

Былайда огъуна, шиндикде, джукълаб къалады. Эртденбла уянса, ачы къычырыкъ этеди:

— Къа-ты-н!.. Чурукъланы тарт!.. Сен зийнадан туугъан, мен сени да ол гыбышы кючюкчюгюнго да асырагъаным ючюн, мени сыйымы тёппенгде тутаргъа керексе!.. Сен не затха тыхсыйса?.. Къамчими излейсе?.. Эсле, алайсыз мен санга дженгилде!..

Эриген эмда тубанлы бир февраль кюнде кварталный Александрны юйюню терезесин къакъды:

— Иеле, юйдемисиз?

— Кел, юйдебиз.

Юйге кирди, къыйырын итле чайнагъан таягъын кюбюрню аллына сюеди, къойнундан кирленнген къагъытны чыгъарды эмда аны столгъа салыб, бюкленнген къыйырларын ариу тюзетди.

— Бусагъатдан огъуна ол джыйылыугъа барыгъыз... Сизни кибиक्леге алай этмесенг, бир да болмайды, ма ол себеден къол салдырыб къояма... былайгъа тукъумунг бла къол сал!..

Анна, столгъа келиб, кварталныйни къагъытына къол салды. Эри сейирсиниб къарады анга:

— Сен къачан окъургъа юреннгенсе?

— Коллективде.

Александр джукъ да айтмады, кварталныйны ызындан эшикни этди да хыны айтды:

— Мен барыб совет ётюрюкlege тынгылайым, сен а, Анна, маллагъа къара. Да, тары саламгъа тийме, анга тийиб кёрсем, хамхотунгу!.. Иги тюзелгенсе сен!.. Қыш энтда эки ай барды, сен а тишни джарымын талкъ этгенсе!

Мушулдай, чубур тонуну тюймелерин этди, къалын чырпа къашларын туюб, эриннген не къарам бла къарады... Анна печни къатында тесукъа этди, тебджилдей-тебджилдей, къабыргъасы бла эрини къатына келди:

— Сания... Джыйылыугъа мен да... барырма эдим?

— Қъа-й-р-ы?

— Джыйылыугъа.

— Сора нек?!

— Тынгыларгъа.

Александрны джаякъларында къалын бояу акъырын сюркеледи, эринлерини учлары къалтырадыла, онг къолу уа къабыргъагъа узалды, орундукъну башында тагъылыб тургъан къамчини сермеб алды.

— Сен, хуна джанлада айланыучу гаджи, эринги саулай элге бедншлик этергеми излейсе?.. Сен коммунист къылыкъланы башынгдан къачан атарыкъса? — Тишлерин къысды эмда джумдурукъла эте, Аннагъа атлады. — Сен тохта!.. Мен сени, ичинги джаярма, мен сени анангы къатыннга алдырма!..

— Санюшка!.. Джыйылыугъа къатынла да барадыла да!

— Сѣлешме... налат!.. Сен мында кесинги сырынгы салма! Джыйылыугъа аллайла барадыла, эрлери болмагъанла, кѣтенлерин джел тарай айланганла!.. Кѣремисе аны не мурат этгенин: джыйылыугъа барлыкъды!

Аннаны джанына ийне бла чанчханча тийди. Агъарды, хырха, къалтырагъан ауазы бла айтды:

— Сен мени адамгъа санамаймыса?

— Байтал ат тюлдю, къатын адам тюлдю!

...— Коллективде уа...

— Сен кесинги хашген гыбышынг бла коллективни ѳтмегин ашамайса, меникин джутаса!.. Мени бойнума миниб тураса эмда манга тынгыла! — деб къычырды Александр.

Алай а Анна кесини бети къалай агъарыб баргъанын, къаны джюрегине къача, сингирлерин тартындыргъанын сезе, тиш къысыб айтды:

— Меннге кел деб кесинг тилеген эдинг, къыйнамай, ариу тутарыкъма дей эдинг да! Къайдадыла ол айтханларынг!

— Ма къайда болгъанлары! — деб хырылдады Александр эмда, иги керилиб, джумдуругъу бла аны кѣкюрегине урду.

Анна тентиреди, къычырды, эрини къолундан тутаргъа умут этди, алай болгъанлыкъгъа ол джангыдан хырылдаб, аман табханын къуя, сермеб аны чачындан алды, табаны бла бир да аямайын къарнына урду. Анна доп деб джыгъылды полгъа, ауузун къысха-къысха ача, хауаны джутаргъа кюешди, ачы бууулуу солууун тыйды. Эмда андан ары хар ургъаныны аурутханын сант-санти сезе тебреди. Башхасы болмай, тубан ауана чарсны ичинден къараб кѣрдю эрини анга къаргъанын, морланыб, къыйсыкъланиган хыны бетин.

— Ма, ма санга!.. Бойсунургъа сюймеймисе?.. Ха,

итден джаратылгъан... Сени мен башха тюрлю чынгатырма!.. Ал кереклиги!..

Александр къатыныны полда джыйырылыб, джоппу чулгъаныб тургъан тёнгегине хар ургъаны сайын бекден бек кызыб, бекден бек ачыуланыб барды, табаны бла мараб къарнына, кёкюрегине, къоллары бла джабаргъа кюрешиб тургъан бетине урду. Кеси къара тер басыб, кёлеги суу болгъунчу эмда бутлары талгъынчы дерн тюйдю, сора бёркюн кийди, тюкюрюб эмда эшикни да къаты этиб чыгыб кетди.

Орамда, къабакъ эшиклени къатында, сюелиб турду, сагъыш этди эмда хоншусуну аууб тургъан чалманыны юсю бла атлаб, аракъы этнучю Лушка таба кетди.

Анна полда ингирге дерн джатды. Ингир къарангыда къайын атасы юге кирди, аны аягъыны бурну бла тюрте, мурулдады:

— Хы, энди джайылыб турма да тур!.. Алайсыз да сен хыйлагъа уста болгъанынгы билебиз!.. Эри бармагъыны учу бла бир кесекчик тийгенинде, бу энди джерге сойланганды!.. Советге чаб, марджа.. Турлукъмуса, огъесе!.. Сени орнунга малланы ким джыярыкъды? Неда джалчы тутаргъамы буюрлукъса? —деб джер полда аякъларың сюйрей, кухнягъа барды.—Ол кеси тёртеулен тенгли бир ашайды, ишлерге уа.. Эй, бет деген къайдады адамлада!.. Сен аны кёзюне тюкюрсенг да—ол аллах берген чыкъды деб къоярыкъды!..

Къайын атасы кийиниб, малланы джыяргъа кетди. Бешикте сабий кымылдады, ачы кычырыб джылады. Анна аязыды, джатханындан ёрге къобуб тобукъланыб турады, тюкюрюк бла къан джибитген къумну бузулгъан ауузундан джерге тюкюрдю, эринлерин кючден кымылдата, айтды:

— Нанчыгъым, мени джарлычыгъым...

Качаловканы ары джанында дуппурда эриген къарны къолан къалгъан кюртлери айбат оюула салгъан джерде ингир кече бла тубешди. Къараб бир джукъ табар ючюн, къоянла джумушакъ тешикли кюртлени юсю бла элге барадыла. Качаловкада саргъалгъан от джарыкъла анда-мында чыгъадыла. Джел ачы ийнсли сыгын тютюнню орамлагъа джаяды.

Александр ингирги шхууурну аллы бла юйге келди. Орундукъгъа джыгъылыб хырылдады:

— Анна!.. Чу-ру-къла-ны... — эмда хурулдай, джеллими аууз суулары бла джастыкъны джибите, джукълады.

Анна къайын ата печ къатында тесукъа этгенин тохтатхынчы сабыр этди, сабийни алды эмда дженгил эшикке чыкъды. Бир кесекге тохтады, дженгил ургъан джюрегине тынгылай. Качаловканы юсюн кече басыб келеди. Юй башладан тамчыла агъадыла, мешхут тебе тютюнлейди. Къар эриб суулу болгъанды эмда аякъбасханы сайын чыпал-чупул этеди. Анна, сабийни кёкюрегине кыса, абына, башы кирли кёк буз болуб тургъан Качаловск кёл таба барады. Кёлню къатында орулмай къалгъан къамиш джелде, чёблери бир-бирин къучакълай, шууулдайды эмда чырпа башлары Аннагъа турсунмай къарайдыла.

Бузда этилген тешикни къатына барды. Тешикни ичинде тубюнден къаралыб тургъан сууну башы къабырчакъ бузчукъ болгъанды, тешикни къатында, аны этер ючюн сындырылыб, джоппу джыйылгъан буз гыртла бла бузлагъан ёгюз тазгекле турадыла.

Сабийни кёкюрегине къаты кыса. Анна сууну ёрге ачылыб тургъан къара ауузуна къарады, тобукъланды, алай а энишге ийнле башлагъанлай — бусхулла бла

джуургъаннга чырмалыб тургъан сабий билмей тургъанлай джылады. Бедишлик айыб Аннаны толкъунча урду. Секириб турду да, артына къарамагъанлай, коллективге чабды. Ма, джонулгъан, кышны узагъына саргъалгъан, къабакъ эшикле, сарайда пырхылдай тургъан динамону таныш тауушу...

Тентирей-тентирей, крыльцону чабыб озду, коридорну эшиклери джызылдадыла, джюреги аякъларыны тауушларын бёлдюре, атламла этеди—кызыу урады. Сол джанында ючюнчю эшик. Къакъды. Таууш джокъ. Къатыракъ къакъды. Ким эсе да эшикке келеди. Ачды. Анна чарс этген кёзлери бла къарады, саргъалгъан, арыкъ болгъан Арсенийни кёрдю эмда къарыусуз болуб, эшик агъачха таянды.

Арсений аны тутуб орундукъгъа элтди, сабийни бусхулларын тешиб, эки айны ёксюз къалыб тургъан бешикге салды, кухнягъа чабыб, къайнагъан сют келтирди эмда, джашыны дуппуш аякъларын, Аннаны джыламукъ джугъу бетин уппа эте, айтды:

— Мен ма аны ючюн бармагъан эдим сеннге... Сени коллективге къайтырынгы эмда дженгил къайтырынгы биле эдим!..

КЪАЛЛЫ ДЖАУ.

Къызылдым, джылытмагъан кюн къарамы ачыкъ белгили болгъан сызлыгъындан ары батыб баргъан ингирги кёкню къалын джашил ауанасында алтынча саргъалгъан ай да востокдан таукел чыгъыб келеди эмда джангы къарны юсюне кесини ингирги кёксюл джарыгъын тегеди.

Отджакъладан чыкъгъан тютюн, кёлтюрюле баргъаны сайын бурмалана, эрий барыб, хауада тас болады, хуторда кюйген къаураланы ийиси, кюл ийис чыгъады. Қтаргъаланы къычырыкълары къургъакъды эмда ачыкъды. Кече, бояуун къалын эте, тюзден басыб келеди, кюн батар-батмаз тюз хуюну башында, джангы кёрюннген келинчикча, уялгъан эмда буюкъгъан бир джулдузлукъ кёрюндю, кёзлерин джума.

Ингирги шхуурдан сора Ефим эшикке чыкъды, кёб кийилген эски шинелин иги тартыб къаблады, джагъасын ёрге этди эмда, суукъдан джыйырыла, орамны дженгил кетди. Эски школгъа джетмей, гитче орамчыкъгъа бурулду эмда къыйырдагъы арбазгъа кирди. Сенчаны эшигин ачыб, тынгылады — юйде сёлешедиле эмда кюледиле. Ол эшикни ачар-ачмаз сёлешиу тох-

тады. Печни къатында ичилген тютюн бохсурайды, бузоучукъ юйню арасында ингичге сюммекчик джибериб, сие турады. Ол кесини бурма тюклю башчыгъын эшик ачылгъаннга бурду да бёле-бёле макъырды.

— Тынч-эсенмисиз!

— Аллахха шукур,—деб, эки ауаз бирден чыкъдыла.

Ефим, бузоу джибитген джерден эслеб атлай, къанга шиндикге келиб олтурду. Печ къатында чёмелеб тютюн тарта тургъанлагъа айлана сорду:

— Джыйылыу дженгил боллукъмуду?

— Къалай джыйылсала, алай, адам азды, — деб джууаб этди юйню иеси, сора муккур болуб тургъан бузоучукъну, уруб, тургъан джеринден чиркитди да, полну мылы болгъан джерине къум къуйду.

Игнат Борщев папиросну печни къатында джукълатыб, тишлерини арасы бла сызгъыртыб тюркюрдю да, сора келиб Ефимни къатына олтурду.

— Хы, Ефим, сен председатель болургъа керексе! Биз былайда аны юсюнден сёлешгенбиз — деб ол, сакъалын сылай, хыликкерек ышарды.

— Бир кесек сабыр этейим.

— Нек сора?

— Джарашмазбыз деб къоркъама.

— Къалай алай болса да, кюрюрбюз... Сен тыйыншы джашса. Къызыл Аскерде да болгъанса, кесинг да джарлы классданса.

— Сизге кесигизникиледен адам керекди...

— Къаллай кесибизникиледен, ол дегенинг?

— Аллайладан, сизни къолугъузну тутуб турлукъ. Сени кибик байланы кёзлерине къараб, сизни сыбызгъыгъызгъа тебсеб турлукъ адам.

Игнат джётгюрдю эмда бёркню тюрбюнден кёзлерин

джандыра, печни къатында олтургъанлагъа кёз кыса, айтды:

— Хазна кълмай, алайды... Сени кибикле бизге бошунагъа да керек тюдюле. Элге ким кършчы болуб барады? Ефим! Тамакыгъа тыгъылгъан суюкча, халкыны аллына ким буруу болады? Ефим! Джарлыланы алларында ким суююнюрге кюрешеди? Энтда биягъы Ефим!

— Кулаклары алларында суююннюк тюлме!

— Тилемейбиз!

Печни къатында Влас Тимофеевич, ауузу толу тютюню бохсуратыб джибере, ашыкмай сёлешди:

— Бизни хуторда куакла джокъдула, босякла уа бардыла... Сени уа, Ефим, алакат кюллукугъа саллыкъбыз. Джаз болгъанлай не малланы кютерге, не да бачхаланы сакъларгъа.

Игнат, кюл кълбны силке, кюлгенден кълтды, печни кълтындагъыла да бирден эмда узакъ заманны хырылдаб кюлдюле. Кюлюу тохтагъанында, Игнат тюкюрюклеринден джибиген сакъланы сюртдю эмда, агъарыб тургъан Ефимни имбашындан кългъа айтды:

— Алайды да, Ефим, биз—куакла, аллайла-быллайлабыз, джаз келгенлей а, саулай сени джарлыларынг, бютеу пролетариат бёрклерин алыб, манга, аллайгъа-быллайгъа, уруб келирле: «Игнат Михайлыч, десятиначыгъымы бир сюр! Игнат Михайлыч, аллах ючюн, джангы битимге дери бир ёлче тарычыкъ бер...» Нек келесиз манга? Ма алайды да! Сен, итден джаратылгъаннга, ёнкюч бериб, хатер этеме, ол а, мени алгъышлар орнуна, бах—менден заявленианы: сабанларынг обложениден джашыргъанды-зат деб. А сени къралынга уа мен не ючюн зат берликме? Джукъусуз болуб

дыгъырдагъан эсе, сора терезе тюбледе айлансын, ким болса да бир джукъ узатса уа!..

— Озгъан джазда сен Дунька Воробьевагъа ёлче тары бергенми эдинг? —деб сорду Ефим, ауузун кыйыгъына джыйыра.

— Берген эдим!

— Ол аны ючюн санга къаллай бир ишлеген эди?

— Ол сени ишинг тюлдю! —деб, хыны бёлдю аны Игнат.

— Саулай джайны узагъына сени сабан ишлерингде тёрт бюгюлюб тургъанды. Аны кызылары да сени бачхангы чагасын этгендиле!—деб кычырды Ефим.

— Сабанларын джашыргъандыла деб, сау джамагъатдан тарыгъыб ким заявление берген эди?—деб гюгюлдеди печ къатында Влас да.

— Джашырсагъыз, энтда берликме!

— Ауузунгу кысдыртырбыз! Алай бек юрелмезсе!

— Эсинге ал, Ефим: ким элге тынгыламай эсе, ол аллахны джаууду!

— Сизни, джарлыланы—къуру дженглеригиз, бизни уа тонубуз барды!

Ефим, къоллары къалтырай, папирос бурду, баш тебенине къарай кюлюмсюреди:

— Огъай, джюйюсхан къартла, сизни заманыгъыз кетгенди. Чагъыб бошаб акъгъанды!.. Биз Совет властны къурагъанбыз, биз джарлыланы боюнларындан буудурмазбыз энди! Былтыр болгъанча боллукъ тюлдю: ол заманда сиз къара топракълы джерлени кючлеб, бизни уа къумлагъа тууарыб къойгъан эдигиз, энди сизники боллукъ тюлдю. Биз Совет власта джетекле тюлбюз!..

Игнат, къаны бузулуб, мангылайын туюб, тамам аман бет алыб, къолун кёлтюрдю:

— Тохта, Ефим, бузукълукъ этме!.. Бизни джолу-

бузну аллына кенделен тюшме! Кыалай джашагъан эсек, алай джашарыкъбыз, сен а бир джанына жанла!

— Джанларыкъ тюлме!

— Джанламасанг — кьоратырбыз! Тамырынг бла юзербиз, аман хансны юзгенча!.. Сен бизге шох тюлсе эмда бизни хуторчу тюлсе—сен бизни кьанлы джауубузса, сен — кьутургъан итсе!

Эшик ачылды да джылы бла сууукъ кьатышхандан чыкыгъан кьалын тылпыу кьатыш юйге онеки адам тыгъылдыла. Кьатынла иконлагъа табындыла эмда бир джанына жанладыла. Кызакъла, бакъ-бакъ эте, мыйыкъларындан буз суммеклени кьобара, башларындан бёрклерин алдыла. Джарым сагъатдан, юйню, кухняны да ичлери адамдан тыкъ толгъандан сора, сайлау комиссияны председатели столну джанындан ёрге туруб, юреннген ауазы бла айтды:

— Подгорно хуторну адамларыны бютеу джыйылыуун ачылгъаннга санайма. Бу джыйылыуну бардырыгъа президиум айырлыгыгъызны тилейме.

* * *

Кече арасында, тютюн ичилгенден солургъа тылпыу табылмагъан лампа да кёзюн кьагъа, джукълана башлагъанында кьатынла да джётелдеи кьарылгъан кёзюуде, джыйылыуну секретары, джарым эсирген кёзлери бла кьагъытха кьарай, кьычырды:

— Советге членнге сайланганланы тизими айтылады. Чёб атылгъанны кёбюсю бла сайланганла ма была болгъандыла: Биринчи — Прохор Рвачев, экинчиси — Ефим Озеров.

Ефим ат орунга кирди, байталгъа бичен салды эм-да бузлауукъдан джырылдагъан крыльцогъа атлагъанлай, сарайда гугурук къычырды. Кёкню къара ауанасында джулдузланы саргъалдым джарыкълары къалтырайдыла. Илкерле уа тюз тёббеде. Кече арасы, деб Ефим эшикни чюйюне тийди. Сенчада ким эсе да, уюкъланы сюйрей, эшикге келди.

— Кимсе?

— Менме, Маша. Дженгил ач!

Ефим эшикни ызындан къаты этди, сернек тартды. Табакъчыкъда къой ич джауда джюзе тургъан ёзек жалын эте, чырылдайды. Шинелни теше, Ефим орундукъну къатында тагъылыб тургъан бешикге ийилди. аны къашлары джарыдыла, ауузуну къатында сюйдюмлю джыйрыкъчыкъ къуралды эмда сууукъдан кёгерген эринлери ариу шыбырдадыла. Эски зыккылланы, быстыр кесеклени ичинде дуппуш кълчукъларын эки джанына атыб, белине дери быдырчыгъы ачылыб, джукъудан бетчиги къызарыб, алты ай болгъан биринчи туугъанчыкъ джатады. Аны къатында сют бла чайналгъан ётмекден тыкъ толтурулгъан эмизик.

Ефим кълун акъыртын аны исси сыртчыгъыны тюбюне сугъуб, ёрге ала, шыбырдай, юй бийчесин чакъырды:

— Бусхулларын ауушдурчу, суу этгенди джаман зат!..

Эмда ол печден къургъакъ бусхулланы алгъынчы. Ефим акъыртын дагъыда былай деди:

— Маша, мени секретарлыкъгъа сайладыла!

— А Игнат бла кългъанла уа?

— Шын туруб кюрешдиле! Джарлыла бары бирден мени джанлы болдула.

— Эслеб, сагъыш этиб эт, Ефимушка, башыңга пелах алма сен.

— Пелах манга боллукъ тюлдю, алагъа боллукъду. Энди ала мени тюртуб тебрерикдиле. Председателликге Игнатны кюеую сайланнганды.

* * *

Сайлаула болгъан кѣзюуден башлаб, ким болса да хуторну юсю бла бараза тартханча, адамла бир-бирине къаршчы эки къауумгъа юлешиннгендиле. Бир джанында Ефим бла хуторчу джарлыла, экинчи джанында — Игнат бла аны кюеую председатель суу тирменни иеси Влас, беш бай эмда орталыкъланы бир бѣлеги.

— Ала бизни балчыкъгъа теблерикдиле! — деб ачыуланым кычырды мюйюшде Игнат. — Ефим къайры буруб кюрешгенни мен билеме. Ол барын да тенг этерге излейди. Ол чурукъчу Федька да не джырлагъанын эшитгенмисиз? Ол анда былай дегенди: «Сабанланы джамагъат бирге сюрюу боллукъду бизде, джерни бирге ишлерикбиз. Қим биледи, сатыб трактор алыргъа да болурбуз...» Огъай, сен ал бурун тѣрт къауум ѳгюз къура да, андан сора тенг болурса мени бла, алайсыз болмаз, джагъангда битлеринг болмаса, бир малынг да джокъду сора! Манга аланы тракторлары да керек тюлдю. Бизни аккаларыбыз ансыз да джашагъандыла!

Бир джолда, нийых кюн, ингирде, Игнатны арбазыны къатында джыйылдыла. Сабанланы джаз юлешиюну хакъындан сѣлешдиле. Байрам себебли ичиб, дженгерек болуб тургъан Игнат, башың булгъаб, аракъы кекире,

Донсков Иванны къатында тегерек айлана, мурулдайды:

— Огъай, Ваня, сен хоншуча къараб айт. Сизге неге керекди, сёз ючюн, Кёчгюнчю кёлню къатындагъы джер? Аллах ючюн, бир сагъыш эт! Алайда джер семиз къырдыш джерди, аны иги сюрюб, иги ишлерге керекди. Сен а аны эки ёгюз бла къалай иги сюраллыкъса? Сен, советча, орталыкъса, алай деген, Ефим бла мени ортабызда тураса, ойлан, кимге тагъылгъанынг хайырлыды санга? Ма сен, игилик бла, хоншуча, аны ангыла... Кёчгюнчюню къатындагъы джер сизге неге керекди?

Иван бармакъларын онгнган эски белибаууна сукъду да ачыкъ эмда къаты сорду:

— Сен аны къайры элтиб айтаса?

— Джерни хакъынданды, алай дегеним... Кесинг ойлан, алайда джер семизди...

— Сени акъылынг бла, сора бизге акъ сазда урлукъ салсакъ да, боллукъду?

— Хо-хо!.. Энтда ол биягъы сазны юсюнден... Саз топракъ да неге керекди? Хатер этерге боллукъду...

— Кёчгюнчюню къатында джер семизди... Къара, ана къарнаш, Игнат, сен семиз кесек бла бир къарылмагъа эдинг!.. — деб, Иван ызына тик айланыб кетиб къалды.

Алайда къалгъанла кёб заманны сёлешмей, шум болуб турдула.

Хуторну къыйырында чурукъчу Федька да, ол ингирде Ефимге, терлеб эмда къызарыб, чачын силке, къолун кючлю къагъа айтады:

— Былайда перо бла тюл, иш бла болушургъа керекди! Бу селькорла тамам кёб джайылгъандыла, чибинле кибики. Не иш бла да, не тукъум да болмагъан

затла бла да кеслерин газетлеге урадыла, бир-бирде ол джазылгъанланы окъусанг, кѣлюнг бокъланады. Сорчу, аланы хар бири кѣбми этгенди? Хынч-хынч этер орнуна, сабий анасына этгенча, Совет властны этек тюрлерине кирир орнуна, кулакга кесинги джумдуругъунгу кѣргюз. Не! Энди боллукъду, анасы бергенни тѣгерикле! Джарлыла Совет власта ёмюрге дери джукка ичиб турургъа керек тюлдюле, кеслери аякъ юсюне миниб, кюн кѣрюрге заман болгъанды... Ма тамам алай, тышындан болушлукъсуз! Мен Советге ётгенме, энди кѣрюрбюз, ким кимни хорлар.

* * *

Кечеги къарангы орамчыкъланы, бачхаланы, тюзню джапысыз басханды. Джел огъурсуз сызгъырыб, орамлада чабады, бузлауукъ джабышхан джалан тереклени силкиндиреди, мекамланы шорбатларына, къашбакъ тюрлерине аямай сугъулады, багъылгъан, джукълаб тургъан шорбат чыпчыкъланы кирпиченген тюклери чюйюреди эмда аланы джукъу араларында эслерине ма бу затланы тюшюреди: иондагъы иссилени, эртденни чыкъ тюшген бишген балийлени, багуш къуртчукъланы эмда аны кирик къыш кѣзюуде бизге, адамлагъа, тюшде бир заманда да кѣрюнмеген башха татлы затланы.

Школ бурууну къатында къарангыда папиросланы джарыкълары чыгъады. Бир-бирде джел, джилтинле къатыш учхунланы алыб, ала джукъланнгынчы дери къадалыб кѣкге чыгъарады, андан сора къалын кимит бетли къарны юсюнде джангыдан шошлукъ бла къарангылыкъ эмда къарангылыкъ бла шошлукъ джангыдан къалтырайдыла.

Бири, чубур тонуну кѣкюреги ачылыб, буруугъа тая-

ныб, тынгылаб, тютюнню тартады, экинчиси башын им-
башларына кьаты кьысыб, аны кьатында сюеледи.

Тынгылауну бузмай кёб турдула, сора бир кесек за-
мандан сёлеше башладыла. Бек акъыртын шыбырдаб
сёлешедиле.

— Къалайды?

— Чырмау болады. Къайын атамда бир кьыз джу-
мушчу болуб турады. Ол аны юсюнден кёб болмай
къазыб, чучхуб кюрешди. «Аны бла договор этгенми-
сиз?» — деб сорады. «Билмейме», — дейме. Ол дагыда
меннге: «Председатель аны билирге уа керек эди, ал-
лай иш ючюн баш сыламазла...»

— Джолдан кьоратайыкъмы?

— Алай этерге керек болур, эшта.

— Сора билселе уа?

— Иги джашырыгъа керекди ызын.

— Къачан этербиз?

— Кел да, оноулашырбыз.

— Шайтан биледи аны... Къалай эсе да кьоркъуу-
луду... Адамны ёлтюрюу — чайнамагъанлай джутхан-
ча тюлдю.

— Санча, алайсыз боллукъ тюлдю. Билемисе, ол
саулай хуторну чачаргъа боллукъду. Сабанланы тюз
джазсанг, налог бла терибизни кьобарлыкъдыла, да-
гыда джерле... Джарлыланы джангыз ол терсине бу-
рады... Ол болмаса, биз факъырланы къалай суйсек,
алай кьысарыкъбыз!..

Къарангыда джумдурукъгъа кьысылгъан бармакъ-
ла чыкьырдадыла. Аланы аманла сёлешгенлерин джел
сюрюб кетди.

— Хы, къалай, келирмисе?

— Билмейме... Ким билсин, келирге да болурма...
Келирме!

Ефим, эртденги шхуур ашаб, исполкомгъа кетерге тебреген кѣзюучюкде, терезеден къараб Игнатны кѣрдю.

— Игнат келеди, арабин, не болгъанды экен?

— Ол кеси тюлдю, биргесине тирменчи Влас да барды,—деб къошду къатыны.

Экиси да юйге кирдиле, бѣрклерин алыб, къызыу табындыла.

— Тынч джукъладыгъызмы!

— Сау келигиз! — деди Ефим.

— Огъурлу кюн бла, Ефим Миколайч! Бюгюн иги кюн болгъанды, къар къырпакъ джангыды, энди къоянланы ызлаб къууаргъа боллукъ эди.

— Сора иш недеди да, не къарау барды? —деб сорду Ефим, джаныуар къылыкълы къонакъланы нек келгенлерин ангыламай.

— Манга къайда! — деб башлады Игнат, шиндикге олтура. — Санга боллукъду: ол джашны ишиди, манга келиб, итлени алсанг —хайда тюзге. Кѣб болмай, итле кеслери огъунакъ бачхаланы къатында тюлкюню тутхандыла.

Влас, тонун эки джанына ачыб, орундукугъа олтурду эмда, бешикни силкинди, айтды:

— Биз санга келгенбиз, Ефим, ишчик барды.

— Айтыгъыз!

— Сен бизни хутордан стансеге кѣчерге сюесе деб эшитгенбиз. Тюзмюдю?

— Мен бир джары барыргъа да тебремегенме. Аны сизге ким джармалагъанды?—деб, сейирсиниб сорду Ефим.

— Адамланы арасында эшитгенбиз, — деб, джанлатыб джууаб этди Влас, — эмда аны ючюн келгенбиз. Санга стансеге баргъандан не файда барды, андан эсе

былайдан узакъ болмагъанлай, арбазы бла иги юйню, кесин да алай багъа болмай, алыргъа боллукъду.

— Ол къайдады?

— Калиновкада. Учуз сатылады. Ары кёчерге сюе эсенг—болджалы бла ёлкюч ачха бла болушурбуз. Кёчерге да болушурбуз.

Ефим ышарды:

— Сиз мени бир къолдан былайдан бир тайдырал-сакъ дебми излейсиз?

— Сени акъылынга алай бош келеди!—деб, къолларын силкди Игнат.

— Мени сизге анытырым былайды,—деб, Ефим Игнатха джууукъ барды. — Мен хутордан бир джары кетерик тюлме, эмда сиз аны бла къорагъыз! Иш неде болгъанын мен билеме! Сиз мени ачха бла, башха затла бла да сатыб алалмазсыз!—Ачы кызарыб, джюрексиниб солуй, Игнатны сакъаллы мысхыллы бетине тюкюргенден сора, кычырды: — Чыгъыб кет мени юйюмден, къарт ит! Тирменчи, сен да... Къораб кетигиз, къутсузла!.. Да дженгил, мен сизни ичигизни бузгъунчу!

Сенчада Игнат, тонуну джагъасын ёрге къайыра, кёб мурукку этди эмда Ефимге артын буруб, анга эшитдире, ачыкъ айтды:

— Ефимка, ол санга джетдирилир! Игилик бла кетерге сюймеймисе? Керек тюлдю. Сени бу юйден аякъларынгъы алгъа айландырыб чыгъарырла!

Ефим, кесин тыялмай, эки къолу бла сермеб джагъасындан тутду Игнатны эмда аны, хыны силкиндире, крыльцодан тюртдю. Игнат, тонуну этеклерине абыныб, доб деб джерге къабланды, алай болса да, джашча, секириб ёрге къобду, къанагъан эринлерин сюрте, Ефимге мыллыгын атды. Влас, къолларын джайыб, аны тыйыб айтды:

— Қъой, Игнат, бусагъатда керек тюлдю... Келир заманы.

Игнат, аллына ийилирек болуб, темир бет алгъан ачыулу къарамы бла Ефимге кѣб къараб турду, эринлерин къымылдатыб шыбырдады, сора ызына бурулуб кетди, сѣз да айтмай. Влас да, аны этегине джабышхан къарланы къагъа, аны ызындан чыкъды, крыльцо-да сюелиб тургъан Ефимге къарай.

* * *

Пост байрамны аллы бла Дунька — Игнатны джумушчусу — джыламукълары тѣгюле, чабыб Ефимланы арбазгъа кирди.

— Дунячкъ, не болгъанды? Джанынга ким тийгенди?—деб сорду Ефим эмда, сенекни салам джоппугъа чанчыб, ашыгъыш чыкъды ындырдан.—Не болгъанды?—деб къайтарыб сорду ол, аны къатына келе.

Бети кѣб джылагъандан кѣбген эмда суу джугъу болгъан къыз хотачыгъына бурнун сюртдю эмда джаулугъуну къыйыры бла джыламукъларын сюрте, тыгъыла-тыгъыла айтды:

— Ефим, джазыкъсын сен мени джазыкъ башымы!.. Аха-ах-ах!.. Мен ёксюз джарлы, не эте-рик-ме!..

— Да, сен, улума да, джарашдырыб айт... — деб къатыракъ айтды Ефим.

— Хозяин мени арбаздан къысдагъанды. Кет, мындан ары сен манга керек тюлсе, дейди!.. Энди мен къайры кирликме? Мен анда тургъанлы филипповкадан бері ючюнчю джылы барады... Анда тургъан заманым ючюн бир джангыз сом бер дегенимде да, унамады... Огъай, деди, сеннге бир копек да берлик тюлме, мен кесим да аллыкъ эдим табсам, ала—ачхала—джолда атылыб турмайдыла.

— Юйге кирейинк!—деб кыысха айтды Ефим. Ашыкмай, шинелин тешиб чуйге тагыб, Ефим стол джанына олтурду, зуккочукъ эте тургъан кызыны да туурасына олтуртду да сорду:

— Сен анда кыалай тургъанса, договор бламы?

— Мен билмейме... Ач джылдан бери турама.

— А договоргъа, сёз ючюн, кыаллай да болсун бир кыагытха кюл салгъанмыса?

— Огъай. Мен окъуусузма, тукъумуму кючден-бутдан джазалама.

Ефим бир кесек тынгылаб турду, андан сора табхачыкдан джукъ чырмаучу бир тёртгюл кыагытны алыб, секиртме хаты бла ачыкъ сызды:

«8-чи участканы халкъ сюдюне

Заявление...»

* * *

Былтырны джазындан, Ефим сабанларын налог салыудан джашыргъан кулакланы хакъындан стансе исполкомгъа заявление берген замандан бери хуторну алгын кюлуна джыйыб, юйюкдюрюб туруучу — Игнат Ефимге дерт тутады. Ол аны ачыкдан бир зат этиб билдирмесе да, ташатын аманлыкъ эталганын аямай, этерге кюрешиб турады. Чалкыны кёзююнде бичен бла джанына тийгенди Ефимни. Ол хуторгъа кетгенинде, Игнат эки арбаны алыб келиб, аны чалгъан биченини тюз джартысын алыб кетгенди. Ефим аны биченин элтген арбаланы ызлары Игнатны ындырына баргъанларын эслесе да, джукъ айтмай кюйгъанды.

Андан эки ийыкъ озгъандан сора Игнатны уучу итлери Тик табхырда бёрю уяны табхандыла. Бёрю кеси кыачханды, джангы тюкленген, эки кыарыусуз бала-

сын Игнат уядан алыб, машокга салады. Машокну къанджыгъагъа кысыб, ашыкъмай атха миниб, юйге кетеди.

Ат пырхылдайды, къоркъуб къулакъларын джумады, бара тургъанлай энишге ийиледи, секирирге хазырланганча, итле, аны аякъ тюбюне кире, тесукъа этедиле уллу башларын кѣлтюре, хауаны джыйылайдыла, акъыртын къансыйдыла. Игнат, атны бойнун сылай, ат джерде чайкъалады эмда мыйыкъ тюбюнден ышарады.

Игнат дуппурдан хуторгъа тюшген заманда кысха джайгъы ингир кечеге джол берген эди. Атны наллы туякълары тийген ташладан джилтинле чартлайдыла, къанджыгъада машокну ичиндеги бѣрю балачыкъла кымсыз болуб келедиле.

Игнат, Ефимни арбазына тюгел джетмей, атны джюгенин тартыб тохтатыб, атдан секириб тюшдю. Машокну тешиб алыб, ичинден къолуна тюшген бир бѣрю балачыкъны чыгъарды, аны джылы тюкчюклерини тюбюнде боюнчугъун чучхуй кетиб богъурдакъчыгъын табды эмда баш бармагъын аны алайына салыб, кесин джыйыра, боюнчугъун бура, дженгил басды. Къысха тыркъ деген таууш чыкъды. Боюн джиги чыгъыб, богъурдакъчыгъы юзюлюб, джансыз болгъан бѣрю балачыкъ шууулдаб барыб, Ефимни арбазында юй къатында чыгъаналы кѣкенчиклени тюбюне доп деб тюшдю. Бир талай такъыйкъадан экинчи бѣрю балачыкъ да алаи болуб, ол биринчини къатына тюшеди.

Игнат къолларын джийиргениб сюртеди, секириб атха миниб, къамчини джетдиреди. Ат пырхылдаб, орамчыкъны сюзюледи, уучу итле да ызындан ашыгъадыла.

Кече арада уа къанчыкъ джаллы уллу дуппурдан тюшюб келиб, джел тирменни къатында, къаранчхача къарала, кѣб сирелиб турду. Джел югдан урады, ачыулу ийисни, киши тауушланы тирмен таба келтиредиле...

Къанчыкъ джаллы башын энишге ийилтиб, хансха чёге-леб, срамчыкъгъа сюркелди эмда ызланы джыйылай, Ефимни юйюню къатында тохтады, эки метрлик чалманны башы бла секириб, ары джанына тюшдю эмда бюгюле-созула чыгъаналаны арасы бла сюркелиб ётдю.

Ефим мал ёкюрген, макъыргъан тауушлагъа уянды, фонарны джандырыб, эшикке чыкъды. Мал оруннга чабды — эшикчик ачылыбды; лампа джарыкъны ары тутуб къарагъанында, кёрдю: бир къой габдешлеге тирелиб, кенг джайылыб тургъан аякъларыны арасында тышына къотарылгъан ичегилери тютюнлей турадыла. Дагъыда бир къой арбазны арасында тёнгереб турады, аны кесилген бойнундан энди къан бармайды.

Эртденбласында Ефим, билмей тургъанлай, чыгъана кёкенлени ичинде ёлген бёрю балаланы кёрдю эмда ол кимни иши болгъанын билди. Бёрю балаланы кюрек бла алыб, тюзге чыгъарыб, джолдан арлакъгъа атды. Алай а къанчыкъ джаллы Ефимни арбазын энтда бир кере джокълады. Сарайыны къаамиш башын тешиб, пйнекни шыкъыртсыз кесиб джаллады.

Ефим ийнекни терисин алыб, мыллыгын аллайла атылуучу джар тюбюне атды да алайдан тартыб Игнатха барды. Игнат джатма тюбюнде джангы арбагъа керекле джона тура эди. Ефимни кёргенинде, балтаны бир джанына салды, ышарды, аны сакълай, джатма тюбюнде тургъан арбаны арышына чёкдю.

— Салкъыннга кел, Ефим! — деди.

Ефим, ачыуун тыя, джууукълашды эмда аны къатына чёкдю:

— Игнат къарнаш, сени итлеринг иги итледиле!..

— Да, къарнаш, мени итчиклерим багъалыдыла...
Эй, Разбой, уйт! Бери кел!..

Кенг ёшюнлю узун аякълы ит крыльцодан секириб тюшдю эмда гыланч къуйругъун силке, несини къатына келди.

— Мен бу Разбой ючюн ильинчи къазакълагъа бузоулу ийнек бергенме, — Игнат, эринлерин къыйыкъ джибериб ышара, дагъыда къошду:—Иги итди... Бёрюню тутады...

Ефим къолун балтагъа узатды эмда итни башын сылай сорду:

— Ийнекми дейсе?

— Бузоуу бла. Да ол багъамыды, бу андан эсе багъалыды.

Ефим, балта бла шатык сермеб, итни баш сюегин экиге бёлдю. Игнатны юсюне къан бла мыйы кесек чачылдыла.

Бети кёгерген Ефим арбадан ёрге ауур къобду эмда балтаны быргъаб, къарылыб айтды:

— Кёрдюнгмю?

Игнат итни джыйырылыб тургъан аякъларына, солууун алалмай, кёзлерин джандырыб къарады:

— Алыннганмы этгенсе, сен?

— Алыннганма, —ууакъ къалтырай шыбырдады Ефим. — Сен джыланны башынгы эзерге керек эди, итни къоюб!.. Бёрю кючюклени мени арбазымда ким ёлтюргенди? Ол сени ишингди!.. Сени сегиз ийнегинг барды. Аланы бири къорагъанлыкъгъа—къоранч азды санга. Мени уа джангыз ийнегимни къанчыкъ джаллы кесди. сабийим сютсюз къалды!..

Ефим къабакъ эшикlege уллу-уллу атлаб тебреди. Аны эшикни къатында ызындан джетди Игнат.

— Итни къанын телерсе, итден туугъан!..—деб къычырды ол, аны аллын тыя.

Ефим анга джууукъ атлады эмда Игнатны чакъ-макъ сакъалына солууун урдур айтды:

— Сен, Игнат, манга тийме, мен санга кесингики тюлме, артыкълыкъгъа тѣзерик тюлме. Аманлыкъгъа—аманлыкъ бла джууаб этерикме! Сени аллынгда джерге бюгюлюучю заманла кетгендиле!.. Джанла...

Игнат бир джанына турду, джол къоя. Эшикни этди эмда аман айтыб турду, кетиб баргъан Ефимни ызындан джумдуругъун тутуб, дуняны къуйду.

* * *

Ит бла алай болгъандан сора, Игнат Ефимни ызындан тюшюб аманлыкъ этиуню къойду. Анга тюбеген кѣзююнде ийилиб баш къагъыб саламлашады эмда кѣзлерин бир джанына туталды. Аны ол болуму сюд Игнатдан аны джумушчусу Дунькагъа алтмыш сом чыгъаргъынчы барды. Ол кѣзюуден сора уа Ефим кесине Игнатны арбазындан къоркъуу болгъанын сезе башлады. Не эсе да хазырлайдыла. Игнатны тюлкю кѣзлери Ефимге къарагъан кѣзюуде джашыртын ышарадыла.

Бир джолда председатель осмакълаб сорду:

— Эшитгенмисе, Ефим, къайын атамдан алтмыш сом чыгъаргъанларын?

— Эшитгенме.

— Ким юретген болур экен ол къылыкъсызгъа — Дунькагъа?

Ефим ышарды эмда председателни кѣзюне тюз къараб силдеди:

— Инджилиу! Сени къайын атанг аны арбаздан, джолуна ѳтмек кесек да бермегенлей, къысдагъанды, Дунька уа анда эки джылны ишлегенди.

— Да, биз аны асыраб тургъанбыз да!..

— Эмда эртдеден кечеге дери ишлетиб тургъансыз да!

— Мюлкде, кесинг билесе, иш сагъат бла этилмейди.

— Мен таныгъаннга кёре, сен сюдге заявлениени ким джазгъанын билирге сюесе?

— Хо-хо, ким эталгъан болур аны?

— Мен, — деди Ефим, эмда ол председател билмей тургъан зат болмагъанын аны бетинден таныды.

Ингирде Ефим исполкомда къагъытла бла стансоветни исполкомуну хар кимге да борчлу бегимни биргесине алды.

«Кечеги шхууурдан сора джазарма», — деб кёлюне келди юйюне бара. Ашарыкъ ашады да терезелени тыш къабакъларын этди эмда къагъытланы биринден бирине джазаргъа столгъа олтурду. Иш этиб къарамаса да, аны эси аллына терезелени джалан рамаларына илинди.

— Маша, сен энтда алмагъанмыса терезе джабыулагъа алакъытай?

Аякъ урчукъ бла джюон ийире тургъан къатыны, терс болгъанча, ышарды:

— Мен эки метр алгъанма... Кесинг билесе, бешик бусхулла джожьдула, сабий эски зыккыллада турады... сора эки бешик бусхул тикгенме.

— Ол игиди... Алай болса да, тамбла ал. Иги тюлдю: ким болса да терезе къабакъны ачса — бары да кёрюнюб къалады.

Бузлауукъ кесини оюуларын салгъан терезелени тышында джел къар бла къумну бир бирлерине къатышдырады. Кёкню къатыш-къутуш къалын булутла басхандыла. Хуторну къыйырында, дорданлы тауну этегин къауралы тик болуб, юйлени къатларына джетген джер-

де, итле юредиле. Суу ызындагы талла кёллери кылыб кыалтырайдыла, ала сууук джелден, кюн амандан тарыгадыла эмда аланы чайкыалган бутактарыны джызылдаганылары бла джелни урганы бир бирлерине кыошулуб, гюрюлдейдиле.

Ефим, эмен кегетледен этилген мерекеби болган кеси этген мерекеб орунга перосун тийире, кыарангы тилсиз квадратда кёрюмеген кыоркыууну джашырыб турган терезеге кыарайды бир-бирде. Аны кёлю тынчылыкы тюрдю не эсе да. Эки сагыатдан терезени тыш кыабагы орам таба джанындан кыол джетиб джызылдады эмда бир кесек ачылды. Ефим джызылдаганы эшитмеди, алай а кеси аллына терезеге кыараганылай, кыоркыгандан сууук тер урду: бузлаган терезе мияланы уллу болмаган ачык джерчигинден кимни эсе да таныш кёк кёллери анга джити кыараб тура эдиле. Бир секунддан мияланы ары джанындан аны башыны тенглигинде, аны излегенча, шокну быргысыны кыара тешиги кёрюндю. Ефим, кыабыргыга таяныб, кымсыз олтуруб турады, агыарганды. Терезе бир кыатды, шокну огыары аягы кыалай ычхыннганы ачык эшитилди.

Кёк кёллерини башында кыашлары сейирсингенча чынгадыла... шок атылмады. Терезени ары джанындагы кыаралды эрлай тас болду, аны бла бирден дагыда сампал таууш да ачык чыкды, алай а Ефим, эс джыйыб, лампачыкыга юрдю эмда башын энишге тутар-тутмаз, терезени тышындан шок атылды, мияла зынгырдады, сюртюлген топракылары Ефимни юсюне чача, ок кыабыргыга шап деб тийди.

Ууалган терезеден джел урду, шиндикни юсю борандан толду. Бешике сабий ачы кыычырды, терезе кыабак джабылды...

Ефим шыкыртсыз полгъа чөгеледи эмда төрт аякъланнганлай, терезеге дери барды.

— Ефимчик! Джанчыгъым... Ой, аллах! Ефимушка!—деб джылайды къатыны орундукъда, алай болгъанлыкъгъа Ефим, тишлерин кысыб, джукъ айтмайды, аны санлары къалтырайдыла. Ол, ёрге кёлтюрюлюб, терезеден къарады, орамда ким эсе да къар джугъу болгъан биреуленни къачыб баргъанын кёрдю. Ефим, къанга шиндикден тута, ёрге къобду эмда дженгил огъуна полгъа джыгъылды: джарты ачылыб тургъан терезе къабакъдан шкокну быргъысы бери сугъулуб, гюрюлдеб атылды... Шкок отну ачы ийиси юйню ичин толтурду.

* * *

Эртденбла Ефим, эки джаягъы созулуб эмда саргъа-лыб, крыльцогъа чыкъды. Кюн тиеди, оджакъла тютюндайди, суу ичерге сюрюлген малла суу ызында ёкюредиле. Орамда чананы джангы ызлары бардыла, джангы акъ къар кёзлени бек къаматады. Бары да, хар заманда да болуучусуча, иги алааматды, хар не да орнундады, ол себебден болур, озгъан кече Ефимге уллу джел ургъан тюшча кёрюндю. Ууатылгъан терезени туурасында джыйылгъан кир хапджюкледе, ол эки атылгъан патрон эмда пистонунда төгерек чунгурчукъ этилген, алай а атылмагъан бир шкок патрон табды. Тотланнган патронну къолунда төгерек айландырыб кёб турду, сагъыш этди: «Бу чарламаса эди, эмда бу патрон мылыланмаса эди — Ефим, сен хомпачха мине кёре эдим!»

Баргъанында, председатель исполкомда олтуруб тура эди. Эшик таууш этгенинде, билдирмей Ефимге кёз джетдирди эмда джангыдан бнягъы газетге къарады.

— Рвачев! — деди Ефим.

— Не болгъанды?—деб, эриниб сѣлешди ол, башын да кѣлтюрмегенлей.

— Рвачев! Бери къара!..

Председатель ичи тутмай башын ёрге кѣлтюрдю эмда аны тогъай кыйылгъан къашларыны тюбюнде кенг салынган кѣк кѣзлери Ефимге туура сюзюлдюле.

— Сен итден туугъан, кече манга шок атханмыса?—деб, къарылыб сорду Ефим.

Председатель, кызара, кесин кюч бла кюлдюрдю:

— Не дейсе сен? Шашыбмы айланаса?

Озгъан кече эсине тюшюб, Ефимни кѣз аллына турду: мияланы ары джанында эрши, кирпич къакъмагъан тюрсюнню къарагъаны, шокну быргъысыны къара тешиги, къатыныны кычыргъаны... Ефим арыгъан халда кълун силкиб, шиндикге олтурду эмда самаркъау ышара айтды:

— Болмады. Патронла мылы кѣре эдим... Аланы къайда асыраб тургъанса? Ишексиз да, джерде басдырылгъан болур эдиле?

Председатель толугъа эс джыйды эмда сууукъ джууаб этди:

— Билмейме сени нени юсюнден айтханыгы, эшта, аслам ичген болурса.

Кюн орта болургъа, кече Ефимге шок атхандыла деген хапар саулай хуторгъа джайылды. Аны юйюню къатына анга сейирсингенле кѣб джыйылгъандыла. Иван Донсков Ефимни исполкомдан чакъырыб сорду:

— Сен милициягъа билдиргенмисе?

— Анга джетербиз, не ашыгъу барды.

— Эй, кърнаш, къркъма, биз санга артыкълыкъ этдирмезбиз. Бусагъатда Игнат бла къуру беш адам

кьалгъанды, биз да ала кьаллайла болгъанларын билгенбиз! Кулаклары ызларындан энди киши да барлыкъ тюлдю, аладан бары да джанлагъандыла, кьоркьма!

Ингирде чурукъчу Федькагъа джаш тёлю джыйылыб, аны чурукъгъа ургъан чёгюч тауушу бла бирден, хар заманда болуучусуча, сёз башланган кёзюуде тегги Васька Обнизов Ефимни кьатына олтурду, джюрек суюмеклиги бла ийнакълаб, Ефимни имбашын кесине кьыса, шыбырдады:

— Эсингде болсун, Ефим, сени ёлтюрселе — сени орнунга джыйырма джангы Ефим чыгъарыкъды. Ангыладынгмы? Керти айтама санга! Билемисе, тулпарлары хакъындан таурухда айтылгъанча боллукъду. Аладан бирин ёлтюрселе, ала джангыдан дагъыда эки болуб кьаладыла... Биз а эки тюлбюз, джыйырма болуб чыгъарыкъбыз!

* * *

Ефим эртденбла стансеге кетди. Исполкомда, кредит товариществода болду, тамада милиционерни сакълай, милицияда иги кесеъ мычыды. Алай эте, ишлерин бошаргъа, ингир ала болду.

Станседен чыкъды эмда сууну юсю тюз, тайгъакъ буз бла кетди юйюне. Ингир болуб барады. Бузлауукъ сууукъ джаякъларына аз-аз чанчылады. Кюнбатхан джанында кече ауана кьутсуз кёгереди. Айланчны ары джанында хутор, мекамланы кьарангы сафлары кёрюндюле. Ефим джюрюшюне кьошду эмда ызына айланыб кьарагъанында, кёрдю: аны артындан, бир эки джюз атламда, ючеулен джоппу болуб келедиде.

Хуторгъа деринелла бир кьалгъанын эсеблеб, Ефим дженгилирек атлады, алай а бир минутдан ызына кьарагъанында, аны ызындан келгенле андан артха

узаймагъанны кьой, таб алгъындан эсе дженгил джуу-укълашыб келгенлерин эследи. Ефимни кьоркьуу алыб, джортуб тебреди. Ол аскерде юрениудеча чабды — эки кьолун эки джан сюегине кысыб, бузлауукъ хауаны бурну бла солуй. Буздан джагъагъа чыгъаргъа да бир башлады, алай болса да анда, джерде кьар терен болгъаны эсине тюшгенинде, биягъынлай сууну узуну бузну юсю бла чабды.

Сора быллай пелах болду: кесини кьалай атлагъанын эсеблемей, тайды, кесин джыйыб аякъ юсюнде тохтаялмай, джыгъылды. Ёрге кьоба, ызына кьарады, ызындан кьуугъанла джетиб келе эдиле... Алларында келген, кьайишча ийиле, кьыйналмай чабады, кьолундагъы кьазыкъ бла кериле, булгъай келеди.

Кьоркьуу Ефимни тамагъындан болушлукъ этигиз деген кычырыкъны чыгъара да бир башлады, алай болгъанлыкъгъа энтда хуторгъа дери бир верста барды, кычырыкъны киши эштирик тюлдю. Ефим аны кысха огъуна сезиб, ол джыгъылгъанында тас этген заманын джетдирир муратда, эринлерин да кьабыб, джукъ таууш да этмегенлей, мыллыгын атды алгъа. Аны бла ол ючеуленни алларында чабыб келгенни араларындагъы талай минутлукъ узакълыкъ ал бурун кысхартылгъанча кёрюне эди; андан сора Ефим дагъыда ызына кьарагъанында, ызындан чабыб келген аны джетиб келгенин эследи.

Бютёу кючюн салыб, андан да дженгилирек чабды алгъа эмда олсагъатдан аны кьулагъына джангы таууш эте, кьазыкъ бузну юсюнде учуб келеди. Кьазыкъ аякъларына тийгенинде, Ефим джыгъылды. Секириб кьобуб, ол дагъыда чабды алгъа. Бир секундха эсине тюшдю: ол Царинны кьатында да тамам былай чабхан эди, атака бла акъланы чартлатхан заманда, ол за-

манда да кёкюрегин быллай исси тыггылыу буугъан эди бусагъатдача...

Кючлю билекли адам силдеген къязыкъ Ефимни энтда джыкъды. Ол энди дженгил къобалмады... Къайсы эсе да аны артындан башына кючлю уруб бир джанына чортлатды. Ефим, болгъан къарыуун джыйышдырыб, тентирей-тентирей, ёрге къобаргъа умут этиб, тёрт аякъланды, алай болгъанлыкыгъа, аны кыысха сойландырдыла.

«Буз не эсе да исси кёреме...»—деб келди кёлюне. Ефим, дыгалас эте, суу джагъагъа къарагъанында, белинден сыныб энишге бюгюлюб тургъан къамишни кёрдю. «Мени да сындырдыла...» Эмда отча кызыб айтылгъан сёзле эрлай джукъланыб баргъан эсине тюшдюле: «Эсингде болсун, Ефим, сени ёлтюрселе—сени орнунга джыйырма жангы Ефим чыгъарыкъды!.. Тулпарланы хакъындан таурухдача...»

Къайда эсе да къамишле ичинде созулгъан ауур, тохтаусуз таууш келеди... Ефим а энди аны тишлерин сындыра, тиш этлерин буруб чюйресине айландыра, ауузуна къязыкыны къалай тыкыгъанларын сезмеди; сенек бутакъла кёкюрегинден чанчылыб, омурауларына тирелиб, учлары къалай бюгюлгенлерин да сезмеди.

* * *

Ючеулен, тютюн иче, дженгил кетиб барадыла хурторгъа, аланы бирини ызындан а уучу итле да ашыгъыш бара эдиле. Боран урады, Ефимни бетине къар тюшеди, алай а аны тамам уллу ачыу бла кыйынлыкъдан чыкыгъан эки джыламукъ бузлаб тургъан сууукъ бетинде энди эримейди ол тюшген къар.

1926

КОЛЧАКНЫ, МУРСАНЫ, ДАГЪЫДА БАШХАЛАНЫ ХАКЪЫНДАН

Ма сен, халкъ сюдю, алай дегеним, халкъ джумушчу... Джумдурукъ бла салыннган сакъатлыкъ ючюн, адамы джанына ачы тийген зат ючюн къаллай статьяны джабышдыргъанларын эл джыйылыуда айтхан эдинг. Мен энди мурсаны, дагъыда башха затланы юсюнден къалай болгъанын билирге сюеме... Мени акъылым бла, адамла манга этгенча, аллай затла Совет власта болмазгъа керекдиле. Кеслери да адамла болгъа эдиле, ол заманда алай беъ джаныма тиерик тюл эди,—къатынладыла! Ол затдан сора манга джер юсюнде джашаргъа да айыбды, ийнан анга!

Джаз башында бизни хуторчу — Настя — бери хуторгъа келди. Ол шахталада джашай эди, сора къайдан чыкъды эсе да, келди да къалды, хадауус, аны этек тюбюне шайтан киргенча!

Бир кюн председателибиз Стешка манга келди. Къол тутушдукъ, ол былай деди:

— Сен билемисе, Федот, Настя шахталадан келгенди. Чачы джелкеси бла тенг къыркылыб, къызыл джаулукъчугъу бла!

Джаурукъчугъу бла эсе джаурукъчугъу бла болсун. Мени анда не ишим барды? Иги уа тюлдю: къатынды, сора, чачын нек кыркъдырады? Джукъ айтмадым, амма, сордум:

— Джууукъларын кѣрюргеми келгенди, огъесе, къалайды?

— Не кѣрген хапарды ол!.. — деди. — Ол бизни къатынланы джыярыкъды, аланы арасында организация къуарыкъды. Энди эки фонарынг бла къара, экинсин да джандыр! Къатынынга не аз да тийсенг, сени, итден туугъанныча, къуйругъунгдан тутуб, ит ящикге атарыкъдыла.

Дагъыда андан-мындан сѣлешдик, сора ол манга былай деди:

— Элт аны, Федот, волостха, аны къагъыты барды, эмда ол анда тиширыу къуллукъ алыргъа барады, тиширыу исполком дегенча бир зат болур дейме, эмина биледи аланы. Мени хатерим ючюн элт!

— Санга, Стеша, хатер, манга уа зукку чибин. Иш-ни кѣзююнде атны ишден айырыргъа джарамайды.

— Къалай сюйсенг, алай, — деди ол, — элтген а эт!

Ол Настя манга келди. Аны кырккългъан тюрсюнюне къараб, кѣлюм булгъанмаз ючюн, кѣзден ташайдым, байталны тутаргъа тюзге кетдим. Байталым а, санга деб айтама, таза чыганды: чабса, джер тебрениди, джыгъылса — юч кюнню джатады, узун сѣзню кысхасы, кѣлтюр да тургъуз, сора башханы джек. Мен анга балта бла ненча кере чабханма, алай а джыкысынган этеме—бууазды.

Мен аны тутхунчу, сен чочума, кылыкъ этме, тели, алай бош адамны тюл, тиширыу властны элтириксе деб, анга ариу айта айланнгынчы — Настя мени юй биичем бла джаншагъанды.

— Эринг тюемиди!—деб соргъанды ол.
Мени телим а, телиге джол бош дегенлей:
— Тюеди, — дегенди.

Байталны юйге алыб келгенлей, Настя манга:

— Къатышыны не зат ючюн туюесе?..—деб сорду.

— Джорукъ болур ючюн. Алайсыз бузулуб къалдыкъды. Къатын ат кибикди: туюмесенг — тартмайды.

— Къатышыны огъай, аты да туюерге боллукъ тюлдю!— Ол алай деб юретеди мени.

Бир кесек сёлешдик да кетдик. Алай а мен, хыйла этер ючюн, сыбыртхыны алмагъанма. Атлам бла барабыз, бек акъыртын барабыз, къошунла элтгенча.

— Дженгилирек бар! — деди Настя.

— Сора, мен къалай дженгил барлыкъма, байталны уругъа болмай эсе?

Тынгылады эмда эринлерин къысды. Къымылдамай олтурады, манга да ол керек эди, арбаны арт джанына джатдым, джукъусурайма. Байтал да тели тюлдю, тохтады да къалды. Сора Настя, ийнанамыса, джюйюсхан гражданин... къыхасы, сени атынг къалай эсе да?.. Бичен кесекни къолуна алыб, байталны аллында барады, хайда барады. Волостха дери уа онсегиз верста барды. Танг атаргъа джетдик. Настя уа джылайды. Манга табхан амаын къуяды, сылыкъ дейди, мен да анга:

— Не сюйсенг да, айт, къошун да де, печге саймансы!

Юйге къайта туруб, манга бек ачыу болду. Телеграф столбадан аз ингичгерек бир чыбыкыны сындырыб алдым да, аны бла байталны ашхы сопалайма, къууругъундан букъусун къагъама.

— Тенгликними излей эдинг? Ма санга, ма санга!

Келиб арбазгъа кирдим, къатыннга хыны таууш этдим:

— Атны джибер, аллай, быллай!

— Кесинг джибер, бий болмагъанса! — деб эшик юсюнден къолун силкиб къойду.

Мыллык атдым, чачындан тартдым. Бу не ишди... халисизликди. Алгъын ол къоркъгъанлай джашай эди, кёзюн къагъаргъа да къоркъуучан эди, энди уа, бир чурум болмагъанлай, хоп деб сакъалымдан алады, тыш-къраллы сёзлени айтыб сёлешеди... Ол затла кеслери да сабийле тургъанлай боладыла. Къызым эрге барырлай болгъанды. Къатынны уа кючю барды, мени сермеб алыб сыдыыргъа къолундан келликди, кеси да къалай билсенг алай. Терими сыдырыб алды, джылан къабу-гъундан чыкыгъанча чыкъдым. Бу бары да Настяны, ол аман къыркъмабашны терслигиди...

Ол кюнден тебреб, арбазда граждан къазауат башланды. Кюн сайын ол тели бла мен ингирге дери сермешибиз, иш да этилмей сиреледи. Тамам ахырыбызгъа дери урушдукъ сора ийых кюн хапчюклерин джыйды, сабийлерин да алды, юй мюлкден да талай затны—алгъыннгы байны ат орунларына джашаргъа кетди.

Помещик бизни хуторда къачан эсе да къалюфаланы — Горох патчахны—заманында джашагъанды. Къызылла къоркъутханларында, ол джылы джерлеге учханды. Окъуулу адамла алай айтадыла—тенгизни ары джанында сабан чыпчыкъла бла помещиклеге джашау игиди деб. Юйюн абизкюйдюрген эдик, ат орунлары сау къалгъандыла. Кирпичден ишленгендиле, поллары бла. Ма мени сылхырым, ол ат орунлагъа барыб, стауат салды. Мен, ачыкъ джерге чыкыгъан гуммосча, кесим джангыз къалдым. Эртденбла ийнекни сауаргъа хазырланама, ол а, налат джаратылгъан, манга къараргъа да суймейди.

Мен алай, былай деб, ариулукъ бла джалыныргъа да кюрешеме,—болмайды, мени кесине санамайды. Кючден-бутдан юч аягына кишен салдым, чалманнга такъдым.

— Тохта,—дейме,—шайтанлы мал, ансы, кьозгъасанг, джанынгдан бошарма!

Челекни къарын тубюне салыб, бармакъларым бла адебли, эмчеклеринден тутханлайыма. дженгил-дженгил силкиб, къуйругъуну кирли токъмагъы бла кёзлериме шап деб сюртеди. Эй аллах, сен сакъла, дагъыда дууа окъуб,джангыдан башларгъа тебрегенлей, ол мени алай сопалады, мен да бир аманлыкъчы—анга аманла айтыб, алай къабына джыйдым, ёмюрде унутмаз. Кёзлерими джумдум, бёркюмю кёзлериме басдым да эмчеклерине къадалыб, ары-бери тартыб тебретим.

Челекни джаны бла барады сют, ийнек биягъы къуйругъу бла эки джаягъымы аямай къыздырды. Ачыудан кёзлерим алас-булас этдиле. Челекни да алай кьоюб, кёзлерими джума, базадан къачаргъа тебрегенлейиме, ол начас челекге табанны берди да, ол арт ёксюз тамчыланы да тёкдю да къойду. Ийнекге ирият этдим, бош челекни аны мюйюзюне такъдым да, шхууур этерге кетдим.

Ийнанамыса, ол кюнден башлаб, бизни хуторда джа-шау башы-тубюне айланды. Беш кюнден сора хоншум Анисим къатынын ийлерге умут этгенди, ол кече оюнла-да джашлагъа къарамаз ючюн.

— Тохта,—дегенди ол,—Дуня, мен бусагъатдан арабадан бел агъачны алайым да, бир кесек ойнайыкъ.

Ол, аны эшитгенлей, къуйругъун къалач этгенди да-хайда мени сылхырыма—ат орунлагъа кетгенди да къалгъанды. Андан сора бир бёлек кюн озгъанлай, дагъыда эшитдим, председатель Стешкадан къатыны бла къайын къызы кетгендиле, ала да ат оруннга кёчгендиле, андан

сора алагъа дагъыда эки къатын къошулгъанды. Сегиз къатын джыйылгъанды, джыйын болуб джашайдыла. башха зат джокъ, биз а мюлк бла тюр болуб барабыз, суйсенг — ашамагъанлай джер сюр, суйсенг — аша, джер а сюрме, суйсенг — аякъларынгдан ёрге такъ кесинги.

Бир ингирде ныгъышха джыйылдыкъ. Бир бирибизге джарсыуубузну тарыгъабыз. Мен былай дейме:

— Къарнашла, быллай хыликкеге не заманга деричыдаб турлукъбуз? Барайыкъ да, аналарын сатдыгъымланы, ат орундан мукъут этиб чыгъарайыкъ. Саулай ичлери, башлары бла юйге алайыкъ да келейик!

Джыйылдыкъ да бардыкъ. Стешканы бу ишни юсюнден командирге айырыргъа умут этген эдик. Алай болгъанлыкъгъа чымалтыры болгъаны амалтын башын алды. Ол чымалтырын хаман ызына джыя турады.

— Мен,—деди ол,—асыры джашма эмда бек чымалтырма, ол себеден келишмейме, сен а, Федот, ючюнчю разрядлы обозда Совет власть ючюн къан тёкгенсе, андан сора да къарамынг бла да Колчакга ушайса, келишесе сен.

Ат орунлагъа джетдик, мен айтдым:

— Келигиз, ал бурун туююш чыгъармайыкъ. Мен алагъа делегат болгъанча барайым, айтайым, юйюгюзге къайтыгъыз, сизге аминистия болгъанды, дейим.

Бурууну юсю бла туюшдум, барама. Отрядым индекни къатында резервда джатыб къалды, тютюн тартадыла.

Эшикни ачханлайыма, Стешканы къатыны, чоюн тутхучну алыб:

— Сен нек келгенсе, къан ичнучю?—деб атылды юсюме.

Мен аузумдан сёз чыгъаргъынчы, къатынла сермеб алдыла, тартыб тебретиле, айтыргъа, бир тукъум бир

хатер этмей, сьйредиле ат орунну ичинде ары бла бери. Сора, тегереклешиб, улуйдула, мени алмастым барындан да бек:

— Нек келгенсе, итден туугъан?

Мен алагъа джарашуулукъ бла:

— Къюгъуз, къатынла, тели болмагъыз, Аминистия...

Ол сёзю айтханлайыма, Анисимни къатыны джумдурукъларын тутуб, юсюме мыллыкъ атды:

— Сау ёмюрню бизге артыкълыкъ этиб тургъансыз, хапыуанлагъа этгенча, туюгенсиз, урушхансыз, энди алаймы айтаса? Ма санга, кереклинги табдырыбыз. Сен кесинг аминистияса, биз таза, тюз къатынлабыз!—деб, къуйругъун къагъыб кёргюзеди манга. Сора къатынлагъа айланыб:—Биз мынга не этейик, къатынла, кечмеклик излегени ючюн?

Джюрегим чанчды, башхасы болмай, талагъым юзюлгенча! Хы, энди, пасыкъла бир зат этерге тебрегендиле деб, къоркъуу этдим.

Бусагъатха дери да бютеу ичим кюеди, ол эсиме туюше. Джанынга ол къалай тиймез? Бир тукъум бир уят этмегенлей, мени тешиндириб полгъа сойландырдыла. Анисимни Дунькасы ,башыма олтуруб, айтды:

— Сен къоркъма, Федот, биз санга юйде бола, табыла тургъан затла бла джетдирликбиз азабынгы, сен биз орам аминистле болмай, эрлени къатынлары болгъаныбызны унутмай турур ючюн.

Да бир айт, ха, ол юйде болгъан затмыды, ол мурса эсе? Кеси да кийик, шайтан урлукъдан ёсген, аршин мийиклиги бла... Андан сора сау ийыкъны адамча олтуралмай айландым, бауурумдан джатаргъа керекли болуб турдум... Аланы манга тийирген юй сауут затлары мени болгъанымы хыппилден толтургъан эди.

Экинчи кюнюнде эл джыйылды, мындан ары къатын-ланы чыртда туймезге, аланы тиширыу исполкомларына бир десятина чёблеуню ишлеб берирге деб, протокол салынды. Къатынла да юйлерине къайтдыла, бизники да. Манга уа бусагъатха дери да джашау джокъду. Сёз ючюн: кёреме, бузоула бахчада къобусталаны ашай турадыла. Гришкагъа—кесимиджашыма: «Бар, аланы ары бир къысда» дейме, ол а, джаман зат, манга джууабха:

— Атта, санга Колчак деб, нек къозуйдула?...—дейди.

Орамда барсам, сабийле къоймайдыла:

— Колчак! Колчак! Сен къатынла бла къалай къазауат этгенсе?

Да сора ол мени джаныма тиймеймиди? Ёмюрюм сабан сюрюб, джерчилик бла кюрешгенме, энди уа Колчак болгъанма. Стешканы итине алай атагъандыла, сора мен да ит болубму къалдым?

Огъ-гъ-ай, мен разы тюлме анга!.. Ма, энди аны ючюн сорама: мен къатынланы юсюнден сюдге берсем, сен, гражданин сюдю, манга ит атны—«Колчакны» — атагъанлары, аны кибик мурса бла селеке этгенлери ючюн, алагъа тыйыншлы статьяны джабышдыраллыкъмыса?..

БАЧХАЧЫ

I.

Атасы атамандан джарыкъ болуб, неден эсе да кьууаныб келди. Къалын къашларыны тюблери кюлюмсюрейдиле, ышарыудан тыйылгъан эринлери джыйырыладыла: Митька атасын бюгюн кибик болуб эртдеден бери кёрмегенди. Ол фронтдан келгенли бери хар кьуру да къаты болуб, туюлюб тургъанды, онтёрт джылдагъы Митьканы адамыча ууадых этеди эмда кесини сары сакъалын сагъышлы эмда кёб чучхуб туруучанды. Бюгюн а кюн булутланы ичинден къарагъанчады, джарыкъды, таб аллына тюбеген Митькагъа ныгъышда накъырда этди эмда кюлюмсюреди.

— Хы, сен, кьууан! Бачхагъа чаб да анангы кюн-орталыкъгъа чакъыр!

Кюнорталыкъгъа юйдеги бары да бирге олтурдула: аталары иконаланы тюбюнде, аналары узун къанга шиндикни кыйырчыгъына чёгелегенди, Митька уа Фёдорну, тамада къарнашыны, къатында. Джукъа, джаусуз шорпаны ашаб бошагъанларындан сора, ата-

лары сакъалын сылаб, экиге бѣлдю эмда, кѣксюлдюм эринлерин чюйюре, ышарды:

— Мен юйдегимн кѣууанч бла алгъышларгъа керекме: бююн мени мында, бизни станседе, аскер-полевоу сюдде комендантха салгъандыла... — Тынгылады эмда кѣшду: — Герман кѣзауатны заманында да манга бош махтаула берилиб турмагъандыла, тамадала мени офицерлигимн эмда джигитликке этгенимн унутмагъандыла.

Темир бет ала, кызара, Фѣдоргъа кѣзлерин джандырды.

— Сен, итден туугъан, нек баштѣбенинге кѣарайса? Атанг кѣууанганнга кѣууанмаймыса? Не? Сен, Федька, тохтасанг иги болур!.. Сени мыжыкълыла бла кѣуш-муш эте айланнганынги мен кѣрмейди дебми тураса? Сени амалтын, зийнадан туугъан, атаман мени кѣзюмю ѳрге ачдырмай ийгенди. «Сиз, дейди ол, Анисим Петрович, кѣзакъ сыйны кертн сакълайсыз, Федор а, сизни джашыгъыз, большевикле бла татах болуб джюрюйдю, джыйырма джыл болгъанды джашха, джазыкълсыннган этеме, хатагъа тюберге боллукъду...» Айт, итден туугъан, мыжыкълылагъа барамыса?

— Барама.

Митьканы джюреги чанчды, атасы Фѣдорну урады деб тура эди, алай а ол аны урмады, столну юсюне джаблана эмда джумдурукъларын кыса кычырды:

— Билемнсе сен, большевик кѣантулукъ, тамбла биз сени шохларынги тутарыкълбыз? Билемнсе сен, партной Егорка бла темирчи Громовну тамбла атыб ѳлтюрлюкдюле?

Митька бети агъаргъан кѣарнашыны энтда таукел айтханын эшитди:

— Огъай, билмейме, энди уа билirme.

Анасы кесини тёнгеги бла Фёдорну джашырыргъа джеттишгинчи, Митька кычырыкъ этгинчи, атасы кепилиб, уллу джез кружканы атыб джиберди. Аны сынган сабыны бир кыйыры Фёдорну кышыны башына чанчылды. Къан, ингичге сьемекчик болуб, узакъгъа чыгады. Фёдор, джукъ айтмагъанлай, къолу бла къан къуюлгъан кёзюн джабды. Анасы зукчукъ этиб джылай, аны башындан къучакълады, атасы уа скамейканы дыгырдатыб, бир джанына быргъады эмда, эшикни зангырдатыб, юйден чыкъды.

Анасы ингирге дери тесукъа этди. Агъач кюбюрден къакъ этилген бир байлам чабакъны алды, хызеннге сухарла къуйду, андан сора терезе къатында скамейкагъа олтуруб, Фёдорну ич кийимлерин джамады. Митька, къаты бла озуб бара, анасыны, башын ич кийимлеге сугъуб, кымсыз болуб тургъанын, джылтыргъан алакътатай кофтачыкъ кийилиб тургъан им-башларыны бирде къалтыраб сенгжилдегенлерин кёрдю.

Ата стансе правленден ингир къарангыда келди эмда, ингир шхуур да ашамагъанлай, орундукъгъа джатды. Фёдор, полда таууш этдирмезге кюреше, аякъларыны бурунлары бла атлай, гёзенчикге кирди, ат джерни, джюгенни алыб эшикке чыкъды.

— Митя, былай кел!

Митька бузоуланы джыя тура эди да, къолунда чыбыгъын атыб, къарнашыны къатына барды. Фёдор Донну ары джанына, большевиклеге кетерге умут этгеннге ишек болады ол, андан хар эртден сайын тоб атылыб, аны уллу тауушуну толкъунлары стансени башы бла озадыла. Фёдор, бир джанына къарай, сорду:

— Сен билемисе, Митя, ат орун этилибмиди?

— Этилибди... Сеннге не керекди?

— Керекди. — Тынгылады Фёдор, кеси аллына тунакы сызгъырды эмда эрлай шыбырдады:—Ат орунну ачхычлары атабызны башында джастыгъыны тюбюндедиле... аланы урлаб алчы, мен кетерге керекме...

— Къайры?

— Къызыл гвардияда къуллукъ этерге... Сен ал къын гитчесе, артда билirse, тюзлюк кимни джанында болгъанын... Хы, алайды, ма мен джер ючюн, джарлы халкъ ючюн эмда бары да тенг болур ючюн, байла джарлыла да болмаз ючюн, барында да тенглик болур ючюн уруш этерге барама.

Фёдор Митьканы башындан къолун алыб, къаты сорду:

— Ачхычланы алырмыса?

— Алырма — деб, Фёдоргъа сыртын бурду да, ашыкъмай, юй таба кетди.

Юй ичи мутхузду, потолокда джукъусурагъан чибинлени джызылдагъанлары узун таууш этеди. Митька эшик юсюнде чарыкъчыкъларын тешди, эшик баудан ёрге кёлтюре, эшикни ачды эмда джалан аякълары бла акъыртын атлай, орундуку таба барды.

Атасы башын терезеге айландырыб, сыртындан джатыбды, бир къолу хурджунундады, экинчиси орундукудан салынады, тютюн саргъалтхан баш бармагъы полгъа тирелибди. Митька, солууун тыйыб, орундукугъа джууукъ барды, атасыны таууш этдириб хурулдагъанына тынгылай, тохтады. Шыкъыртсыз шошлукъ. Атасыны сары сакъалында ётмек умурла, гаккы къабукъчукъла кёрюнедиле, ачылгъан ауузундан аракъийинс урады, къайда эсе да тамагъыны артында хы-

рылдайды эмда тамакыгъа бекленнген джётел тышы-на урады.

Митька кьолун джастыкь тюбуне узатды, алай а джюреги, чартлаб чыгъады дерча, тыркь-тыркь деб гузаба урады...

Эмда кьаны башына ура, кьулакълары зынгырдаб таууш этедиле. Ал бурун джастыкь тюбуне бир бармагъын сукъду, аны ызындан башхасын, алай бла кьолу тайгъакь ачхыч баугъа эмда аны бла байланыб тургъан ачхыч джоппугъа джетди, акъыртын кесине тартды, алай а бу кёзюуде атасы сермеб джелкесинден алды:

— Къайры сугъуласа, зийнадан туугъан? Мен сени бир ургъанлай джанынгы алыб кьоярма!

— Аття! Джаным! Мен ат орунну ачхычларын алыргъа тебреген эдим... Сени уятыргъа суймеген эдим...

Ата кёбген, акълары саргъалгъан кёзлери бла джити къарады Митькагъа.

— Неге керекдиле ачхычла?

— Атла не эсе да тынчлыкъсыздыла...

— Алай айтсанг а... — Атасы ачхычланы полгъа атды, аллын кьабыргъагъа айландырыб джатды, ахсынды эмда бир минутдан биягъынлай хурулдады.

Юйден чартлаб чыгыб, Митька къашбакь тюбуне кысылыб тургъан Фёдоргъа барды. Ачхычланы анга бере сорду:

— Къайсы атны аллыкъса?

— Аджирчикни.

Митька, Фёдорну ызындан атлай, ахсынды, шыбырдаб айтды:

— Федя, атам менден бошарыкь болур?..

Фёдор тынгылады, джукъ айтмагъанлай, аджир-

чикни баудан чыгъарды, джерледн, аягъы бла ёзенгини табмай, кёб чучхуду, сора, эшикледен тышына чыгъа, ат джерден энишге ийилиб шыбырдады.

— Тёз, Митяй! Ёмюрге да азаб чегиб турлукъ тюлбюз, атама уа, Анисим Петровичге, мен айтханды деб айт — ол санга неда анама джангыз бир бармагын джетдирсе, мен аны дертин анга толу джетдирме...

Аны бла арбаздан чыкъды, аджирчикни узакъ джолгъа ашыкъдыра. Митька уа чалман джанына чёгеледи, Фёдорну ызындан къараргъа кёзледн, алай болгъанлыкъгъа кёзлери тузлу джыламукъладан толдула эмда тыгъылыб, тамагъы бууулду.

II.

Ата юйде джаякъ таууш этдириб ашай турады. Митька бек эртде турду. Торугъа джюген салыб, Доннга кетди, ишчи алашагъа суу ичирирге эмда аны джууаргъа. Торуну туякълары таууш этедиле, алагъа къатхан топракъла ууалыб чартлайдыла. Митя джар тюбюнде суугъа барды, ауузлугъун алды, кийимлерин тешди, эртденнгн сууукъдан джыйырыла, къайда эсе да узакъда сууну гюрюлдеб тоб атылыб, аны тунакы тауушу Донну юсю бла зынгырдаб озгъанын эшитди. Эртденнгн суугъа, сууугъу чыгъанакъча чанчылгъан суугъа, башы бла кёмюле, Митька эсге тюшюрдю: «Энди Фёдор большевикледе болур... Къызыл гвардияда къуллукъ этиб тебреген болур...»

Эси юйлерине, атасына джетди эмда, джилтнн джелде джукъланнганча, къууанчы эрлай джукъланыб къалды.

Юйге джете сагъыш этди: «Ары... большевиклеге

чынгаб кетсем... тюзлюк аладады дейди Фёдор... Алагъа тагъылсам эди. Атам бюгюн мени терими къобарлыкъ болур... бурнумдан кызыл суу агъызырыкъ болур. »

Джюгенни крыльцода къоюб, акъыртын юйге кирди. Атасы юйден хыны сорду:

— Аджирчикни нек элтмегенсе джууаргъа?

Митька печни къатында кымсыз сюелиб тургъан анасына къарады, къаны джюрегине дженгил къуюлгъанын сезди.

— Аджирчик бауда джокъду!..

— Къайдады да?

— Билмейме.

— Фёдор а къайдады?

— Кёрмегенме.

Атасы юйде чурукъларын кие, дыгъар-дугъур этди. Джукъудан кёбген кёзлерин джандыра, кухняны ичн бла барыб, кладовойгъа къарады.

— Аджир къайдады? — деб гюрюлдеди сенчадан.

Митька анасына джууукъ кысылды, алгъын, сабий заманында этнучюсюча, аны къолуна къадалды. Атасы кухнягъа кириб, къолунда къайишни бюкледди.

— Сен ачхычланы кимге бергенсе?

Анасы Митьканы аллына туруб, аны къоруулай айтды:

— Тийме анга, Анисим Петрович, къач бла тилейме, туйме!.. Джашынгы джазыкъсынмаймыса?

— Ары джибер, итден джаратылгъан?.. Кимге айтама мен?.. — Ананы бир джанына тюртдю. Митьканы полгъа джыгъыб, табанлары бла аямай, кёб къаты туюб турду, Митьканы ауузундан тунакы кычыргъан тауушу чыкъгъаны тохтагъынчы.

Тоб атылыу бекден-бек эшитиледи. Эртден сайын малланы отларгъа кысдагъан Митька сыртлыкъдагъы тирменни къатында кёб олтуруб турады. Жел тирменни башын тараб, къанджалын дыгъырдатады, джая къанатлары созулуб эмда мыдах таууш этиб джызылдайдыла, сора бу къарыусуз тауушланы барын да тунукъдура, къайда эсе да, дуппурну ары джанында уллу гюрюлдеди.

Ол гюрюлдеген таууш, стансени ары джанындагъы эртден кёксюл юслерине чабхан джарланы башлары бла аууб, ашыкъмай джукъланды.

Эртден сайын стансени юсю бла арбала Дон таба тоб окъла, патронла, чанчхылы темир чыбыкъла элтедиле. Андан ызларына джаралы, бит болгъан къазакъланы келтиредиле, аланы стансе правлениени къатында площадьда къотарадыла. Хар затны тинтиб кёрюрге сюйген тауукъла папирос тюблени, къан джугъу байлаулары, къан гыртдыла къатхан мамукъ джоппулары чучхуйдула эмда джаралылары ынгычхагъанларына, джылагъанларына, хырха ауазлары бла аман сёлешгенлерине эс бёлюб тынгылайдыла.

Митька атаны кёжуне тюртюлмезге кюрешеди.

Эртден шхууурну ашагъанлай, къармакны да алыб, Доннга кетди, джагъада олтуруб, атлылары кёпюрге къалай баргъанларына, тачанкалары дыгъырдагъанларына, джаяу аскерни сууукъ букъуну букъулатханына къарады. Юйге ингир къарангы бла къайтды. Ингирде стансеге джесир кызылгвардиячылары келтирдиле. Ала бир-бирлерине джоппу болуб, джаланаякъ, джылтыргъан шинеллери бла келедиле. Къазакъ тиширыула орамгъа чартлаб чыгъыб, аланы

букъуланган саз бетлерине тюкюреди, къазакъла
бла конвойныйлени кюлдюре, уятсыз урушадыла.
Митька, джесирлени аякълары къозгъагъан букъуну
джута, аланы ызларындан барады; ачыу мыдахлыкъ-
дан джоппуланган джюреги сенгкилдеб-сенгкилдеб
урады... Хар бирини тегереклери къара тартхан кез-
лерине джити къарай, мыйыкъсыз аскерчилени, ол
шинеллилени ичлеринде къарнашы Фёдорну табыб
къояма дегенча, бетлерине кез джетдире барады.

Площадда, алгъын стансе мюрзеу къуюлуучу джа-
магъат сарайны къатында пленлени тохтатдыла.
Митька кёрдю: атасы правленни крыльцосуна чыкъ-
ды, сол кёлу бла уллу бычагъыны бауундан тутта,
къычырды:

— Бёрклерикизни алыгъыз!..

Къызылгвардиячыла бек акъыртын, эриниб алды-
ла бёрклерин, чырпа башларын энишге салындырыб
тохтадыла, аз-аз бир-бирлерине шыбырдадыла. Эйт-
да ол кёркёуулу таныш ауаз:

— Тизгинлеге туругъуз!.. Кесигиз да дженгил бо-
лугъуз, итден туугъан къызылла!

Джалан аякъланы атлагъан тауушлары чыкъды.
Инджилген бетлени кёксюл тизгини крыльцогъа дери
созулду.

— Бир-бири ызыгъыздан санагъыз!..

Хырхаланган тауушла. Юреннген башла бир джа-
нына буруладыла. Митьканы тамагъына уа бир зат
тыгъылгъанды, ала башха адамла кирик кёрюннген-
ликге, алагъа джазыкъсынмакълыкъ, кючлю, джюрек
аурутхан джазыкъсынмакълыкъ эмда кесини джа-
шауунда биринчи болуб, атасын, аны кеси кесине разы
болгъан ышаруун, аны зыбыр сары сакъалын кёрюб
болмау аны юсюн басды.

— Сарайгъа — атлам бла — барыгъыз!..

Ачылгъан эшиклени къара тешигине бирем-бирем кириб барадыла, артларында, алаша бойлу, тентирей баргъанны Митьканы атасы уллу бычакъ къын бла къан джугъу быстыр бла байланган башына сермедн: ол, абын-сюрюн эте, аллына беш атламны чабды эмда тебленген, къаты джерге бауурундан джыгъылды. Плошадда кюлкю харх болду, къатынланы асыры кюлгенден кёзлери джумулдула, аууз сууладан толгъан тамакълары къарылдыла, Митька уа ёкюнуб эмда ахсыныб джылады, сууукъсурагъан кёоллары бла бетин джабыб, адамлагъа абына, орам бла къачыб кетди.

VI.

Анасы печни къатында кюрешеди, ашарыкъ этиб бошайды. Митька бир джаны бла аны къатына барды, башха джары къарай айтды:

— Аначыгъым... гырджынла бишир... мен алагъа, сарайда тургъанлагъа... джесирлеге элтирикме.

Анасыны кёзлерине джыламукъ урду.

— Элт, джашым, бизни Федя да, къайда болса да, алай инджиле болур... Да джесирлени да барды аналары, аланы да кечеле сайын джастыкълары суу болгъанлай тура болур.

— Атдя билсе уа къалай болур?

— Аллах айтмасын! Сен, Митька, ингирде элт. Сакълагъан къазакълагъа бер да, алагъа беригиз де да тиле...

Кюн иш этиб, Митьканы ашыкъгъанына эришгенча аллына тебмейди, сансыз стансени башы бла акъыртын сюркеледи. Митька ингирге кючден джетди, сора

площадха барды, кеселеккеча, темир чыбыкъ буруу-
ланы аралары бла сыбдырылыб чыкъды эмда эшик-
леге барды, къойнунда ашарыкълары болгъан хызе-
нин бир къолу бла тутта.

— Келген кимди? Тохта! Атарыкъма!..

— Менме... джесирлеге ашарыкъ келтиргенме.

— Сен кимсе? Қъора, шокну артагъачы джетгин-
чи. Кечегиде сени шайтанла сюрюбмю айланадыла?
Қюн джетмеймиди ашарыкъ келтирирге?

— Тохта, Прохорыч, бу комендантны джашчыгъы
болур дейме?

— Сен Анисим Петровични джашчыгъымыса?

— Хо...

— Сени ашарыкъла бла ким джибергенди? Атанг-
мы?

— Огъ-а-й... Мен кесим...

Эки къазакъ Митькагъа джууукъ келди. Тама-
далары, узун сакъаллы, Митьканы къулагъындан
бурду.

— Сени, ит кючюкню, джесирлеге ашарыкъ берир-
ге ким юретгенди? Сен билемисе ала бизни эм заран-
лы джауларыбыз болгъанларын? Мен сени бу этгени-
нги атанга айтсам, къалай болур? Ол аны ючюн санга
не айтыргъа боллукъду?

— Қъой, Прохорыч. Биреуню ётмегинми къызгъа-
наса? Не этсенг да, эки тамакъ бла ашарыкъ тюлсе,
ашарыкъчыкъланы ал, берирбиз!

— Анисим Петрович аны билсе уа? Санга санды-
раргъа игиди, сен джангызса, мени уа юйдегим барды.
Аллай ишле ючюн фронтха джиберирге боллукъдула,
аны юсюне да чыбыкъ уругъа.

— О къой сен, энди джыладынг да къалдың!.. Ой

джашчыкъ, сен къайры къачыб бараса? Бери келтир ашарыкъларынгы, берирме, не болса да.

Митька хызенни джаш сакълауулну къолуна берди, ол, энишге ийилиб, аны, Митьканы къулагъына шыбырдады:

— Мен орта эмда байрым кюнледе дежурить этеме... Келтириб тур.

Хар орта эмда байрым кюнледе ингирде Митька площадха келиб, чыгъанакълы темир чыбыкълагъа илинмезге кюреше, буруудан ётуб, сакълауулгъа хызенни бериб эмда тегерегине къарай, чалманладан секирс, юйге къайтыб турду.

Хар кюн сайын, аллы алтын оюулу бола келиб, ингир ашхамны къалын къаралдысы стансенн юсюн джабханлай, бир бёлек къызылгвардиячыны сарапдан чыгъарыб, конвой бла тюзге — акъсыл тубаннга бёлениб тургъан джарлагъа сюридиле. Шкокланы бирден атылгъан эмда андан сора бирем-бирем атылгъан тауушларын джел стансеге келтирди. Жесирледен джыйырмадан артыкъ адамны элтген заманда аланы ызларындан чархлары джызылдай, пулемет тачанка да барады. Номерле кенг олтургъучлада олтурадыла, арбачы папиросун джылтырата, джюген бауланы эриниб къымылдатады, атла да суймей башха-башха атлайдыла, джабыуу юсюнден алыныб ачылгъан пулемет а тешикли ауузун ачыб, кечегиде мутхуз джылтырайды, айтыргъа, джукъудан аязыялмай эснейди дерчады. Арадан жарым сагъат озгъанлай, къайда эсе да джарлада пулемет бёлюб-бёлюб атылады, арбачы кёмюк этген, пырхылдагъан атланы къамчи бла сылайды, номерле олтургъучлада ёрге-ёрге чынгаб къалтырайдыла, алай бла, юч ат джегилген пулемет тачанка къызыу келиб, юч джарыкъ джаниган терезеси джукъу басыб тур-

гъан орамгъа къарагъан комендант юнню къатында тохтады.

Орта кюн атасы Митькагъа айтды:

— Сен энтда эринчекликни тутубму тураса? Бюгюн Торуну кютерге элт да, мюрзеу сабанлагъа джиберме! Кишини сабанын ашатсанг, эшитмедим деме, аман къыздырырма!

Митька Торугъа джюген салды эмда анасына шыбырдады:

— Аначыгъым, ашарыкъны кесинг элт, сакълауулгъа берирсе.

Стансе джашчыкъла бла бирге атаман джерни ары джаны джайлыкъда кютерге кетди. Экинчи кюннюнде танг ата къайтды. Арбазны эшигин ачыб кирди, Торуну джюгенин алды, аны кырдыкдан тойгъан къарнына къакъды эмда юйге кетди. Кухнягъа кирди— полда, къабыргъалада да къан. От печни мюйюшю да къан джугъу, къолан болубду, комнатны ичинден хырылдагъан, ынгычхагъан таууш келеди... Митька босагъадан атлаб къараса, анасы полгъа джыгъылыб турады, болгъаны къаннга боялыб, бети мор болуб, кёбюб, чачы къан джугъу сюммекле болуб, кёз башларындан салыныбдыла. Митьканы кёреди, ынгычхайды, къалтырайды, сёлешген а эталмайды. Кёгерген тили кёбген ауузунда файдасыз къымылдайды, кёзлери, джаныуарча, оюмсуз кюледиле, къыйыкъланган ауузундан саргъылдым аууз суула кёмюк этиб чыгъадыла...

Эмда тунакы ынгычхагъан кюлюу...

Митька тобукъланды, анасыны къан джугъу болгъан къолларын, кёзлерин ба этеди. Башын къучакълары, бармакъларында уа къан джугъула, акъсылдым

къан гыртчыкъла... Аны къатында атасыны наганы, сабы къан джугъу болуб, атылыб турады...

Къалай къачыб чыкъгъанын эслемеди. Чалман джанына джыгъылды, хоншу тиширыу кесини арбазындан къычырды:

— Ой, джаным, къайры болса да, къач!.. Атанг ананг джесирлеге ашарыкъ элтгенин билгенди, аны ёлтюргюнчю туйгенди, санга да дертлене эди.

V.

Митька бачхалагъа къараргъа джарашханлы ай болду. Дуппурну юсюнде шалашда турады. Андан къараб Донну сютча агъаргъан лентасы, дуппур тюбюнде орналгъан стансе, гитче кёгерген дуппурчукълары бла къабырла кёрюнедиле. Ол джалгъа кирген заманда къазакъла къычыра эдиле.

— Бу Анисимни джашыды! Бизге аллай керек тюлдю! Аны къарнашы Къызыл гвардиядады, анасы гаджи да пленлеге ашарыкъ бериб тургъанды. Аны бачхачы этерге керек тюлдю, бусакъгъа тагъаргъа керекди!

— Ол, джюйюсхан къартла, хакъ излемейди. Бачхаланы къач ючюн сакъларыкъма дейди. Джазыкъсынсагъыз, бир туурагъан ётмек берирсиз, бермесегиз да, алай ёлюр...

Алай болса да атаманнга тынгыладыла. Джалгъа алдыла. Да джамагъат тынч джалчыны къалай алмай къойсун, бир тукъум бир хакъ излемейди эмда стансе бачхаланы сау джылны Къачны хатери ючюн бошуна сакъларыкъды. Эки къат хайыр!

Сары хауунла, чубар сызлы харбузла кюн тюбюнде бишедиле, кёбедиле. Митька бачхаланы ичинде мыдах айланады, къычырыгъы, уллу тауушлу чыкъырты

бла чаукаланы юркютеди. Эртден сайын шалашдан чыгъады, аны къатында чириген хансха джатады, Донну ары джанында тоб атылгъанлагъа тынгылайды эмда ау чабхан кёзлери бла ол джанына кёб къараб турады.

Бачхаланы къаты бла, тик акъ топракълы джарланы къаты бла дукъурлу джайгъы джол, джылан къуйрукъча, гыланч-мыланч болуб дуппургъа чыгъады. Стансе къазакъла джай аны бла бичен ташыйдыла. Плен къызылгвардиячылары ёлтюрюрге джарлагъа аны бла сюредила.

Митька кече хырха къычырыкъладан, шок тауушладан кёб кере уянады, ары тюбюнде, тегереклери бегиген биченликлени ары джанында, къалын талладан арлакъда, шок атылгъанладан сора итле улуйдула эмда джолда аякъ тауушла чыгъадыла, бир-бирде тачанка да дыгъырдайды, папиросла джылтырайдыла, акъыртын сёлешген дауурла келедиле.

Бир джолда Митька ары барыб къарагъанды, гылджа-мылджа къатышхан тик джарлагъа, эмда кёргенди: тик тюбюнде къан къатханла, андан да тёбен, талны тюбюнде, суу ачхан къабыр маталлы чунгурдан кимни эсе да джалан буту бери чыгъыбды; аягъыны тюбю къургъакъды, олтанча къатыб джыйырылгъанды; тюзден уруб, джарланы араларына кириб айланган джел ёлюк ийислени къозгъайды. Андан сора ол ары бармагъанды.

Ол кюн станседен джайгъы джол бла джоппу болуб, къалгъан кюнледен эсе эртде, эки джаны бла конвой къазакъла, араларында ала—къызылгвардиячыла —шинеллерин юслерине къаблаб барадыла. Кюн тамам кюндюзгю кюн, этилмеучю затха къараргъа сюйгенча, Донну джылтырауукъ агъаргъанына кёмю-

леди. Биченликлени къатындагъы талланы башлары-
на чаукала къонуб къаралтхандыла. Шошлукъ бачха-
ланы башларына, гыбы ауча, джайылгъанды.

Митька шалашдан ол джайгъы джол бла баргъан-
лагъа ала айланчдан ташайгъынчы къараб турду эм-
да, эсинде болмагъанлай, кычырыкъла, шок таууш-
ла, дагъыда, дагъыда тауушла эшитди...

Митька, шалашдан чартлаб чыгыб, дуппургъа
миниб къарады эмда кёрдю: кызылгвардиячыла
джол бла джарлагъа къачыб барадыла, къазакъла уа
тобукъларына чегелеб, къайгъылы болуб атадыла,
экеулен, уллу бычакъланы силке, аланы ызларындан
сюрюб келедиле.

Шок атылыула юйюб тургъан шошлукъну буздула.

Тарх-тарх-та-р-х!

Майна, бири абынды, аллына джыгъылды, ёрге
турду, дагъыда къачды... къазакъ джууукъдан-джуу-
укъ джетиб келеди...

Ма, ма... Уллу бычакъ тогъай джылтырады, башы-
на тийди... джыгъылгъанны туурайды...

Митканы кёзлери къарангы этдиле, ауузу отча
кызыды.

VI.

Кече арасында юч атлы шалашха келдиле.

— Эй, бачхачы! Бир минутха былай чыкы!

Митька чыкъды.

— Сен кёрмедингми ингирде, солдат шинелли
ючеулен къалайгъа къачдыла?

— Кёрмедим.

— Бери къара, алдама. Аны ючюн къаты джууаб
этерсе!

— Көрмегенме... билмейме...

— Былайда этер зат джокъду. Джарла бла Филимоновск чегетлеге барыргъа керекди. Чегетни къуршоуларбыз эмда ол джыланланы бууарбыз...

— Тебре, Богачев...

Митька тангнга дери кёз кысмады. Кюн чыкыгъан джанында кёк кюкюрейди, кёкню къара булутла къалын басхандыла, кёк джашнау кёзлерин къаматадыла. Джангур джауады.

Танг аласында Митька шалашны къатында шыбырдагъан эмда ынгычхагъан таууш эшитди.

Къымсыз болуб тынгылады. Къоркъуу санларын къурушдургъанды. Джангыдан шыбырдау эмда узун ынгычхау.

— Кимсе?

— Ашхы адам, былай бир чыкъ, аллахынг ючюн!...

Митька, къалтырагъан бутлары бла таукелсиз атлай, чыкыды эмда шалашны арт джанында сыртындан сойланыб тургъан адамны кёрдю.

— Сен кимсе?

— Берме, джашыр... къутхар... Мен тюнене ёлтюрюуден къачханма... Мени аягъыма окъ тийгенди...

Митька сёлеширге умут этеди, алай а тамагъы бууулуб, джукъ айталмайды, тобукъланыб, төрт аякъланыб сюркеледи эмда аны солдат чулгъаулары болгъан аякъларын къучакълады.

— Федя... къарнашчыгъым! Туугъан къарнашым...

Кюнде къатхан хансланы, къаураланы оруб, шалашха келтириб, Фёдорну шалашны бир мюйюшкюне джатдырыб, юсюн, аллын ала бла джабды, андан сора бачхалагъа къарай кетди.

Кюнортагъа дери кеслерин уруб, бездириб айланган чаукаланы кыстаб айланды, кесини уа шалаш-

ха барыб, туугъан къарнашыны кёзлерине къараргъа, аны кыйынлыкъны, зауукълукъну чекген хапарына энтда, дагъыда тынгыларгъа кёзю къараб турду. Экинси да къаты оноулашхандыла: ингир къарангы болгъанлай, Фёдорну джаралы аягъын къаты байлаб, таныш чегет айланч джолчукъла бла тегерек айланыб Доннга барыргъа, джюзюб ары джанына, алагъа, тюзлюкню тутханлагъа, джер эмда джарлы халкъ ючюн къазакъла бла кюрешгенлеге барыргъа. Эртден-бладан башлаб кюн ортагъа дерн къазакъла джай джол бла станседен джортуб айландыла, эки кере суу ичерге Митьканы шалашына да къайтдыла. Ингир ала Митька, тѣппеси агъарыб тургъан къумлу дуппурдан сегиз атлыны тюшюб келгенлерин кѣрдю. Ала арыб абына келген атларын акъыртын бармагъа къойдула. Митька шалашны къатына олтурду, озуб баргъан атлыланы муккур сыртларына къараб турду, башын бурмагъанлай Фёдоргъа айтды:

— Джатыб тур, кымылдама, Федя! Бир атлы бачхала бла шалашха джортуб келеди.

Къаланган хансланы тюбюнден Фёдорну ауазы тунакы чыкъды:

— Къалгъанлары уа аны сакълабмы турадыла, огъесе стансеге кетдилеми?

— Ала джортуб, дуппур тюбюне ташайыб барадыла!.. Джатыб тур.

Къазакъ ёзенгилеге туруб сенгкилдейди, къамчинн силкеди, аты терлеб, сууду.

Митька, бети агъара, шыбырдады:

— Атам джортуб келеди, Федя!..

Аталарыны сары сакъалы тер джугъу болгъанды, кюнде кюйген бети къаралдым къонгурду. Шалашны

къатында, атын тохтатыб, тюшдю. Митькагъа джуу-укъ барды.

— Айтчы: къайдады Фёдор?

Ачыудан къызаргъан кёзлерин Митьканы агъаргъан бетине джандырды. Кёк къазакъ кийимлери терэмда нафталин ийис этедиле.

— Кече ол сенде болгъанмыды?

— Огъай.

— Шалашны къатында бу къан не затды?

Ата джерге ийилди, джыйрыкълы кыб-кызыл бойну джагъасындан бери тышына къарады.

— Хы, шалашха элтчи бир!

Кирдиле — атасы алда, къаралгъан Митька аны ызындан.

— Эшитмедим деме, джылан бала... Сен Фёдорну джашыра эсенг, аны да сени да бошарма!..

— Джокъду... билмейме...

— Сени ол мюйюштеги аман хансларынг не затладыла?

— Анда джатама.

— Кёрейк, — ата мюйюшге атлады, энишге чёгеледи. Мууал болуб, аз шыбыр этген хансла бла чёблеу къаураланы акъыртын ачды.

Митька артында сюелди. Аллында атасыны сыртына кеблениб тургъан кийимле алас-булас этген кёз аллында къалтыраб, тегерекле болуб кёрюнедиле.

Бир минутдан атасыны хырха ауазы чыкъды.

— Ах-х-а-а... Бу не затды?

Фёдорну аягъы къаураланы арасындан къарабды. Ата онг къолу бла джанында наганы сермеди. Митька, къалтырай, аллына секирди, къабыргъагъа сюелиб

тургъан балтаны сермеб алды, билмей тургъанлай бууулгъан таууш этди эмда, керилиб, балта бла ата-сыны джелкесинден урду...

* * *

Сууукъсурагъан тѣнгекни аман хансла бла джабдыла эмда кетдиле. Джарланы, аугъан агъачлары болгъан чегетни, къарагѣгенлени ичи бла барадыла, сюркеледиле, ѳрлейдиле. Станседен сегиз километрни, Дон тик айланыб, джаланбаш уллу дуппургъа тирелген джерде, суу ызына тюшдюле. Айрымканчыкъ таба джюздюле: кечегиде сууукъсурагъан суу дженгил эл теди. Фѣдор, ынгычхай, Митьканы имбашындан тутуб барады.

Бир джарымындан ѳтдюле. Мылы, зыбыр къумда кѣб джатыб турдула.

— Хы, энди болду, Федя! Бу джарымы алай уллу болмазгъа керекди.

Энтда суугъа кирдиле. Дон бетлерин, боюнларын джангыдан джалайды, солугъан къолла, билекле сууну таукел джырадыла.

Аякълары джерге джетдиле. Қъарангыда къалын чегет шошланыб турады. Ашыгъыш атладыла.

Танг ата башлагъанды, къайда эсе да бек джууукъда тоб атылды. Кюн чыкъгъан джанында эртденгини саргъылдым-акъсыл джарыгъы урду.

Адамны джазыуу

*КПСС-ни 1903 джылдан члени
Евгения Григорьевна Левицкаягъа.*

Къазауатдан сора биринчи джаз огъаргъы Донда, бир заманда да болмагъанча, бирден эмда терк башланнган эди. Мартны аягъында Азов табадан джылы джелле урдула, эмда эки кечеден сора, Донну сол джанындагъы къумла таб-таза ачылдыла. Тюзледе къардан толуб тургъан талокла бла къулакъла кѣбдюле, сыртлада баргъан суула бузланы сындырыб, ахуюл болгъан халгъа джетгендиле, эмда алай бла джолла хазна къалмай джюрюялмазча болгъандыла.

Ма быллай джолсузлукъ болгъан къыйын кѣзюуде манга Букановск стансеге барыргъа керек болду. Былайда джол алай узакъ тюлдю—саулай да къуру алтымыш километрге джууукъду — алай а ол джолну ётюб, барлыкъ джерибизге джетиу алай тынч болмады. Джѣнгерим бла мен кюн тийгинчи тебретдик. Эки джарагъан этли ат, постромкаланы, къыл къобузну къылларыча, тюз, къаты тартдырыб, ауур арбаны кючден тартадыла. Чархла мылыланнган къар эмда буз къатышхан къумгъа кѣбчеклеге дерн батадыла, алай бла, бир сагъатдан атланы къабыргъаларында, ёшюнлеринде да ингичге хамут бауланы тюблерине, сапын кѣмюк-

леча, акъ кѣмюкле чыкъдыла, эртденнги джангы аяз хауада атладан ургъан терни эмда дѣгет нги аслам сюртюлген джылыннган кереклени ийниси бек ачы эмда башны айландырырча урду.

Атлагъа бек татыб, тарталмагъан джерледе биз арбадан тюшюб джаяу барабыз. Сууланнган къар аякъ тюбюнде джырылдаб тайдырады, джюрюрге бек къыйынды, джолну джанлары бла кюнде миялача джылтырагъан бузчукъла турадыла, алай а аланы юсю бла джюрюу андан да къыйынды. Алты сагъатха къуру отуз километрни зоргъа барыб, Еланка суучукъдан ѳтюучю кѣчюуге джетдик.

Махов хуторну туурасындагъы, джай кѣзюуде бир-бир джерледе къуруб къалыучу суучукъ джеркли, батмакъ мырдылы аралыкъда бусагъатда сау километрге джайылгъанды. Алайдан юч адамдан кѣб сыйынмагъан, тюз тюблю къайыкъчыкъла бла ѳтерге керек эди. Биз атланы ызына джибердик. Ары джанында, колхоз къашбакъда, анда къышдан бери къалгъан, кѣбню кѣрген эски «Виллис» бизни сакълайды. Экибиз — шофер бла мен — эски къайыкъчыкъгъа къоркъа-къоркъа миндик. Джѣнгерим хаджюклери бла суу джагъасында къалды. Былай тебрегенлей огъуна, къайыкъчыкъны чириген тюбюню джер-джеринден суу уруб чыгъыб башлады. Къолубузда болгъан затла бла тешиклеге бушдукъла ѳтерге кюреше, сууну тѣге, аманны кеми бла ары джанына джетдик. Елнаны ары джанына бир сагъатха ѳтдюк. Шофер хутордан машинаны келтирди да, къайыкъчыкъгъа барыб, къайыкъны джюрютюучю къалакъладан тутта, айтды:

— Бу хайырсыз тегене сууда чачылыб къалмаса, эки сагъатдан келирбиз, андан алгъа сакъламагъыз.

Хутор узакъда, бир джанына джанлабды, кёчюню къатында уа сангырау къачда эмда джазны аллында адамла болмагъан джерледе болуучусуча, шыкъырт-сызды. Суу джанындан мылы тартады, чириген джеркледен ачы ийис урады, а кёк-джашил сыфатлы чарс ту-банла басыб тургъан узакъ хапёр аллы тюзледен ургъан гитче аяз кёб болмай къары юсюнден кетген джерни ёмюрюнден бери да джашлай тургъан, кючден сезилген аруу ийисин келтиреди.

Узакъ болмай, суу джагъасы къумда, бир четен аууб тура эди. Мен анга олтурдум, тютюн тартарым келди, алай а мамукълу габрайымы онг хурджунуна къолуму узатханымда, «Беломор» пачка толу джибиб къалгъаны ачыкъланды, бек къыйналдым, не этериксе. Ётуб келген заманыбызда, толкъун энишге чёгюб келген къайыккыны башы бла уруб, кир суу мени белиме дери джетген эди. Ол заманда мен папиросла къайгылы тюр эдим, джюрютюучю къалакъланы да къоюб, къайыккы батмаз ючюн, аны ичинден сууну дженгил тегерге керек болгъан эди, энди уа кесими эссизлигиме да ахсына, джибиген пачканы хурджунумдан акъыртын алдым, чёмеледим эмда саргъалгъан папиросланы четенни юсюнде бирем-бирем тизиб джайдым.

Кюн орта болду эмда кюн майдача джылытады. Мен папиросла дженгил кеберикдиле деб умут этдим. Кюн алай джарык тийиб, джылы болгъанды, таб, мен джолгъа солдат мамукъ кёнчек бла габрайны кийгениме сокъуранама. Ол кышдан сора биринчи болгъан керти джылы кюн эди. Кесинг шыкъыртсызлыкъгъа эмда джапгызлыкъгъа кесинги бериб эмда башынгдан эски солдат къулаккылы бёркню да алыб, къайыккыны ауур къалакъларын тартыб джюрютген заманда, суу-ланган чачынгы да аязчык да кёбдире, кёкде дордан-

ды акъ булутланы джюзгенлерине къарай, къайгыысыз-сагышсыз четенни юсюнде алай олтуруб тургъан къалай игиди.

Кёб турмай, хуторну къыйырында юйлени арасында бир эркишини джолгъа чыкъгъанын кёрдюм. Ол бир гитче джашчыкъны къолундан тутуб келеди, къарамына кёре анга беш-алты джылды, андан кёб болмагъанды, Ала арыгъан халда кёчюу таба бардыла, алай а машинаны тенглигине джетгенлей, мени таба айландыла. Мийик, албёченгирек киши джууукъ келиб, тунакы ауазы бла айтды:

— Кюн ашхы болсун, къарнашым!

— Сау бол! — Манга узатхан уллу зыбыр къолун тутдум

Ол киши джашчыкъгъа ийилди да, былай айтды:

— Акка бла саламлаш, джашым. Ол да, сени атангча, шофер кёрюнеди. Алай а биз джюк машинада джюрюгенбиз, ол а ма бу гитче машинаны сюреди.

Кёкча, кём-кёк, джарыкъ кёзлери бла мени бетиме къарай, аз-аз ышара, джашчыкъ сары шинли сууукъ къолчугъун манга таукел узатды.

— Эй, къарт, къолунг былай нек сууукъду? Бусагъатда эшикте къалай джылыды, сен а гызылдаб тура-са сууукъдан?

Джашчыкъ ачыкъ, таукел сабий илешлиги бла мени тобукъларыма къысылды, сейирсиниб, акъ шинли къашчыкъларын ёрге тутуб къарады.

— Сора мен къартмамы да, акка? Мен алкъын джашчыкъма, эмда мен бузлагъан да этмейме, къолларым сууукъдула ансы — къар джуммакъла этгенме да, аны ючюн

Седирей башлагъан ханджюк машогун сыртындай

алыб, арыгъан халда мени къатыма олтура, атасы айтды:

— Мен бу джолоучу джёнгер бла болалмайма! Аны амалтын табанларымдан чёкгенме. Абадан атласанг — ол джортаргъа керек болады, сора не амалынг барды, кесинги бу джаяу аскерчиге джанаша джарашдыргъа керек боласа. Бир атлар джеримде — мен юч кере атлайма, алай бла, экибиз да тамам ат бла таш макъача бир бирибизге келишмей атлайбыз. Андан сора да, андан кёзюнгю алмай, къараб барыргъа керек болады. Не азчыкъ да андан кёзюнгю айырдынг — не кир балчыкъ кёлчюкде джюзеди, не да буз кесекни алады да кампекни орнуна эмеди. Къыхасы, быллай джолоучула бла бирге джюрюмеклик, артыкъсыз да джаяу джорукъда, ол эркишини иши тюлдю. — Ол аны бла бир кесекни тынгылаб туруб, сорду: — Сен а, къарнашчыгъым, не этесе, тамадангымы сакълайса?

Мен шофер болмагъанымы анга айтыб къояргъа болалмадым да былай джууаб этдим:

— Хо, сакъларгъа керек болады.

— Ол джанынданмы келликдиде?

— Хо.

— Къайыкъ къачан келликди, билмеймисе?

— Эки сагъатдан.

— Иги кесекди. Неди амал, солуюкъ, мени ашыгъыр джерим да джокъду. Озуб баргъанлай, къарасам, кесимча — шофер кюнде джылына турады дедим. Сени алай кёргенимде, къайтмай болалмадым, бирге бир тютюн тартайыкъ дедим да къайтдым, Джангызлай тютюн тартаргъа да, ёлюрге да къыйынды. Сен а иги джашай болурса, папирос ичесе. Аланы джибитибми къойгъанса? Къайгъырмаз, алай да болады. Къарнашым, джибиген тютюн ауруудан багъылгъан атчады

дейдиле, джу-къ-гъа джарамайды, кел мени кючлюм-ден бир тартайыкъ.

Ол кесини джайгы, акъ саргъылдым кёнчегини хурджунундан тегерек бурулган наныкъ бетли эски чилле тютюн хурджунчукъну алды, аны ачды эмда мен аны бир джанында халы бла «Лебедян» орта школну 8-чи классында окъугъан кызычыкъдан багъалы аскер-чиге» деген джазыуун окъудум.

Биз кючлю жылканы ичдик эмда кёб заманны сёлеш-мей турдукъ. Мен, ол бу сабий бла къайры барады, бы-лай джолсуз, къыйын кёзюуде нек гузаба болгъанды, аллай бир не кереклиси барды деб, сорургъа мурат этдим, алай а, ол менден алгъа кесини сорууу бла мени озду:

— Сен саулай къазауатны заманында бу къалачны тутханлаймы айланганса?

— Хазна къалмай, барында да.

— Фронтдамы? —

— Хы.

— Эй, къарнашчыгъым, анда къыйынлыкъны ичи-не бурун тешиклериме, андан да ёргеракъгъа дери мен да батханма—барын да сынагъанма.

Ол уллу къаралдым къолларын бир бири юсю бла кёнделен айландырыб, эки чыначыгъын тобукъларына салыб, энишге ийилди. Мен аны сынаб, бир джанындан кёз джетдирдим эмда не эсе да былай бир къуджур бол-дум... Сиз, къайда да, не кёзюуде да мутхуз учхундан толгъанча, эсден чыртда кетмезча ёлюм мыдахлыкъдан толгъан эмда адам кёрюрге къыйналган кёзлени кёр-генмисиз? Мени билмей тургъанлай чыгыб къалгъан ушакъ джёнгерими ол сагъатчыкъда тамам аллай кёз-лери бар эди.

Четенден къынгыр бөлгъан бир къургъакъ чыбыкъ-

чыккыны сындырыб алыб, бир кесекни тынгылаб турду да, къаллай эсе да бир сурат ышанланы сала, къумда сызла тартды, андан сора сёлешиб башлады.

— Бир-бирде кече джукълаялмайма, бош кёзлерим, бла къарангыгъа къарайма эмда сагъыш этиб кюрешеме: «Джашау, сен мени не ючюн уруб сындыргъанса?, не хатамы кёргенсе, не зат ючюн азаб чекдиргенсе?» Мен алагъа не кече къарангыда, не кюн джарыкъда да джууаб табмайма. Джууаб джокъду, эмда къачан болурун кюсейме!—Алай айтханы бла эсине тюшюб, гузаба болду: джашчыгъын ийнакълаб, сыртчыгъындан къагъа, айтды:—Бар, джаным, сууну къатында ойна, уллу сууну къатында хар заманда да сабийлеге бир зат табылады. Алай а эслеб джюрю, аякъларынгы суу этме!

Биз, сёлешмей, тютюн ичген заманыбызда огъуна, мен, билдирмей, атасына эмда джашчыгъына да иги сымарлаб къарадым эмда, мени акъылым бла, бир сейир болумну эследим. Джашчыкъ омакъ болмагъан, алай а джараулу кийинибди: аны юсюнде аз онгнган, эскирек, кенг этекли, кийилген габрайчыгъы, гитче чурукъчукълары, кеслери да джюн чындайла бла кьерча эркин этилгенлери, габрайчыгъыны дженгинде эртдерек джылтыргъанчыгъына ариу джамаучугъу—была бары да джашчыкъгъа тишируу къарагъанын, билген ананы къол ызларын кёргюзедиле. Атасы уа башха джапыдады: мамукълу габрайыны бир талай кюйген тешиклери эрши-буршу кёкленгендиле, мор-сары бетли кийилген кёнчегини джамауу кереклисича иги тигилмегенди, эркиши къол ыз бла табсыз-табсыз джёрмеленгенди, хазна къалмай, джангы солдат ботинкалары барды, алай болгъанлыкъгъа, къалын джюн чындайларын кюешагъанды, алагъа тишируу къол тиймегенди... Ол за-

манда огъуна мени кѣлюме келгенди: «Не къатынсызды, неда къатыны бла джарашмай болур».

Ол, джашчыгъыны ызындан кѣз джетдире, акъырын джѣтел эте, тамагъын да ариулаб, джангыдан хапарын айтыб башлады, эмда мен саулай эсим бла анга тынгылаугъа бурулдум.

— Ал бурун мени джашауум да болуучусуча эди. Мен кесим да Воронеж губернияданма, бир минг тогъуз джюзюнчю джылда туугъанма. Граждан къазауатны заманында Къызыл Аскерде, Кикивидзени дивизиясында болгъанма. Джыйырма экинчи ачлыкъ джылда Къобаннга бардым, кулаклада эшекча ишледим, аны бла джан къалдырдым. Атам бла анам эмда эгешчигим юйда ѳлдюле. Кесим джангыз къалдым. Джууукъларыбыздан, чыракъ джандырыб излесенг да, бир джукъ джокъду, сынгар бир джан табылмады. Бир джылдан Къобандан къайтдым, юйчюгюмю сатдым, Воронежге бардым. Ал кѣзюуде агъач иш, юй керекле ишлеген артелде ишледим, андан сора заводха бардым, слесарлыкъгъа юрендим. Кѣб турмай юйдегили да болдум... Къатыным сабий юйде ѳсген эди. Ёксюз эди. Манга иги къыз тюбеди. Тынч, джарыкъ, джанынга джарагъан эмда акъыллы, мен анга тенг тюл эдим. Ол сабийлигинден огъуна бир хунт джарлылыкъ джашауну багъасы не болгъанын билгенди, аны халисине, ажымсыз, ол сингнген болур эди. Тышындан къарасанг, — ол алай белгили тюл эди, адам айтырча заты джокъ эди, мен а анга тышындан, бир джанындан тюл, туура къарай эдим. Манга андан ариу, андан джаныма джарагъан джокъ эди, дуняда манга аллай болмагъанды эмда боллукъ тюлдю!

Ишден арыб келесе, бир-бирде уа таб шайтанларынгда къозгъалыб, ачууланыб. Сени хыны сѣзюнге ол са-

нга хыны джууаб этмез. Татлы ийнакъялайды, кесин тынч тутад, сени кялай бла иги олтуртургъа тесукъа этеди, хар заты кыт болса да, кябарыкычыкыны санга хазырлайды. Аны алай кёрсенг, керти джюрегинги баса-са, бир кесек замандан сора уа къучакълайса эмда анга айтаса: «Кеч, джанчыгъым, Иринка, мен санга керексиз хыны, терс болдум. Билемисе, бюгюн мени ишим иги болмагъан эди». Алай бла, биягъынлай, джарашуулукъ орнуна келеди эмда мени джаным тынчлыкълы болады. Сен, къарнашым, аны иште кяаллай магъанасы болгъанын билемисе? — Эртденбла мен джангы кюч эмда кёл кёлтюрюлюм бла туруп эдим, заводха барсам, мени кюлларымда не иш да ойнайды эмда, кеси аллына этилгенча, чабыб битиб барады! Акъыллы къатыны—джёнгери болгъанны—магъанасы да алай уллуду, ол насыбды, джаным!

Джал алгъандан сора бир-бирде тенглерим бла ичгеним да бола эди. Бир-бир кёзюуде алай да болуучан эди — юйге барыргъа кюресесе, аякъларынг алай хылымылы чалдыула этедиле, санга къарагъан адамны кёлю булгъанады эмда кюркяады, юй аралары гитче орамчыкъланы кюй, уллу орам санга тар болады. Мен ол заманда бек саубитген эмда эмегенча кючлю джаш эдим, ичгини бек кёлтюре эдим, алай болса да хар заманда да юйге аякъ юсюнде джыйылыучан эдим. Алай а бир-бирде былай да бола эди: юйге барлыкъ джолуму аякъ джанында биринчи дженгил джюрюш бла, алай деген, төрт аякъланыб бара эдим, алай болса да, не этиб да юйге джетнучен эдим. Ала бары да болсала да, манга не кынгыр къарау, не кычырыу, неда туююш джокъ эди. Мени Иринкам кюру ышаргъандан, кюлгенден сора башха зат этмейди, аны да мени эсиргеним бла джаныма тиймезча, таб, акъыртын,

татлы кюледн. Мени тешиндирир эмда акъыртын шыбырдар эди: «Орунну артына джат, Андрюша, ансы, джукъусураб, орундукъдан джыгъылыб кетерсе». Мен а, зынтхыдан толгъан ичирги машокча, ауарма, сора кёз ауанангда бары да учуб барадыла, джангыз, джукъу арамда, ол мени башымы кёолу бла акъыртын сылагъанын эмда не эсе да бир ариу затланы шыбырдаб айтханын сеземе, манга таза джюрегинден къайгъы этгенин кёреме...

Эртденбла мен санларымы ийлер ючюн, ол мефни ишге барырдан эки сагъатны алгъа орундан тургъузур эди, сора тузланган агурча неда башха бир дженгил затны алыр эди да джонулгъан стакан бла бир аракъыны аллыма салыр эди. «Пахмел эт, Андрюша, алаи а андан кёб керек тюлдю, наным»,—дер эди. Да санга быллай ийнанмакълыкъны эмда иги къарауну этгеннге толусу бла къайтармай къояргъа болурму? Ичерме аны сёзсюз, кёзлерим бла алгъышларма, уппа этерме эмда билгенимча къууанч тыбырлы болурма да ишге кетерме. Алай болмай, эсириб тургъаным бла ол манга бир чюпре сёз айтса, кычырса неда урушса, мен, аллах ургъанча, экинчи кюнюнде да андан да аман халек ичер эдим. Къатыны акъылсыз болгъан юйдегиледе ма тамам алай болады: ой, мен аллай кёблени кёргенме, билеме аланы.

Кёб турмай бизни сабийлерибиз болдула. Алгъын джашчыкъ тууду, дагъыда бир джылдан сора эки кызычыкъ... Андан сора мен тенглеримден айырылдым. Саулай алгъан джалымы юйге келтириб башладым. — Юйдеги аслам болду, ичги къайгъы къорады. Солугъан кюн бир кружка пивону ичерме да аны бла точка салырма да къоярма.

Джыйырма тогузунчу джыл мени машинала кеслерине тартдыла. Автоишни окъудум, джюк джюрютген машинаны къалачыны артына чёкдюм. Артда ол манга иги кёрюндю эмда алай бла мени заводха къайтырым келмеди. Рульдан тутхан иш манга таб кёрюндю, аны суюдм. Алай бла он джыл джашадым эмда аланы къалай озгъанларын эслемедим. Ала тюшдеча кетдиле. Да он джыл деген не болады! Сен, ким да болсун, джылы келген адамгъа сор, сен джашауунгу къалай ашырдынг деб. Ол юйюр джукъ да эслемегенди. Озгъан заман —майна кёремисе, ол анда, узакъда чарс басыб тургъан тюзчады. Эртденбла мен алайтын озуб келген заманда тегерекде барысы да ачыкъ кёрюне эди, джыйырма километрни арлакъ кетгенимда уа тюзню чарс тубан басханды эмда мынданкъараб, чегет бла къаураны, сабан бла биченликни бир бирлеринден айырыб таныялмайса...

Ол он джылны ичинде мен кече, кюн да ишледим. Иги хайыр да эте эдим, эмда биз да къалгъанладан аман джашамай эдик. Сабийлерибиз да къууандыргъан эдиле: ючюсю да алапат эдиле, тамадачыгъыбыз а, Анатолий, математикагъа аллай бир залим болгъан эди, таб аны юсюнден газетде да джазгъан эдиле. Аны ол окъуугъа аллай бир уллу пахмусу къайдан болгъанын мен кесим да билмейме, къарнашчыгъым. Тюзюн айтсам, мен анга бек къууана эдим эмда махтана эдим, ай сен бир кёргеенг, мен къалай махтана эдим!

Он джылгъа биз бир кесек ачхачыкъ джыйдыкъ эмда къазауатны аллы бла эки отоу печи, гёзенчиги, коридорчугъу болгъан иги танг юйчюк ишледик. Ирина да эки эчги алды. Андан сора не керек эди. Сабийле бастаны сют бла ашайдыла, юйчюгюбюз бар, кийимчиклерибиз аман тюл, бир хатабыз джокъду. Джангыз

бир табсызлыкъ, мен юйчюкню алай таб джерде ишле-
меген эдим. Алты сотух болгъан юй орунну манга
авиазаводну къатында берген эдиле. Мени юйчюгом
башха джерде болса, ким билсин, мени джашауум да
андан башха болургъа болур эди...

Алай джашаб тургъанлайыбызгъа, ма бир кюн
къазауат башланды. Экинчи кюнюнде военкоматда
повестка, ючюнчю кюнюнде уа эшелоннга миниу. Ашы-
рыргъа юйдегим барысы да, тёртюсю да, келген эдиле.
Ирина, Анатолий эмда къызчыкъларыбыз—Настенька
бла Олюшка. Сабийле бары да кеслерин кереклисича
тутдула. Алай болса да, алайсызмы болады, къызчыкъ-
ланы джыламукълары джылтырадыла. Анатолий,
сууукъдан къалтырагъанча, къуруэки имбашын силке...
ол кёзюуде ол онджети джылгъа кирген эди. Ирине
а... Аны алай болуб, биз бирге джашагъан онсегиз
джылны ичинде мен бир кере да кёрмеген эдим. Кече-
синде мени кёлегими имбашлары бла аллы аны джы-
ламукъларындан къурумагъанлай къалдыла, эртден-
бласында да алай. Вокзалгъа келдик, мен а асыры
джазыкъсыннгандан анга къараялмайма: джылагъан-
дан эринлери кёбгендиле, чачы тозураб, джаулугъуну
тюбюнден чыкъгъанды, шашхан адамны кёзлерича,
кёзлери мухтуз эмда джансыз болгъандыла. Командир-
ле вагонлагъа миниуню билдиргендиле, ол а мени
кёкюрегиме къаты къысылыб, эки къолу бла бойнумдан
тутуб, джибермейди, кеси да тюбюнден кесилген терек-
ча къалтырайды... Сабийле да, мен да былай этме деб
кюрешебиз, алай а джукъ да болушмайды. Башха тиши-
рыула эрлери бла, джашлары бла сёлешедиле, меники
уа, чапракъ бутакъгъа илиннгенча, манга джабышхан-
ды да къалгъанды, кеси да къалтыраб тургъан болмаса,
бир сёз да айталмайды. Мен анга алай айтыб да кюре-

шеме: «Кесинги эсле, былай кемсиз этме, джанчыгъым, Иринка! Кесинг да, бир да кьуруса да, джолума бир джангыз алгъыш сёз айт!» Хар бир сёз айтханы сайын ызы бла джылагъан да этеди. «Ой, мени джаным... Андрюша... биз энди бу дунияда... мындан сора бир бири-бизни кёрлюк болмазбыз»...

Мен аны джазыкъсыннгандан джюрегим эриб, тас болуб барады, ол да аллай сёзлени айтады. Мени къайын анагъа сыйланьргъа бармагъанымы, аладан айырылгъан манга да тынч болмагъанын билирге керек эди. Аны алай кемсиз этгени эмда мени кесими къайгъым бир бирлерине кьошулгъан болур эдиле, ачыуландым! Мен аны кьоолларын кюч бла бойнумдан айырдым да, имбашларындан тутуб, азчыкъ кесимден ары тюрт-дюм. Азчыкъ тюртгенме деб тура эдим, алай а худжу кючюм баред, ол артына турду, юч атламы артха чартады, алай а эки кьоолун да узатыб, гитче-гитче атлаб, дагъыда манга келди, сора дженгиллик этдим да мен да къыджырадым: «Алай ашыргъан боламыды? Сен мени джаным саулай къабыргъа нек саласа?» Алай болса да ол бек аманнга джетгенин кёрдюм да, джангыдан аны къучакъладым.

Ол кесини сёзюню джартысын да бошагъынчы хапарын тик бёлдю, эмда тегерекде бары шыкъыртсыз болгъан кёзюучюкде, мен аны тамагъына не эсе да тыгъылыб, тыкъ деб богъурдакъ таууш этгенин эшитдим. Аны къайгъылы ахсыннганы манга да джетди. Мен эслетмей хапарчыгъа къарадым, алай а аны, джансызча, джукъ-ланыб къалгъанча болгъан кёзлеринде бир деб бир джыламуку ышан кёрмедим. Ол, башын энишге тутуб, баш энишге къараб олтура эди, кеси аллына энишге салыныб тургъан кьооллары ууакъ-ууакъ къалтырай

эдиле, сакъалы да къалтырай эди, къалын эринлери да къалтырай эдиле.

— Керек тюлдю, шохум, эсге тюшюрме!—деб мен акъыртын айтдым, алай а мени сёзлерими эштмедн, деем, къалай эсе да бир уллу кюч этиу бла кеси къайгъы бушуу басыб къалтырагъанын да хорлаб, хырхаракъ, къуджур тюрленнген ауазы бла айтды:

— Ёлюб кетгинчи, кесими арт сагъатым тауусулгъунчу, ёле туруб да, ол заманда мен аны тюртгеним ючюн кесиме кечмем!

Ол джангыдан, кёб заманнга дери тынгылады. Папирос бурургъа кюрешди, алай а газет къагъыт къолунда хаман джылтырыб турду, тююн тобукъларына тёгюлдю. Алай бла, ахырында, аманны кеми бла бир папирос маталлы бурду, бир-бири ызындан талай кере джутланыб тартды эмда, чачая, джетел эте, хапарын бардырды:

— Мен Иринадан кесими айырдым, аны бетинден къолларым бла тутдум, уппа этеме, алай а аны эринлери бузчадыла. Сабийчикле бла да саламлашдым да вагоннга чабдым, джюрюб бара тургъанлай вагонну аякъ басхычына чынгадым. Поезд акъыртын тебреб барады; мени юйюмю къаты бла—меникилени къаты бла озады. Қъарасам: мени сабийчиклерим, ёксюзчуклеца, бир джерге джоппу болгъандыла, къолларын манга булгъайдыла, ышарыргъа кюрешедиле, алай а ол болмайды. Ирина уа къолларын кёкюрегине кысханды, эринлери чыммакъ, ол аланы кымылдатыб, не эсе да айтыргъа кюрешеди, манга къарайды, кёз джуммайды, кеси уа, кючлю ургъан джелни аллына барыргъа кюрешгенча, аллына кынгыр бюгюледн... Ол аллай халы бла мен ёлюб кетгинчи мени кёзюме кёрюннгенлей къалгъанды: къоллары кёкюрегине кыысылыб, акъ

эринлери эмда кенг ачылгъан кёзлери джыламукъдан толуб. Хар заманда да кёбюсюне тюшюмде да аны аллай халда кёреме...

Ол заманда мен аны кесимден нек тюртгенем? Бусагъатха дери да ол эсиме тюшсе, джюрегим дуппукъ бычакъ бла кесгенча болады...

Бизни Украинада, Белый Церковну къатында джарашдырдыла. Манга «ЗИС—5» машинаны бердиле. Аны бла фронтха кетдим. Урушну юсюнден санга айтыр кереклиси джокъду, аны ал кёзюуде къалай болгъанын кесинг кёргенсе эмда билесе. Кесимикиледен дженгил-дженгил письмо ала эдим, кесим а ючмюйюшчюклени аз джибере эдим. Бола эди алай джазгъанларым да: «Хар зат аман тюлдю, бусагъатда артха ыхдырыла, кетте барсакъ да, аз-аз уруш этебиз, алай а дженгил заманда, кючлерибизни джыйышдырыбыз, ол заманда уа фрицлеге къуу къабындырыбыз». Андан сора не джазаргъа боллукъ эди! Тамам сылыкъ заман эди, тюзюн айтсакъ, джазар къайгъылы тюл эдик. Кертисин айтсам, мен кесим да къыл къобузну ойнаргъа суйгенледен тюл эдим эмда хар кюн сайын жереклиге-жерексизге да, къатынларына эмда нанчыкъларына тарыгъыб джазгъанланы, бурун сууларын къагъытха агъызгъанланы кёрюб болмай эдим. Аллай а манга «къыйынды, кёремисе, ауурду, таб ёлтюрюб къояргъа да болурла» дейди ол. Ма кёрдюнгмю аны, кёнчек кийген итни, тарыгъады, анга джан аурутууну излейди, силегейлерин джибереди, бизни джазыкъ тиширыуларыбыз бла сабийлерибизни нчде, тылда болумлары бизникниден тынч болмагъанын билирге суймейди. Саулай кърал алагъа таяныб эди. Бизни тиширыуларыбыз бла сабийлерибизге аллай уллу ауурлукъну тюбюнде бюгюлмез ючюн, къаллай кючлю белле керек эдиле? Ма кёрдюнгмю, бюгюлмеди-

ле, барын да хорладыла! Аллай джаман хилеу а, сууджюрек, кьолайсыз письмо джазса, урунган тиширууну санлары кыйылдыла да кьалдыла. Ол аллай письмону алгъандан сора, аны бушуу басады, санлары тюшеди, иши да иш болмайды. Огъай, тана. Сен эркиши эсенг, солдат эсенг, керекли болса, барына да чыда, нени да кёлтюр, хорла. Алай болмай, сени эркишиден эсе кьатын кьорлугъунг дженгиб эсе, бир да кьуруса да кесинги сылыкъ, кьоркьакъ джапынгы кьатынга ушатыр ючюн, бир кенг этекли юбканы кий да, чюгюндюрню чагасын этерге неда ийнеклени сауаргъа бар, фронтда уа сени киби кекерек тюлдю, анда сенсиз да кьаллай бир аскерчи барды!

Манга бир джылны уруш этерге болмады. Ол кёзюуню ичинде эки кере джаралы болдум: биринчи кере чыначыгъымы этине, экинчисинде аягъыма тийген эди: ал кёзюуде самолетдан атылган окъ бла, экинчисинде уа—тоб окъну чачылган кесеги бла. Немец, мени машинамы башындан, кьабыргъаларындан да уруб, кьыл элек этген эди, алай болса да, кьарнашчыгъым, ал заманда мени джазыуум алай аман болмагъан эди. Алай а ол бара-барды да сора, мени эм ахырына дери бардырды. Мен кьыркъ экинчи джыл майда, Лозовенканы кьатында ма быллай табсыз болумда пленнге тюшдюм: ол заманда немец алгъа залим келе эди, ол кёзюучюкде бир джюз джыйырма эки миллиметрли тоб батареябызны снарядары тауусулган эдиле, мени машинамы тюз тёппесине дери снарядадан джюкледиле, мен кесим да джюклерге болушдум, таб кёлегим джау орунларыма джабышхынчы. Бек ашыгъыргъа керек эди, уруш бизге джетиб келе эди: сол джанында кимникиле эсе да танкала гюрюлдейдиле, онг джанында шкок-тоб

атыула барадыла, аллыбызда да атыладыла эмда алай
бла кюйген тишлик ийис башланыб тебреген эди...

Бизни авторотабызны командири сорады: «Ёталыр-
мыса, Соколов?»

Былайда аллай соруу берилирге да керек тюл эди.
Анда мени нёгерлерим кырыла тура эселе уа, сора мен
былайда сыртымы кыашыймы турлукъма? «Не сёз бар-
ды! — деб джууаб береме анга, — узун сёзню кысха-
сы, мен ётерге керекме». «Алай эсе, — дейди ол, — ат
мыллыкны. Кыаты кыс темирни, аяма кючню!»

Сора мен атдым мыллыкны. Мен ёмюрюмде да ол
джолдача кыаты бир заманда да джюрюмеген эдим!
Гардошланы элтмегеними эмда джолда аллай джюк
бла сакъ болургъа кереклисин биле эдим, алай а бы-
лайда, джашла кыуру кыоллары бла кюреше тургъан
заманда, джолланы бир эли джери кыалмай, барына да
тоб окъла тие тургъан джерде не затны эслерге бол-
лукъ эди? Алты километрни джукъ да болмай учдум,
кёб бармай мен, батарея болгъан кыулакчыкыгъа ётер
ючюн, элчикге бурулургъа керекме, кыарасам — сени
джауунг да аллайгъа кыарасын — бизни джаяу аскери-
биз уллу джолну эки джаны бла, онг джаны бла да, сол
джаны бла да, ачыкъ тюз джерге чачылгъанды, аланы
кыатларына, тизгинлерине да минала кыуюла турады.
Мен не этерик эдим, ызымамы кыайтырыкъ эдим? Сау-
лай мыллыкны салдым, кесими алгъа атдым. Батарея-
гъа не кёб болса да бир километр кыалгъанды, элчик
таба бурулдум, алай болса да, кыарнашым, кесибизни-
килеген мен джеталмадым... Мени машинамы кыатына
узакыгъа атыучу уллу тобну снаряды тийген болур эди.
Мен не тоб окъ чачылгъанын, не башханы эштмедим,
кыуру башымда не эсе да джарылгъан-атылгъанча бол-

дум, андан сора джугъуму да билмедим да кьалдым Мен ол заманда кьалай сау кьалгъанымы бир да билалмайма эмда джолну индекчигинден 8 метрни арлакъгъа кьалай чартлагъанымы, алайда неллай бирни джатханымы да эсгералмайма. Бираз эс джыйдым, алай а аякъ юсюне туралмайма: башым кьысханды, безгек тутханча, болгъаным кьалтырайды, кёзлерим кьарангы этедиле, сол имбашым да не эсе да джызылдайды эмда кьыжгъылдайды, кьысхасы, санларым бары да алай ауруйдула, тамам мени кьолгъа тюшген хар зат бла эки кюн бла эки кечени юзмей туюуб тургъанча. Кёб заманны мен джерде, бауурум бла сюркеле, дыгалас этиб турдум, сора аманны кеминде ёрге турдум. Алай болса да, мен кьайда эмда манга не болгъанындан джукъ ангыламайма. Эсими тамам иги ташлатханды. Джангыдан джерге джатыб кьалыргъа кьоркъама, ёлюб кьалырма. Ёрге тургъанлай, аякъ тирерге кюрешсем да, уллу джелде бусакъ терекча, ары бла бери, эки джанына чайкъалама.

Бир кесек эс джыйгъанымда эсгердим эмда иги кьарадым — джюрегим ким эсе да темир кьысхач бла кьаты кьысханча болдум: тегерегимде ол мен алыб баргъан тоб окъла тегюлюб турадыла, узакъ болмай машинанам, тамам эрши тукъум чачылыб, чархлары кёкге айланыб джатады, уруш а, уруш мени арт джанымда бара турады... Бу кьалайды?

Не джашырыу барды, былайда мени бутларым кьыйылыб, кьалтырадыла эмда джыгъылдым, нек десенг, мен тегерегим кьуршаланыб тургъанын, тюзюп айтсакъ, фашистлеге пленнге тюшюб тургъанымы ангыладым. Ма кёремисе, урушда кьалай болады...

Эй, кьарнашым, сени кеси разылыгъынг бла болмай

плениге тюшгенинги кьаллай кыйынлыгы болганын аныламакчылык кыйынды.

Ол джыгылганым бла джатыб турама эмда эшитеме, эшта танкала гюрюлдейдиле. Тёрт орта немец танк толу джюрюшлери бла мени кытым бла озуб, ол мен тоб окла алыб келген джерге кетдиле. Ол затха кырамакчылык, аны чекмеклик кылай эди? Андан сора, тягачла, уллу тракторла тобланы алыб оздула, аскер кухня да озуб, аны ызындан алай аслам да тюл, бир тозурагъан рота чаклы бир джаяу аскер да кетди. Алагъа кёзюмю кыйыры бла кыарайма, кыарайма да сора джангыдан бетими джерге кысама, кёзлерими кысама: мен алагъа кыарасам, кёлюм бюкъланады эмда джюрегим ауруйду...

Бары да озуб бошагъан болурла дедим да, башымы кёлтюрдюм, алты автоматчыны кёрдюм — ала менден бир джюз атламда келе турадыла. Кыарасам, джолдан бери бурулуб, туура манга тебретиле. Кеслери да джукъ сёлешмей келедиле. «Аджалым джетиб келеди», — дедим. Олтурдум, джатыб тургъанлай ёлюб кыалыргъа сыймейсе, дагыда чыдаялмадым да ёрге турдум. Аланы бири, манга джетерге бир атлам кыалганында, имбашын силкди да автоматны кёлгъа алды. Адам алапатды, ары дери кюркыгъандан абызыраб тургъанлайыма, ол кёзюучюкде бары да тас болду да кыалды, не джунчумадым, не да джюрегим чанчмады. Джангыз кёлюме келгени алай болду: «Энди ол бу сагъатдан манга автоматдан кысха атыуну саллык болур, алай а кыалайыма? Башымамы, огъесе кёкюрегимеми?» Арабин, кыалайымдан урлукъду деб, кёлюме келгенине сейир болама, кыалайымдан сагалласа да, манга не башхасы бар эди?

Джаш адам. аман джапысы кёрюнмейди, кыара

шинли, джукъаэрин, субай сюекли эмда джумукъкёз, Ма бу бир арам-къарам да этмегенлей ёлтюрлюк болур деб кёлюме келеди. Тамам мени кёлюме келгенча, ол автоматны манга туура бурду, мен да аны кёзлерине джити къарайма, тынгылаб турама — ол бирси уа, ефрейтор болур эди дейме, андан джылы да тамада, айтыргъа, джылы келген, не эсе да бир зат айтыб кычырды, аны бир джанына тюртдю да, манга джууукъ келди, кеслерича нелени эсе да бирлени сандырады эмда къолумдан тутду да чыначыгъымы бюкдю, кючю къалайды дегенча, тутуб-тутуб да кёрдю, «а-о-о», деди эмда кюн батхан таба къараб, джолну кёргюздю. «Сен, ишчи мал, бизни нохларыбызгъа джумуш этерге бар», — дегенча этди итден туугъан.

Алай а, ол къара шинлини кёзю мени чурукъларыма илинди, тышындан къарагъаннга ала иги эдиле, къолу бла кёргюзюб «Теш» деди. Мен джерге олтурдум да, не этериксе, чурукъланы тешдим да анга узатдым. Ол аман а, джутланыб, эрлай тартыб алды. Мен, дагъыда чулгъауларымы да тешиб, аланы да анга узатдым, сора анга тюбюнден ёрге къарадым. Ол а кычырды, кеслерича аманланы къуйду, биягъы автоматны да манга айландырыб тутду. Къалгъанлары уа бирден кишнеген аджирлеча кюледиле. Аны бла, андан сора къайгъы этмей кетдиле. Джангыз, ол биягъы къарачыкъ джолгъа джетгинчи ызына манга айланыб, бир юч кере къарады, бёрючюкча, кёзлерин джандырды, ачыуланды. Не ючюн? Ол меникилени алмай, мен аны чурукъларын алгъанча!

Не этеригем, къарнашым, амалым джокъ эди. Джолгъа чыкъдым, аман да айтдым, кюн батханнга, пленнге атлаб тебредим!..

Санларым а кыйылгъандыла да къалгъандыла.

къарыусузма, бир сагъатха бир километрни джюрюйме, андан кѣбге атлаялмайма. Алгъа атларгъа кюрешеме, алай а эки джанына чайкъалама, эсирген адамча, чалдыу-малдыу этеме. Бир кесек бардым, ызымдан бизникиледен, ол мен болгъан дивизиядан огъунакъ, плениге тюшгенлени бир къаууму джетди. Аланы он немча автоматчы сюреди. Аланы алларында келген, мени къатыма джетгенлей, бир аман сѣз да айтмагъанлай, автоматны арты бла башыма иги джетдирди, мен джерге джыгъылдым, ол автомат очередь бла мени джерге джабышдырлыкъ болур эди, алай а бизникиле эрлай мени тѣрт джанымдан сермеб тутдула да, араларына кийирдиле, алай бла, къолтукъларымдан тутханлай, бир джарым сагъатны элтдиле. Мен эс джыйгъанымда, бизникилени бирини манга шыбырдады: «Аллах сакъласын, джыгъылыргъа амал джокъду! Не кючюнгю да салыб барыргъа кюреш, ансы ѳлтюрюб къоярыкъдыла». Мен да не кючюмю салыб, барыргъа кюрешдим.

Қюн батханлай, немчалыла къарауулну аслам этдиле, джюк машина бла джыйырма автоматчыны келтириб къошдула, бизни къызыу сюрдюле. Бизникиледен ауур джаралыла къалгъанла бла тенг баралмагъанлары себебли, аланы джолда уруб ѳлтюрюб къоя эдиле. Экеулен къачаргъа мурат этдиле, алай а ай джарыкъда, дангыл тюзде, аланы эки да атлатмай къагъыб къойдула. Кече арасында бизни джарты кюйген бир элге келтирдиле. Алайда бизни кече къалыргъа баш джитиси чачылгъан бир клисагъа джыйдыла. Анда таш полунда не салам, не бир башха зат джокъ — биз а барыбыз да шинелсизбиз, къуру джукъа кѣлеклерибиз, кѣнчеклерибиз болмаса, башха затыбыз джокъду. Бир къауумубузну тыш кѣлеклери да джокъду — ич кийимлеринден башха затлары болмагъанла да асламдыла, кѣбюсю ки-

чи командирледиле. Ала, кеслерин танытмаз ючюн, кителлери бла тыш кёлеклерин тешиб кёйгъандыла. Андан сора да тоблада ишлегенле да тыш кёлексиздиле. Ала тешилиб, тобланы атыб, къаты кюреше тургъанларыча, алайлай пленнге тюшюб къалгъандыла.

Кече аллай къаты жангур джауду, биз барыбыз да бир эли джерибиз къалмай джибидик, тоб-окъ эсе да, самолетдан атылгъан бомба эсе да, клисаны баш токмагъын чартлатханды, башын къыл элекча этгенди, аны башына тамгъан жангур бары ичине къуюлады, таб клисаны михрабыны ичинде да акъмагъан бир джери къалмагъанды. Алай бла биз ол клисада кечени узатгына, кёйла къарангы батмакъ баугъа джыйылгъанча, аман бла танг атдырыгъа кюрешдик. Кечени арасында ким эсе да мени кёлума тийиб сорду: «Джолдаш, сени джаранг бармыды?» Анга джууаб этемс: «Санга, къарнашым, не керекди?» Ол да айтды: «Мен аскерчи врачма, сеннге менден бир зат бла болушлукъ керек болурму?» Мен анга болушлусун айтдым: сол имбашым къыжылдайды эмда кёбюб барады, бек кючлю ауруйду. Ол бек таукел болуб, тыш, ич кёлегинги да теш, деди. Мен тешингенден сора ол кесини ингичге бармакълары бла имбашымы чучхуб, тинтиб тебреди эмда алай кючлю ачитды, мен къалайда болгъанымы билмей, кёзлерим къарангы этдиле. Тишлерими да къысыб, анга айтдым. «Сен мал багъыучугъа ушайсы, адам доктор болмазса. Ауругъан джерими алай къатанек басаса, сен джюрегингде бир джумушакълыгъын болмагъан адам кёреме». Ол а, тинтиуюн бардыра, ачыуланыб манга джууаб этди: «Сени тынч тургъанда сора ишинг болмазгъа керекди. Кёремисе аны кесин сёзге джарашдырыб тургъанын. Къатдыр кесинги, бу-

сагъатдан андан да бек ачырыкъды». Алай айтханы бла бирден мени билегимден алай кючлю силкиб тартды. олсагъатдан мени кёзлерим джилтинледиле.

Бир кесекден эсим орнуна келди эмда анга сордум: «Сен, фашист кылыккылы, не этесе! Мени билегим умур чумур болуб турады, сен а аны аямай тартаса». Къаракъанымда, ол акъыртын кюлюб айтды: «Сен онг кюлунг бла манга джетдирлик болурса деб тура эдим, алай а сен тынч джаш кёреме. Билегинг а ууалмагъанды, чыккыгъан этгенди, мен а аны энди орунуна салдым. Къалайды энди, санга тынч болдуму?» Кертиси да, сезиб башладым, ауругъаным кетиб башлагъанча болдум. Мен аны таза джюрегимден алгъышладым, ол да къарангыда менден кетиб, акъыртын къалгъанлагъа сорады. «Джаралы болгъан бармыды?» Ма керти адамлыгъы болгъан, джарагъан доктор алайды. Ол пленде да къарангыда да, кыйынлыкъда да кесини уллу багъалы ишин бардырды. Ол кече бек тынгысыз кече болгъан эди. Эшикге чыгъаргъа кюймай эдиле, аны юсюнден сакълауул тамада ингирде бизни экеу-экеу этиб клисакъа джыйгъан заманда огъуна билдирген эди. Алай а, бушуулукъгъа болгъанча, бизникиледен бир дин ахлы телибаш кеси джараууна чыгъаргъа керек болду. Ол тёзе-тёзе турду да, сора джылады: «Болалмайма сыйлы юйню кир этерге! Мен дин тутам, мен христианинме! Не этейим, къарнашларым!» Бизникиле къаллай адамла болгъанларын а кесинг билесе? Бир къауумла кюледиле, бир къауумла урушадыла, бир къауума да тюрю-тюрю накъырдала бла алай-былай эт дейдиле. Ол бизни барыбызны да кёзюбюзню ачды, алай а аны арты аман бла бошалды: ол эшикни къагъыб, мени эшикге джиберигиз деб башлады. Алай бла тилегенин табды: фашист эшикни ары джанындан автоматдан узун оче-

редни салды да, ол дин ахлыны эмда ючеуленни ёлтюр-
дю, биреуленни да ауур джаралы этди, ол да танг атар-
гъа тынкайды.

Ёлгенлени биз бир джерге салдыкъ, олтурдукъ, шы-
къыртсыз болдукъ эмда сагъышландыкъ: аллы таб баш-
ланмады кёреме...

Бир кесекден сёлеше башладыкъ, бир бирибизге шы-
бырдадыкъ: ким къайданды, къайсы областданды, плен-
нге къалай тюшгенди, къарангыда бир взводдан бол-
гъан джолдашла неда бир ротадан болгъан танышла
бир бирлерин аджашдыргъандыла, акъыртын бир бир-
лерин чакъыра джокълай тебредиле. Алай эте тургъан-
лайыбызгъа, къатымда бир акъыртын сёлешгенни эшит-
дим. Биреулен айтады: «Тамбла бизни мындан ары элте
тебреселе, сюрюрлерини аллы бла, тизиб, комиссарла,
коммунистле эмда чууутлула бир джанына чыгъыгъыз
деген заманда, сен, взвод командир, бугъунма! Сени ол
хыйлангдан джукъ да чыгъарыкъ тюлдю. Сен, энди кё-
легинги тешиб атхан эсенг, аны бла кесинги эслетмей,
рядовойгъа санатыргъа умутму этесе? Алай болмаз!
Мен сени ючюн джууаблы болмам. Мен сени биринчи
болуб кёргюзюрме! Мен бек билеме сени—коммунистсе
эмда манга партиягъа кир деб айлана эдинг да, ма эн-
ди кесинги ишлеринге кесинг джууаб эт». Аны мени
къатыма джууукъ, сол джанымда олтургъан айтады,
аны къатында, бирси джанымда олтургъан, къайсы эсе
да бир джаш ауазлы анга былай джууаб этеди: «Мен
хар заманда да сен, Крыжнев, иги адам болмагъанынгы
эслеб тургъан эдим. Артыкъсыз да бек, сен окъууум
джокъду деген сылтау бла партиягъа кирирге унамай
къойгъанынгда, санга бек ишекли болгъан эдим. Алай а
сен тахсачы, аманлыкъчы болурса деб бир заманда да
келмеген эди эсеме. Сен джетиджыллыкъны да боша-

гъанса да?» Ол кесини взвод командирине эриниб былай джууаб береди: «Хы, бошагъанма, эмда андан не барды да?»

Ала сѣлешмей кѣб турдула, сора ауазындан таныйма, взвод командир акъыртын былай айтды: «Крыжнев джолдаш, мени кѣргюзтме». Ол а акъыртын кюлдю. «Джолдашла, — деди ол, — фронтну ары джанында къалгъандыла, мен а санга джолдаш тюлме, эмда сен менден тилеме, сени кѣргюзтмей къоярыкъ тюлме. Неден да мени кесими этиме кесими кѣлегим джууукъду».

Ала тынгыладыла, мени уа, аллай мурдарлыкъны эшитгенимде, санларым джызылдаб къалтырайдыла. «Огъай, — деб ойлашама, — мен сен итден туугъаннга кесинги командиринги душманнга тишлик этдирирге берем! Сен бу клисadan сау кетмезсе, сен мутлакъны аякъларынгдан суйреб чыгъарырла». Танг аз джарый башлады кѣреме: мени къатымда бир джассыбет джаш джатады, къолларын башыны эки джаны бла артына узатыбды, аны къатында уа юсюнде джангыз ич кѣлеги бла, тобукъларын къучакълаб, бир арыкъ чортбурун джашчыкъ олтуруб турады, кеси да бек агъаргъанды. Кѣлюме келди: «Эй бу джашчыкъ аллай уллу торуну хорлаяллыкъ тюл кѣреме. Аны мен бошаргъа керекме».

Мен аны къолум бла тийиб, шыбырдаб сордум: «Сен взвод командирмисе?» Ол бир да джууаб этмей, манга джити къараб, башын силкди. «Бумуду сени кѣргюзюрге суйген?» — деб, мен ол джатыб тургъан джашха къолум бла кѣргюздюм. Ол биягъынлай хы деб, башын силкди. «Алай эсе, ол тырпылдамаз ючюн, аякъларын-дан тут! — Дженгил бол!» — дедим да, кесим ол джашха мыллыгымы салдым, эмда мени бармакъларым аны богъурдагъына къаты къарышдыла. Ол бир таууш да эталмады. Алай бла аны тюбюмде бир талай минутну

тутдум, ёрге турдум. Мутлах тахсачы бошалды, эмда аны тили бир джанына сойланды.

Андан сора манга алай аман болду, эмда мен адамы буумай, къалай эсе да бир сюркелген уу джыланны буугъанча. асыры джийиргенгенден къолларымы джууаргъа бек талпыдым...

Саулай кесими джашауумда адамы биринчи кере ёлтюрдум, ол да кесибиизникиледен болду... Тюзю, ол къалай кесибиизники бола эди да? Ол башхадан да аман эди, мутлах тахсачы. Ёрге къобдум да, взвод командирге айтдым: «Былайдан кетейик, джолдаш, клиса уллуду».

Ол ит, Крыжнев, айтханча, эртденбла бизни барыбызны да клисаны къатында тиздиле, автоматчыла бла тегерегибизни алдыла эмда юч СС офицер алагъа джарамагъан адамланы айырыб башладыла. Сордула — кимледиле коммунистле, командирле, комиссарла, алай а аллайла табылмадыла. Кёргюзюрге боллукъ ит да табылмады, нек десенг, бизни арабызда, тюз джартыбызгъа джууугъу коммунистле эдиле, командирле да бар эдиле, айхай да комиссарла да бир эдиле. Экиджюзден аслам адамдан къуру тёртеуленни алдыла. Бир чууутлу бла юч орус солдатны. Оруслула ол къыйынлыкъгъа къара шинли эмда бурмачач болгъанлары ючюн тюшдюле. Ма аллайны къатына барыб сорадыла: «Чууут?» Ол, огъай, оруслума дейди, алай болгъанлыкъгъа анга тынгыларгъа да суймейдиле. «Чыкъ!» — деб къоядыла.

Ол насыбсызланы алайда огъуна урдула эмда бизни андан ары къуудула. Манга ол мутлах тахсачыны бууаргъа болушхан взвод командир Познаннга дери мени къатымдан кетмегенлей барды эмда ал кюнюнде, бара тургъанлайыбызгъа, мени къолуму талай кере къаты-

къаты къысды. Познанда экибизни ма быллай болум
бла бир бирибизден айырдыла.

Сен иги эс бёл, къарнашым, мен ал кюнюнде огъу-
на кесибишникилеге къачар акъыл этдим. Алай а, ажым-
сыз, иги, таб къачаргъа мурат этген эдим. Познаннга
дери, бизни салгъан керти бегиб тургъан лагерге дери,
манга таб кёзюу болмады. Познанъ лагерде уа аллай бо-
лумгъа ушаш болду. Майны аягъында бизни лагерни къа-
тында чегетчикге, бизни аскер пленледен ёлгенлени бас-
дырыр ючюн, къабырла къазаргъа джибердиле, ол кё-
зюуде бизникиледен къарын ауруудан кёб ёле эдиле, къа-
зама мен Познанъ джерни, кесим тегерекге къарайма
эмда эследим: бизни эки сакълауулубуз ашаргъа чёкдю-
ле, ючюнчюсю уа кюнде джукъусурайды. Мен кюрекни
атдым да, акъыртын кёкен таба кетдим... Бираздан чаб-
ханлай, туура кюнчыкъгъан таба айландым.

Бир ишексиз, ала, мени сакълаууларым, дженгил эс-
лемеген эдиле. Мен ол къарыусуз, арыкъ болуб тургъа-
ным бла бир суткагъа къыркъ километрге джууукъну
барыргъа къалай къолумдан келгенин мен кесим да
билмейме. Алай болгъанлыкъгъа мени талпыумдан
джукъ да чыкъмады: тёртюнчю кюнюмде, мен ол налат
лагерден узакъгъа кетген заманымда, мени тутдула. Ме-
ни ызымдан ызчы итле келген эдиле, эмда ала мени
орулмагъан зынтхыда табдыла.

Танг аласында мен ачыкъ джерде барыргъа къор-
къдум, чегетге дери уа энтда юч километрден аз тюл
эди, сора мен сау кюнню зынтхыны ичинде джатдым.
Къолум бла бюртюклени уууб, ауузума атдым, артыма
асыраргъа хурджунума да къуйдум. Ит чабханла бла
бирге мотоциклни ачы тауушу келди къулагъыма. Мени
джюрегим сенгкилдеди, нек десенг, итлени тауушлары

джууукъдан-джууукъда чыгъадыла. Мен джерге тюз джаттым да, ала бетими сагалламаз ючюн, къолларым бла джабдым. Алай болгъанлыкъгъа, ала чабыб джетдиле да бир минутха мени эски быстырларымы барын да сагалладыла. Анамдан туугъанымча къалдым. Ала мени зынтхыны ичинде суюгенлерича суюредиле, эм ахырында бир мазаллы ит, эки ал аягъын кёкюрегиме салыб, богъурдагъымы мараб, тохтады, алай болса да, андан ары тиймей турду.

Немчалыла эки мотоцикл бла келдиле. Ал бурун кеслери кёллери къаннгынчы туюдюле, андан сора дагъыда итлени юсдюрюле, алай бла мени эт, тери кесеклерими джыртдыла, болгъанымы сагаллатдыла. Джаланлай, болгъаным къан джугъулай, алай бла мени лагерге алыб келдиле. Къачханым ючюн карцерде (эм аман тутмакъ гёзенде) бир айны чёкдюм, алай болса да сау... мен сау къалдым.

Эй, къарнашым, озгъан заманланы эсге тюшюрюрге манга къыйынды, пленде кёрген къыйынлыкъларымы хапарларын айтыргъа андан да къыйынды. Анда, Германияда кёрген адам тёзмезлик къыйынлыкъларыбыз эсинге тюшсе, анда, лагерледе термилиб, эзилиб ёлген тенглеринг, нёгерлеринг эсинге тюшселе, джюрегинг кёкюрегингде тюл, тамагъынга къаты тыгъылыб урады, эмда солургъа къыйын болады, тамагъынг бууулады.

Пленде тургъан эки джылымда мени джетдирмеген, элтмеген джерлери къалмагъанды. Ол заманны ичинде Германияны джартысына айландым: Саксонияда болдум, силикат заводда ишледим, Рурский областда шахтада ташкёмюрчюк да къаздым, Баварияда джер къазыуда сыртымы муккур да этдим, Тюрингийде да болдум эмда, шайтан билед, немча джерни мен джетмеген

джерн кьалмады. Анда, кьарнашым, кьалайда да хауа башха тюрлюдю, бизникилени хар кьайда да туююулери эмда ёлтюрюулери уа бирча эди. Аллах налат берген джыланла эмда кьан ичиучюле алай халек тую эдиле, бизде ёмюрде да хайыуанны алай туюмегендиле. Джумдурукълары бла ура эдиле, табанлары бла да уруб, теблей эдиле, резин кьамчиле бла да тую эдиле, эмда шоккну арт агъачы бла, не тюрлю да агъач кесекле бла ургъанларыны тышында, кьолларына кьаллай темир туюше, аны бла да тую эдиле.

Не ючюн да тую эдиле: оруслу болгъанынг ючюн да, алагъа, итден туугъанлагъа, ишлегенинг ючюн да тую эдиле. Тюз кьарамагъанынг ючюн, абынганынг ючюн, бир джанынга бурулгъанынг ючюн да тую эдиле... Алай, бир тукъум бир чурумсуз да, ёлтюрюб кьояр ючюн, тамам ахырынга джетдиргинчи, кесинги ахыргъы кьанынгдан кьарылыб, кесинг туююлген ырымларынгдан ёлюб кьалыр ючюн да тую эдиле. Германияда кюйдюрюучю печле, эшта, бизни барыбызгъа да джете болмаз эдиле...

Ой, ашатханлары да хар кьайда да бирча эди: джартысы мычхы умурладан болгъан ётмекге ушаш бирден джюз бла джарым грамм эмда джукъа мал чюгюндюр суудан бир кесек. Кьайнагъан сууну бир кере бере эдиле, бир бермей да кьоя эдиле. Да, не айтыр кереклиси барды, кесинг ойлашчы: кьазауатха дери мен сексен алты килограмм тарта эдим, анда кьачха уа ауурлугъум эллиге да кючден—бутдан джетди. Теримде уа кьуру сюеклерим кьалдыла, эмда сюеклерими да зордан джюрюте эдим. Анга да кьарамай, ишни уа эт, сёз да салмай, кеси да аллай ишни, таб иги мазаллы тёртсандыкъ атха да этерге кьыйын болгъан ишни этесе.

Сентябрны аллында Кюстринни кьатындагъы лагер-

ден бизни, джюз бла кыркъ совет плен адамны, Дрезденден узакъ болмагъан Б—14 лагерге элтди. Ол кёзюуде бу лагерде бизникиледен эки мингнге джууукъ болгъан эдиле. Бары да таш къазгъан джерде ишлей эдиле, немча ташны кюл бла къаза эдиле, кесе эдиле, сындыра эдиле. Мардасы уа кюнюне хар джаннга тёрт кубометр, ол да аллай джаннга, алайсыз да кыруу ауанасы болмаса, кючу да кыалмагъан адамгъа. Алай бла орайданы уллусу былайда келди: эки айдан сора бизни эшелондан болгъан бир джюз бла кыркъ эки адамдан кыруу элли джетибиз кыалды. Бу кыалайды, кесибизникилени асыраб бошайлмай кюрешебиз, аны юсюне да, лагерде аллай хапар джюрюйдю, немчала Сталинградны да алыб, андан ары, Сибирге уруб барадыла. Бир бушуулукъ бир бушуугъа кыошулады да сени алай басады, кёзлеринги ёрге туталмай, джерге алай кыарайса, сен киши джерге, немча джерге кириб кетерге сюйюб кыарагъанча. Лагерни кыарауулу уа хар кюн сайын ичеди, джырлайды, ойнайды эмда кыууанады.

Бир кюн ингирде биз ишден баракга кыайтдыкъ. Сау кюнню джангур джаугъанды, юсюбюзде эски быстырланы алыб сыгъарчады; биз сууукъ джелде, сууукъдан ит болгъанбыз, тишлерибиз бир-бирлерине тиймедиле, кырутургъа уа джер джокъду, джылыныргъа да — алайды, аны юсюне да ачдан ёлебиз, болгъан хал андан да аманды. Алай болгъанлыкыгъа ингирде бизге ашарыкъ берну болмайды.

Мен юсюмден суу, джылтыргъан быстырларымы тесиб алдым да, аланы кыангаланы юсюне джайыб алай йтдым: «Ала тёртюшер кубометрни ишлеб бериринги излейдиле, бизни хар бирибизге кыабыргъа уа бирер кубометр да озуб боллукъ эди». Мен аны айтыр-айтмаз, бизникиледен кыайсы эсе да бир ит налат табылды да,

мени ол ачыу сёзлерими лагерни комендантына джетдирди.

Бизде лагерни коменданты неда алача лагерфюрер Мюллер немча эди. Орта бойлу, тыкъ санлы, акъ шинли, кеси да бир тюрлю акъ туклю: баш туклери, къашлары да, кирпичлери да, таб кёзлерини ич гинджилерине дерн да чыммакъ. Орусча тамам мабиз экибиз сёлешгенча биле эди, ол огъай, кеси да, Волгада туууб ёсгенлеча, «О-ну» белгили этиб сёлеше эди. Аман сёлеширге уа таза суу уста. Къайдан да юреннгенед, ол налат боллукъ, алай санагъатха?

Алай этиучен эди, блокну аллында тизеред—ала баракга алай дейдиле — тегерегинде кесини эс-эсчиледен джыйыны бла тизгинни аллы бла барыр эд, онг къолун былай бир джанына тутханлай джурюу эд.

Аны хар заманда онг къолунда тери къол къабы, аны ичинде уа бармакълары, къол аязы ачымаз ючюн къоргъашын къаты бар эди. Джурюуб барады эмда тизгинде сюелиб тургъанланы хар экинчисини бурнуна салады, къанын къуяды. Ол анга «кесекледен аурумаз ючюн эсгертиудю» дей эди. Лагерде тёрт блок бар эди, ол бир кюн биринчи блокга «профилактика» этеди, тамбласында—экинчиге, андан сора ючюнчюге, алай этиб бара эди. Ол къуллугъун абек деменгили тындыра эди, ит, солуу кюнсюз ишлей эди кеси да.

Ма ол комендант, мен ол кубометрлени юсюнден айтханны экинчи кюнюнде мени чакъырады. Кече баракга бир тылмач бла эки сакълауул келедиле. «Соколов Андрей кимди?» Мен кесими билдирдим. «Бизни ызыбыздан кел. Сени лагерфюрер кеси излейди». Не ючюн излегени ачыкъды. Бошаргъа. Мен нёгерлерим бла саламлашыб айырылдым, ала бары да ёлюрге баргъанымы биле эдиле, ахсыннган да этдим да кетдим.

Лагерь арбазда барама эмда джулдузлагъа къараб, алагъа да саукъалды береме, ойлашама. «Ма сен, Андрей Соколов, лагерде айтычулары бла — юч джюз бла отуз биринчи номерли — энди чегеринги чегиб бошадынг». Қылай эсе да Иринка эмда сабийчикле эсима тюшюб, алагъа да бушуу болдум, алай болса да ол да бираз кетди. Сора мен, батыр солдатны адетиндеча, герохну бурнуна къоркъмай къарар ючюн, мени арт минутумда джаула мен ёлюмден къоркъады деб джукъ табмаз, сезмез ючюн, кесими джыйыб, къатдырдым...

Комендант юйде — терезеледе гокка хансла, бизде иги клубдача, кирсизди. Столну къатында—лагерни начальниклери бары да турадыла. Беш адам олтуруб, шнапсны тигелетедиле, ызындан тонгуз этни семизлерин къабадыла. Аланы столларында шнапс бла джангы башланган бир уллу мяла сауут, ётмек, тонгуз этле, тузланган алмала, башлары ачылган тюрлю-тюрлю консерва банкала. Мен ол ашарыкъланы барын да бек дженгил эслем, эмда, ийнанамыса, мени кёлюм алай аман болду, кючден къусмай къалдым. Мен, бёрюча, тамам ачма, керти адам ашарыкъланы кёбден бери ауу-зума салмагъанма, былайда уа аллай бир хант кёз аллында турадыла...

Қореше кетдим да къусаргъа тартышханамы тыйдым, алай а кёзлерими ол столдан бек уллу кюч этиб айырдым.

Тюз мени аллымда Мюллер кефли болуб олтурады, герох бла ойнайды, аны бир къолундан бир къолуна ата ойнайды, кеси да эки кёзюн менден алмай, джыланча, кирпич къакъмай къарайды. Мен а эки къолуму тюз энишге джибердим, тюгенген эски табакларымы къакъдым да былай доклад эдим: «Қызауат плен Ан-

дрей Сокслов, гер комендант, сени буйругъунг бла келгенме». Ол манга сорады: «Эй, орус Иван, төрт кубометрини этмеклик—ол кёбмюдю? «Тюппе-тюздю,—дейме,—гер комендант, кёбдю». «Санга къабыргъа бири боллукъмуду?» «Тюппе-тюздю,—дейме,—гер комендант, толу джетерикди, таб артыкъ да боллукъду».

Ол ёрге турду, эмда былай айтды: «Мен санга мардасыз уллу сый этейим, аллай сёзле айтханынг ючюн, кесим кёолум бла атыб ёлтюрейим. Былайда таб тюлдю, эшикге барайыкъ, сен анда кёол салырса». «Эркинлик кёолугъуздады», — дейме анга. Ол бир кесек тохтады, ойлашды, андан сора герохну столгъа атды да стаканнга шнапсны къуйду, ётмек кесекчикни алыб, анга семиз кесекчикни салды да аланы манга узатды эмда былай айтды: «Орус Иван, ёлюрюнгю аллы бла немча сауутну хорламы ючюн бир ич».

Мен аны кёолундан стаканны да, къабарыкъчыкны да алыб ичерге башладым, алай ол сёзлени эшитгенлейиме — мени отча кюйдюрдю! Ичимден кеси кесиме айтама: «Мен, орус солдат, хо сени джанынг ючюн, немча сауутну хорламы ючюн ичерме. Андан сора, гер комендант, санга джукъ керек тюлмюдю? Манга не башхасы барды, алай алайсыз да ёлеме, кесинги аракъынг бла кесинг къарыл!»

Мен стаканны столгъа салдым, къабынчыкны да салдым, айтдым: «Сыйлагъанынг ючюн сау бол, алай а мен ичмеучюме». Ол ышарды. «Бизни хорламыбыз ючюн ичерге суймеймисе? Алай эсе кесинги къорагъанынг ючюн ич». Мени нем къорайды? «Кесими къорарым эмда термилмекликден къутулгъаным ючюн мен ичейим», — дедим анга. Аны бла стаканны алдым да эки уртламгъа джутдум, къабарыкъгъа тиймедим, кёол аязым бла акъыртынчыкъ эришлерими сыладым да

былай дедим: «Сыйлагъаныгъыз ючюн энтда сау болугъуз. Мен хазырма, гер комендант, джюрюгюз, мени къоратырсыз».

Алай а ол, бек джити къараб, былай айтды: «Сен ёлюрюнгю аллы бла бир да къуруса да бир джукъ къаб». Мен анга быллай джууаб этеме: «Мен биринчи стаканны ызындан джукъ къабмайма». Ол экинчини къуюб, манга береди. Мен экинчини да ичдим, къабарыкъгъа уа тиймедим, джигитлигими кёргюзейим дейме, алай ойлашама: «Боллукъ бирди да бирди, эшикге чыгъарны, ёлюрню аллы бла бир эсириб къалайым». Комендант кесини акъ кирпичлерин ёрге мийик тутду да сорду: «Нек бир джукъ къабмайса, орус Иван? Уялма!» Мен анга кесими сёзюмю къайтарама. «Кеч, гер комендант, мен экинчи стакандан сора да ауузланыргъа юренмегенме». Ол уууртларын кёбдюрдю, атча зампылдады, сора алай уллу кюлдю, кюле тургъанлай не эсе да немчача дженгил-дженгил айтды, мени айтханларымы нёгерлерине кёчюре болуред. Ала да кюлдюле, табшиндиклени да къымылдатадыла, хамхотларын манга бурдула эмда, кёреме къалай эсе да, манга башха тюрлю къарайдыла, тынчыракъ болгъанча кёрюнеди.

Комендант манга ючюнчю стаканны къуяды, кесин уа асыры кюлгенден къоллары къалтырайдыла. Ол стаканны мен созуб, акъыртын ичдим, гитче ётмек кесекчикни бир кесегин къабдым да бир кесегин ызына салдым. Мен алагъа, ирият берилгенлеге, кесим ашдан ёле турсам да, аланы садакъалары бла къарылыргъа муратым болмагъанын, мени кесими орус кылыгъым эмда аны бла махтамакълыгъым болгъанын, ала не кюрешдиле эселе да мени хайыуаннга айландыралмазлыкъларын кёргюзюрге суюдюм.

Андан сора комендант кесин къолгъа джыйды, кёкю-

регинде эки темир крестин тюзетди, сауутун алмай столдан бери турду да айтды: «Бери къара, Соколов, сен — керти орус солдатса. Сен джигит солдатса. Мен да — солдатма эмда тыйыншлы джауланы ариу кёреме. Мен сени ёлтюрлюк тюлме. Аны юсюне да бюгюн бизни ала-мат аскерлерибиз Волгагъа чыкъгъандыла эмда Ста-линградны голу алыб бошагъандыла. Ол бизге уллу къууанчды, ол себебден мен сени джанынгы уллу хатер бла кесинге саугъагъа къояма. Бар кесинги блогунга, ма бу да сени джигитлигинг ючюн!» — деб, столдан алыб, алай уллу болмагъан бир сау ётмекни эмда бир тилкем тонгуз этни берди.

Ётмекни кесиме къаты къысдым, семиз тилкемни сол къолумда тутамма эмда аллай сакъланмай тургъан иги болум болгъанындан асыры эс ташлагъандан алагъа сау къалыгъыз дерге да унутуб, сол джаныма, артыма бу-рулдум, эшик таба тебредим, дагъыда кесими акъылыма келеди: «Ол бусагъатдан мени эки джауорун къалагъы-мы арасына джандырлыкъ болур, мен бу ашарыкъланы да негерлериме джетдиралмай къаллыкъ болурма.» Огъай, ол болмады. Бу джолда да ёлюм мени къатым бла озуб кетди, андан ачы сууукъчукъ уруб къалды.

Мен комендант юйден аякъ юсюнде чыкъдым, ар-базда уа башым къатышды. Баракга тыгъылдым эмда, джугъуму да эсгермей, цемент полгъа аунадым. Бизни-киле танг джарыгъынчы мени уятдыла. «Айт хапар», — дейдиле. Мен комендант юйде не болгъанын эсге тю-шюрдюм да алагъа айтдым. Джатхан джерибизде мени хоншум манга «Ашарыкъны къалай юлеширикбиз?» деб сорады, кесини уа ауазы къалтырайды. «Барыгъызгъа да тенг!» — дедим анга. Тангига дери сакъладыла. Ёт-мекни да, семиз тилкемни да базыкъ халы бла кесдиле. Ётмекден хар кимге сернек тоб чакълы бирер джетди,

этден а, кесинг ангылайса, эринлерине джагъарча бирер. Алай болса да кёлкълды болмай юлешдиле.

Кёб турмай бизни, эм къарыулуладан, юч джюз адамны мырды батмакъланы къурутургъа элтдиле, андан сора Рур областда шахталагъа. Мен анда кыркъ тёртюнчю джылгъа дери турдум. Ол кёзюуде бизникиле Германияны шобраларын ууатхан эдиле эмда фашистле пленледен джийиргеннгенлерин къоя башлагъан эдиле. Бир джолда бизни, саулай кюндюз ишлегенлерибизни, эшикте тиздиле эмда бир джангы келген обер-лейтенант тылмач бла айтады: «Аскерде ким къуллукъ этген эсе, неда къазауатха дери шофер болуб ким ишлеген эсе, бир атламы алгъа чыкъ». Биз, алгъыннгы шоферле болуб, джетн адам алгъа атладыкъ. Бизге эски, кийилген кийимле бердиле эмда сакълауул бла Подсдам шахаргъа сюрдюле. Ары келдик, анда барыбызны да бирер башха джерге джибердиле. Мени «Тодте» ишлерге салдыла, — немчаланы джолла бла бетджан, индек дегенча затланы ишлеуню юсюнден аллай бир хашкен конторлары бар эди.

Мен «Оппел-адмирал» машина бла чыны аскерни майору болгъан немча инженерни джюрюте тебретим. Ой, ол фашист джаман базыкъ семизед! Алашачыкъ, гыбытлы, узуну кенги да тенг, арт джаны да тамам семиз къатынныкыча тёртгюл. Аллындан къарасанг, кийимлерини башындан энишге юч хамхоту салынады эмда джелкесинде юч джассы бюкленнген сызлыгъы барды.

Мен эсеб этген бла, аны къуру таза джауу, аз болса, юч пуд болуред. Джюрюген заманында паровозча гюрюлдей эди, ашаргъа олтурса уа — барын талкъ этеди. Аллай кёзюулерни болаед, сау кюнню бузмагъанлай болгъанны ол кенг тамагъындан тигелетгенлей эмда фляжкадан коньякны тартханлай турур эди. Бир-бирде андан

манга да бир кесек зат туюше эди. Джалда тохтаред, колбасаны кесеред, бышлакѣдан кѣабаред эмда ичеред: кѣлю иги болгъан кѣзюуде — манга да, итге атханча, бир кесекни атаред. Бир заманда да кѣолума бермей эди, огъай, аны кесине ийлыкѣгъа санай эди. Кѣалай болса да, лагердеги болум бла тенгледирирге болмай эди, аз-аз мен адамгъа ушай башладым, акъыртын болса да, кѣайтыб-тирилиб тебретим.

Мен кесими майоруму эки ийыкѣны Подсдамдан Берлинге, андан да ызына элтиб турдум, андан сора фронтну кѣатына, бизникилеге кѣаршчы оборона бет-джанла ишлерге джибердиле. Былайда мен джукѣудан чыртда айырылыб бошадым: кечени узунуна кесибизникилеге, Ата джуртума кѣалай кѣачар эдим деб, кѣб сагъыш этгенлей чыгъама.

Биз Полоцк шахаргъа келдик. Танг атаргъа мен эки джылны ичинде кесибизни тобларыбыз кѣалай гюрюлдегенлерин биринчи кере эшитдим, билемисе, кѣарнашым, мени джюрегим алай кѣаты урду. Кѣатын алгъынчы Иринкагъа тюберге баргъан заманымда да алай урмаучан эди! Урушла Полоцкадан кюнчыкѣгъан табада он-сегиз километрде бара эдиле. Немчала шахарда огъурсуз, кѣайгъылы болуб тебретиле, мени базыгъым а бекден бек ичиб башлады. Кюндюз аны бла шахарны тышына барабыз, эмда ол бетджанланы кѣалай ишлериклерине оноу этеди, кечесинде уа кеси джангыз тартхантай турады. Болгъаны кѣбдю, кѣз тюблери да машоклача салындыла...

«Энди, — дейме, — мындан ары сакѣларгъа джарамаз, мени кѣзюуюм келгенди! Эмда кѣуру джангыз кесим кѣачмай, биргеме кесими тѣртсандыгъымы да алапым, ол бизникилеге джарарыкѣды!»

Эски багушланы, оюлгъанланы арасында эки кило-

трамм болгъан базман ташны табдым, аны бла уругъа, къан чыгъармагъанлай джатдыругъа керек болса деб, аны бусхул бла байладым, джолда телефон чыбыкъдан бир кесекни да алдым, манга кереклилени барын да иги дженгил жъурашдырдым, аланы барын да машинаны аллында олтуруучусуну тюбуне салдым. Немчала бла саукъалды айтырымдан эки кюнню алгъа, ингирде заправкадан къайтыб келе эдим, къарасам—бир кирли немча, унтер-офицер, эсириб келеди, къабыргъаладан тутады. Мен машинаны тохтатдым да аны юй оюлгъанланы арасына сюйредим эмда аны, машокну ичинден кир багушну тѣкгенча, кийимлериинден айырдым, башындан пилоткасын да алдым. Ол характерни барын да олтуруучуну тюбуне салдым да хаб-хазыр болдум.

Джыйырма бла тогъузунчу июнну эртденбласында мени майорум кесин шахарны тышына, Тросницы таба джанына элтирге буйрукъ этди. Анда ол бетджанла ишлегенлеге башчылыкъ эте эди. Майор арт олтуруучуда тынч джукъусурайды, мени уа джюрегим чартлаб чыгъарча урады. Мен бек къаты бардым, шахардан чыкъгъандан сора газны аз этдим да бираз баргъандан сора машинаны тохтатдым, чыгъыб тѣрт джанына къарадым: узакъда мени ызымдан эки джюк машина келгенден сора джукъ да кѣрюнмеди. Эрлай гирчикни алдым, эшик-чикни иги женг ачдым. Тѣртсандыкъ олтуруучуну артына таяныб, кесини нохуну къойнунда джатханча хурулдайды. Мен а аны гир бла сол къулакъ аллына джетдирдим. Ол башын энишге салындырды. Иги ишексиз болур ючюн, дагъыда бир джетдирдим, алай а ѳлтюрюб къояргъа излемедим. Мен аны саулай алыб кетерге кереклиме, ол бизникилеге кѣб зат айтыргъа боллукъду. Мен аны «парабеллумун» къынындан алыб, хурджунума

салдым, темир таякчыккыны арт олтуруучуну артына бегитдим, телефон чыбыккыны майорну бойнуна атдым да бир джанын да темир таякчыккыга соккур туююм-чек этиб, иги бегитдим. Мен аны бир джанына аумаз ючюн эмда кызыу баргъан заманда машинадан чартламаз ючюн этдим. Эрлай немча кийимлени да, пилотканы да кийдим да машинаны тюзюнлей джер гюрюлдей тургъан таба, уруш бара тургъан джанына айландырыб кьаты сюрдюм.

Немчалыланы ал кыйырлары эки дзотну арасы бла салыныб эди. Блиндаждан немча автоматчыла чартлаб чыкдыла, мен да, ала майор келгенин кёрюб таныр ючюн, кызыу барыуну аз этдим, баргъанымы уа тохтатмайма, ала таныдыла, кычырыкдан аладыла, алайгъа барыргъа боллукъ тюлдю деб, кьоллары бла кёргюзедиле, мен а сора джукъ да аңгыламагъанча этиб, иги газны да басыб, сексен километрли джорюшню салыб кетдим. Ала эс джыйгъынчы эмда пулеметларын машинагъа ата тебрегинчи, мен эки джаныны да арасы болгъан джерге джетиб, чунгурланы арасында ары-бери бурулуб чынгауну кьояндан аман этмегенлей барама.

Артымдан немчала атадыла, бизникиле да шашхандыла да, аллымдан автоматладан кьуядыла. Джел тыйуучу мняланы тёрт джеринден ётдюрдюле, радиаторну да окъла джырдыла... Ма алай бла джууукъда кёлчюкню баш джанында чегетчик. Бизникиле машинагъа чабыб келедиле, мен а ол чегетчикге кирдим да эшикчикни ачыб, джерге джатыб, аны уппа этеме эмда солуууму аладмайма...

Бир джаш адамчыкъ, мен ёмюрюмде кёзюм бла кёрмеген сары шинли погонлары бла эм алгъа чабыб джетиб, манга хыршыланды: «Огъай да, анангы бергенин

төгерик фриц, аджашдыңмы?» Мен кесими юсюмден немча кийимлени тартыб алыб быргъадым, пилотканы да аякъ тюбюне джибердим эмда анга айтдым: «Эй, сен ашхы улан! Багъалы джашым! Мен керти Воронежчи болуб тургъанлай, санга къаллай фриц болама? Мен пленде болгъанма, ангылаймыса? Ол машинада олтуруб тургъан асыралгъан къабанны тешигиз эмда аны портфелин да алыгъыз да мени командиригизге элтигиз». Мен алагъа герохну да бердим да, биринден бирине бериле кетдим, ингирде полковникге— дивизияны командирине джетдим. Ол заманга дери манга ашатхан да этген эдиле, хамамгъа да элтген эдиле, кийим да берген эдиле, соруу да болгъан эди, алай бла полковникге тыйыншысыча, этим, кёлум да таза болуб, толу форма кийимим бла келдим. Полковник столну къатындан ёрге турду да мени аллыма келди. Офицерле бары да къараб тургъанлай, мени къучакълаб, былай айтды: «Немчаладан бизге келтирген саугъанг ючюн, бек сау бол, солдат. Сени майорунг портфели бла бизге джыйырма тилден багъалыды. Мен командованиеден сени правительство саугъагъа теджериклерин тилерикме». Мен а аны алай ариу сёлешгенинден, ариу къарагъанларындан кёлум кюлю кёлтюрюлгенди, эринлерим къалтырайдыла, айтханымы этмейдиле, кючден-бутдан былай айталдым: «Джолдаш полковник, тилейме, мени стрелковый частха къош».

Алай болгъанлыкъгъа, полковник ышарды да мени имбашымдан къакъды: «Сен аякъ юсюнде кючден тургъанлай, къаллай аскерчи болаллыкъса? Бююн огъуна сени госпитальгъа джиберликме. Сени анда багъарла, ашатырла, андан сора бир айгъа юйдегинге отпускакъа барырса, андан бизге къайтыб келсенг — сени къайры саллыгъыбызгъа ол заманда къарарбыз».

Полковник эмда аны блиндажында болгъан офицер-
ле бары да таза джюреклеринден мени бла къол тутуб,
джылы саламлашдыла, эмда мен алайдан тамам асыры
къууаннгандан мийик кёллю болуб чыкъдым, нек де-
сенг, эки джылны ичинде мен адамча бир бирине къа-
рагъанны кёрмегенем, унутуб бошагъанем. Андан сора
да, эсингде къалсын, къарнашым, кёб заманны мен на-
чальник бла сёлешген заманымда юренчек болуб къал-
гъан болурем, башымы энишгё джыйырыб, имбашла-
рым бла кысыучан эдим, мени урмагъа эди деген къор-
къууну эте болурем дейме. Ма кёремисе, фашист лагер-
леде бизни неге джетдириб эмда неге юретген эдиле...

Госпитальдан эрлай Иринагъа письмо джаздым.
Пленде къалай болгъанымы, майорну да алыб къалай
къачханымы, барыны да кысха хапарын джаздым. Эм-
да ол сабий махтанчакълыкъ манга къайдан келгенин
билелмейме. Тёзалмадым да, полковник манга саугъа
беригиз деб тилерге айтханды дедим да билдирдим аны
да...

Эки ийыкъны ашаб, джукълаб турдум. Манга аша-
рыкъны аз-аз, алай а дженгил-дженгил ашата эдиле,
алай этмей мени ал кёзюуде суйгенимча ашаргъа кьой-
сала, мен тигилрге боллукъ эдим, доктор да алай айт-
хан эди. Иги къарыу этдим. Эки ийыкъдан сора уа ауу-
зума джукъ салалмай тохтадым. Ашарыкъ эсиме да
келмейди, джукъу менден къачды, акъылыма тюрлю-
тюрлю аман затла келедиле—толу къайгъылы болдум...
Ючюнчю ийыкъда Воронежден письмо алдым. Алай
болгъанлыкъгъа, не келсин, Ирина джазмагъанды, мени
хоншум стол этнучю Иван Тимофеевич джазгъанды.
Аллай письмону алыргъа кимге да аллах бермесин! Ол
билдиргеннге кёре, кыркъ экинчи джыл июнь айда
огъуна немчала авиазаводха бомбала атхан заманда

бир уллу бомба туура мени юйчюгюме тюшгенди. Ирина бла кызычыкларым ол кёзюуде юйде болгъандыла... Сора, джазады ол, аладан джукъ да табмадыкъ, юйню орнуна терен уллу чунгур болуб къалгъан эди деб. Ол кёзюуде мен письмону аягына дерн окъуялмадым. Кёзлерим къарангы этдиле, джюрегим джоппу туююлдю да тешилирге унамады. Орундукъгъа джатдым, бир кесек джатыб турдум да, андан ары да окъудум. Хоншум джазады, бомбала атылгъан заманда Анатолий шахарда болгъанды. Ингирде посёлокга келди, чунгургъа къарады да кече ызына шахаргъа айланды да кетди. Кете туруб хоншума, кеси разылыгъым бла фронтха джиберигиз деб тилерикме, дегенди. Ма андан сора джукъ да джокъ.

Джюрегим бир кесек шош болгъанында эмда къулакъларымы зангырдагъанлары тохтагъанында, мени Иринкам вокзалда мени ашыргъан заманда менден къалай кыйын айырылгъаны эсеме тюшдю. Ол заманда огъуна аны тиширыу джюреги анга биз экибиз бу дуняда андан сора тюбемезлигибизни айтыб кыйгъан кёре-ем. Мен а ол заманда аны тюртгенем... Юйдегим, кесими юйюм бар эдиле, ала бары да талай джылла бла къурашхан эдиле, кёзюнгю джумуб ачхан чакълы бирге бары да къуруду да къалды эмда мен джангыз кесим къалдым. Сагъыш этеме: «Бу мени кыйынлы джашауум мени тюшюмюдю, тюнюмюдю? Мен пленде тургъан заманымда хазна къалмай хар кече сайын, кишиге эшитдирмей, кеси аллыма, Иринка бла да, сабийчикле бла да шыбырдаб, сёлешиб тура эдим, аланы кёллерин джазаем, мени ючюн къоркъмагъыз, мен кючлюме, барын да хорларма, сау-эсен къайтырма, сора джангыдан биргелей барын да иги, ашхы этербиз, бирге джашарбыз

дейем... Алай бла, сора мен сау эки джылны ёлгенле бла сёлешибми тургъанма?!

Хапарчы бир минутха тохтады да, сора башха, бёлюннген-бёлюннген эмда акъыртын ауаз бла айтды:

— Кел, къарнашым, бир тютюн тартайыкъ, алайсыз не эсе да тамагъымдан бууады.

Биз тютюн ичдик. Эриген суула тохтагъан чегетде агъач тауукъ агъачны дженгил-дженгил, таууш этдириб, къагъады, джылы джел джерк терекни къургъакъ бутакъларын эриниб къымылдатады, бары да болгъанларычады, къаты тартылгъан акъ паруслача, булутла тюрлю-сюз ауанада джюзедиле, алай болгъанлыкъгъа, ол минутлада, джазны улуу ишлерине, джашауда сау жанланы ёмюрлюкге бегитилген адетлерин этерге хазырланган дунияны бусагъатда шош тынгылагъаны манга башха тюрлю кёрюндю.

Тынгылаб туругъа къыйын болду да, мен сордум:

— Андан ары уа не болду?

— Андан арымы?—Эринерек сёлешди хапарчы.— Андан ары уа, мен полковникден айлыкъ отпуска алыб, юйдегим бла джашагъан джериме дерн джаяу бардым. Терен чунгур, ичи суудан толу, мырды сууча—башына морт къаймакъ этиб, тегереги бары да белге джетген къаура, аман ханс... Қъалай эсе да алайда ёмюрде да адам джашамагъанча, къабырладача шыкъыртсыз. Кесинг сагъыш эт, къарнашым, манга ол сагъатда къалай ауур къыйын болгъанед! Бир кесек сюелиб турдум, бушуулу ахсындым эмда вокзалгъа къайттым.

Алайда бир сагъат да туралмадым, ол кюн огъуна ызыма дивизиягъа къайттым да кетдим.

Андан сора бир юч айдан, кюн булутладан чыгъыб джарытханча, манга къууанч келди: Анатолий табыл-

ды. Манга, фронтха письмо джиберди, кеси да мен болгъандан башха фронтда болгъан кѳреем. Мени адресими хоншубуз Иван Тимофеевичден билгенед. Ал бурун артиллерия школгъа тюшгенди, сора аны математикагъа фахмусу анга алайда иги джарагъанды. Бир джылдан школну айырмалыкъ бла бошаб, фронтха баргъанды эмда, ма капитан чын алгъанма, «къыркъбешлик» батареягъа командир болгъанма, алты орденим бла медалым барды, деб алай джазды. Къысхасы, не джаны бла да атасындан-анасындан джукъ да къалдырмагъанды. Не джашырыу барды, мен анга бек къууандым. Не тѳнгеретсенг да, мени туугъан джашым—капитан эмда батареяны командири, ол алай бош накъырда тюлдю! Аны юсюне да аллай бир орденлери болгъан. Аны атасы «студебеккерде» тоб окъланы эмда башха аскер кереклени ары-бери ташыгъанлыкыгъа, къайгъырмаз. Атасыны иши эски, артда къалгъан ишди, аны уа, капитанны уа, хар заты да аллындады.

Кече сайын мени къарт сагъышла басыб башладыла: къазауат тауусулса, мен джашха къатын алырма, ала бла турурма, агъач усталыкъ этерме эмда джашым бла келиними сабийлерине къарарма да ох дерме да турурма. Къысха сѳз, аллай къарт сагъышла этиб турдум. Алай а былайда да мени шкогум тамам толусу бла чарлады. Къыш биз, тохтаусуз урушла эте, алгъа барыб тургъаныбыз себебли, дженгил-дженгил джазаргъа мадар кѳб джокъ эди, къазауат бошала тебреген заманда, Берлинни къатында эртденбла мен Анатолийге письмочукъ джаздым да экинчи кюнюнде джууаб алдым. Эмда мен былайда—джашым да мен да Германияны ара шахарына экибиз эки джол бла джууукълашханыбызны эмда бир бирибизден узакъ болмагъаныбызны билдим. Анга къачан туберими тамам ашыгъыб сакълайма, аны

асыры бек сакълагъандан шашаргъа джетгенме. Да, кёрюшдюк, иги къууана тур... Тамам тогъузунчу майны эртденбласында немча мараучу Анатолийни ёлтюрдю да къойду...

Кюнортадан сора ротаны командири мени чакъырды. Къарасам, анда мен танымагъан бир артиллеристчи подполковник олтурады. Бизни ротаны командири айтды: «Соколов, санга келгенди»,—алай айтханы бла кеси уа терезеге бурулду. Джюрегим, ток бла ургъанча, чанчды, нек десенг, не эсе да, энтда бир пелах болгъанын билген эдим. Подполковник мени къатыма келиб, акъыртын сёлешди. «Амаң этме, атда, кесинги бошлама! Сени джашынг капитан Соколов бюгюн батареяда джауну кьолундан ёлгенди. Мени бла кел, барайыкъ!»

Мен тентиредим, алай болса да аякъ юсюнде тохтадым. Бусагъатда ала бары да джукъу арасындача, эсиме алай тюшедиле—биз подполковник бла уллу машинада баргъаныбызны, хар неден да толуб, къатышыб тургъан орамладан къалай озгъаныбызны, солдатланы тизилиб тургъанларын эмда кызыл къатапа урулгъан сал къанганы —аланы барын да тубан чарсда кёргенча, алай эслейме, Анатолийни уа, къарнашым, ма бусагъатда, сени кёргенча, ачыкъ кёргенлей турама. Мен къабыр къангагъа бардым. Анда джатхан мени джашымды эмда меники тюлдю. Меники—ол хар заманда ышарыучу, тар имбашлы, арыкъ боюнда джити зугул башлы джашчыкъ эди, былайда уа иги джаш, кенг джауорунлу ариу эркиши джатады, кёзлери джарты ачылыбды, ол мени къатым бла, меннге белгили болмагъан бир узакъгъа къарайды, юсюнде джангыз мен эртде заманлада кёрген Толигими эринлерини кыйырларында джашлыгъындача, таймаздан ышарыучу ышанчыкълары ёмюрлюкге тюрленмей къалгъандыла... Мен аны уи-

па этдим да бир джаныма турдум. Подполковник сѣз айтды. Мени Анатолийими джолдашлары-тенглерни джыламукъларын сюртедиле, мени джыламукъларым джюрегимде къуруб къалгъан болур эдиле, къуюлуб чыкъмадыла. Ким билсин, бусагъатда да мени джюрегим аны ючюн алай ауруй болурму?

Мен кесими арт къууанчымы эмда умутуму киши, немча джерде асырадым, аны къайры эсе да узакъ джолгъа ашыра, мени джашыма батареясы тобланы атдыла, эмда мени не эсе да бир затым юзюлюб кетди... Мен, кесими къайда болгъанымы билмегенлей, частыма къайтдым. Андан сора кѣб турмагъанлай, мени аскерден бош этдиле. Къайры барама? Биягъы Воронежгеми? Чыртда огъай! Урупинскеде мени бир шохум эсиме тюшдю, ол къыш огъуна джаралы болгъаны ючюн аскерден бош этилген эди,—ол къачан эсе да мени кесине чакъыргъанед,—ол эсиме тюшдю да Урупинскеге кетдим.

Мени шохуму сабийлери джокъ эди, къатыны да, кеси да шахарны къыйырында кеслерини юйлеринде тура эдиле. Ол, инвалид болсада, авторотада шофер болуб ишлейди; сора мен да ары джарашдым. Джашаргъа шохуму юйюне кѣчдюм, ала мени кеслерине кыысдырдыла. Биз тюрлю-тюрлю джюклени районлагъа элте эдик, къачда уа мюрзеу ташыргъа кѣче эдик. Мен, майнама, ол къумда ойнай тургъан джангы джашчыгъым бла ол заманда танышханма.

Алай болуучанед, джолоучу болуб, шахаргъа къайтсанг, белгилиди, ал бурун бир джукъ къабаргъа, айхай да, арыгъанынг бла джюз грамм да джутаргъа, аш юйге бурулаек. Тюзюн айтыргъа керекди, мен ол заранлы ишге, ичгиге, кесими бек иги салгъанем... Бир кюн ма бу

джашчыкыны аш юйню къатында эследим, экинчи кюн-
пюнде дагыда кёрдюм. Кеси да аллай джарлычык:
саулай хамхотчугъу харбуз суу джугъу болуб, юсю бу-
къу джугъу, болгъаны къаб-къара кир, кёзчюклери уа
джангурдан сора кече джулдузчукълача джана! Мен
аны алай суйдюм, сейир ишди, анга тансыкъ бола баш-
ладым. Эмда ишге барыб келсем, аны кёрюрге ашыгъыб
келеме. Ол аш юйню къатында ким не къабдырса—аны
бла кечиниб тургъанед.

Тёртюнчю кюнюнде, машинам да мюрзеуден джюк-
лениб тургъанлай, тюзюнлей совхоздан аш юйге айлан-
дым. Мен кёрген джашчыкъ, эшиклени къатында агъач
тыркыкчыкъда олтуруб, аякъчыкъларын къагъа турады,
ач кёрюнеди. Мен кабинканы терезечигинден башымы
къаратыб, анга кычырдым: «Эй, Ванюша! Бери чаб,
дженгил машинагъа мин, элеваторгъа элтейим, андан
къайтсакъ, аш ашарбыз». Ол мени кычыргъанымдан
илгенди, тыркыкдан секириб тюшдю да машинаны аякъ
салыучусуна ёрледи эмда акъыртынчыкъ былай сорду:
«Сен, акка, мени атым Ваня болгъанын къайдан биле-
се?» Эмда кёзчюклерин кенг ачыб, мен къаллай джууаб
берликди деб сакълады. Мен а анга джууабха, мен кёб-
ню кёргенме, болгъанны барын да билеме дедим.

Ол онг джанына келди, мен да эшикчикни ачдым да,
кесими къатыма олтуртдум. Тири джашчыкъды, сора не
эсе да шошчукъ болду, сагъышланды эмда тура турады
да кесини ёрге бюгюлген кирпичиклерини туюбу бла
манга-манга къарайды, ахсынады. Аллай гитче джю-
джекчикди, алай а ахсыныргъа юреннгенди. Ол аны
ишигмиди? Сорама: «Ваня, сени атанг къайдады?»—Шы-
бырдайды: «Фронтда ёлгенди».—«Ананг а?»—«Анам да,
биз поездде келе тургъанлай, бомба тийиб ёлгенди». —
«Энди сени былайда кишинг джюкъмуду, джууукъларынг-

дан?»—«Киши да джокъду». «Сен кече къайда джата-са?»—«Къайда болса, анда».

Былайда мени ачы джыламугъум къайнаб чыкъды эмда эрлай оноулашдым: «Биз мындан ары экибиз да дуниядан башха-башха тас болургъа болмаз. Аны кесиме сабийге алайым». Эмда андан сора дженгил огъуна джюрегим басылды эмда жарыкъ болду. Мен анга ийилдим да акъыртын сордум: «Ванюша, сен мени ким болгъаным билемсе?» Ол, солуу алгъанча, кысха сорду. «Кимсе?» Мен анга, биягъынлай, акъыртын айтдым: «Мен —сени датангма».

Эй мени аллахым, былайда бир иш болду, мен алай айтханлай, ол кесин манга атыб, бойнумдан къаты кысыб, уууртларымы, кёзлерими, мангылайымы уппа этеди, кеси да тамам джююлдеб, зангырдагъан ингичге тауушчугъу бла алай кычырады, таб кабинкада башха джукъ эшитилмейди: «Атам, джаным! Мен билеем! Мен билеем сен мени табарынгы! Не болса да, табарыкъ эдинг: Мен сени, мени къачан табса да, табарыкъды деб, къаллай бир сакъладым!» Манга къаты джабышханды да къалгъанды, кеси уа, джел ургъан хансчыкъча, къалтырайды. Мени да кёзлерими тубан басханды, аныча бютеу санларым джызылдайдыла эмда къолларым къалтырайдыла.

Ол кёзюуде мен рулну къалай иймей къоялгъаным бек сейирди. Алай болса да, эслемей, джол джаны индекге уа кетдим, моторну джукълатдым. Кёзлеримден чарс кетгинчи барыргъа къоркъдум, биреуню уруб алырма деб. Алай бла бир беш минутну турдум, мени джашчыгъым а, не къарыучугъун да салыб манга кысылгъанлай, сёлешмей турады, аз-аз сенкилдейди. Мен аны онг къолум бла къучакълаб, акъыртын кесиме андан да бек кысдым. Андан сора сол къолум бла

машинаны бурдум да, ызыбызгъа, тургъан юйюме айландым да кетдим. Элеватор къайгъылымы боллукъ эдим, ол сагъатда мени къайгъым башха эди.

Машинаны къабакъ эшиклени къатында къойдум, джангы джашчыгъымы акъыртын къойнума алдым да юйге элтдим. Ол да мени къаты къучакълаб, бойнумдан кысханлай барды. Кесини бетчигин мени джюлюнмеген бетиме кысыб, джабышыб къалгъанды. Алайлай мен аны алыб юйге кирдим. Хозяин да къатыны да юйде эдиле. Киргенлей, мен эки кёзюм бла алагъа кёз кысыдым да, таукел айтдым: «Ма, мен кесими Ванюшкамы табдым! Алгъышлагъыз бизни, иги адамла!» Ала, сабий-сиз харибле, экиси да не болгъанын дженгил ангылады-ла эмда ары-бери чабыб, тесукъа этиб тебретиле. Мен а джашымы, не этиб да, кесимден айыралмайма. Алай болса да, кючден-бутдан айтханымы этдирдим. Хозяйка анга шорпа къуюб берди да, аны уллу джутланыб ашагъанын кёргенинде, джылады да къойду. Печни къатына сюелгенди да хотасын бетине тутуб джылайды. Мени Ванюшкам аны кёрдю да, чабыб барыб, аны этегинден тартыб айтды: «Сен нек джылайса? Атам мени аш юйню къатында табханды, анга барыбыз да къууаныргъа керекбиз, сен а джылагъан этесе». Ол да, аны эшитгенлей, андан да къаты джылады, тамам исси кюнде къар эригенча болгъанды да къалгъанды.

Кюн орта ашарыкъдан сора, мен аны парикмахерге элтдим, юйде тегенеге салдым да кесим ашхы джууундурдум, таза орун джабыугъа чырмадым. Ол, мени къучакълагъанлай, къойнумда джукълады да къалды. Аны акъырын орундукугъа салдым да кесим элеваторгъа кетдим, машинаны къотардым, ызыма дженгил келдим, машинаны тохтаучу джеринде къойдум да магазинлеге чабдым. Анга схарла кёнчек, кёлекчик, ча-

рыкъчыкъла эмда джеген картузчукъ алдым да келдим. Айхай, ала бары да юсуне тенг болмадыла эмда иги агъачлы тюл эдиле. Кёнчекчик ючюн манга хозяйка урушхан да этди: «Сен, — деди ол, — шашханмы этгенсе, быллай иссиде сабийге схарла кёнчекни кийдирирге!» Эрлай огъуна тикген машинаны столгъа салды, кюбюрлерин къармады эмда бир сагъатдан мени Ванюшама атлас трусчукъ бла къысхадженг акъ кёлекчик хазыр болдула. Мен джукъларгъа аны бла бирге орунда джатым да эмда кёб замандан бери биринчи кере тынгылы джукъладым. Алай, кече бир төрт кере туруб къарадым. Уянама да къарайма, ол а, шорбат чыбчыкъ бала анасыны тубюне киргенча, мени къолтукъ тубюме къысылыб, азчыкъ мушулдайды, мен анга къарагъаным сайын мени кёлюм алай къууанч тыбырлы болады, таб аны адам адамгъа айтыб ангылатыргъа да бек къыйынды! Аны уятмаз ючюн, алай къысылыб, акъыртын, къымылдамай туругъа кюрешеме, алай а чыдаямайма да, акъырын турама, сернекни джандырама да къарайма эмда бир талайны сюйюб къараб турама...

Танг аласы бла уяндым да, не болгъанын билмейме, мен алай къыйын нек солуйма? Иги къарасам, ол а, мени джашчыгъым, орун джабыудан чыгыб, мени юсуме кёнделен джатыб, бутчугъу бла тамагъымдан басыб турады. Аны бла джукъламакълыкъ тынгылы тюлдю, алай а юренчек болгъанма, ансыз джатамлайма эмда ол къатымда джатмаса, эригиб къалама. Кече джукъусураб тургъанчыкъны башчыгъын сыласанг, тюкчюклерини къыйырчыкъларындан ийсигесенг, джюрегинг басылады, тынч болады, алайсыз мен къалай кечинейим, ол, мени джюрегим, кёб къыйынлыкъдан ташча къатханды сора.

Ал кёзюледе ол мени бла машинада джюрюед, арт-

да алай болмазлыгын мен ангыладым. Манга бир кесиме не керекди? Ётмек кесекчик, туз бла соханчык—ма солдат сау кюннге ач тюлдю. Аны бла уа—иш башхад: анга не сют табаргъа керекди, не гаккычыкъланы биширирге керекди, неда аны бир исси хантсыз къояргъа боллукъ тюлдю. Алай эте турсам, иш да мени сакълаб турмайды. Мен бир кюн кесими къатдырдым да, таукел этиб, аны хозяйка бла къююб кетдим, ол ингирге дери джыламукъларын тѣгюб тургъанды, ингирде уа манга тюберге элеваторгъа къачханды да кетгенди. Кече арасына дери анда мени сакълагъанды.

Ал кѣзюледе манга аны джюрютюрге къыйын эди. Бир джолда ингирде, эртде огъуна джатдыкъ, кюндюз мен бек арыгъанем. Ол хар заманда да, шорбат чыбчыкъчыкъча, шыбыр-шыбыр эте туруучанед, ол кече уа тынгылаб турады.

Сорама: «Джашым, не затха сагъыш этесе?» Ол да кеси юнню башына къараб, манга сорады: «Атам, сен тери палтонунгу не этгенсе?» Мени ёмюрюмде да боялгъан сахтиян палтонум болмагъанды! Баш алыргъа керек болду. «Воронежде къалгъанды», — дейме анга. «Сора сен мени алай кѣб излеб нек тургъаненг?» Мен да анга былай джууаб этеме: «Мен сени, джашым, Германияда да, Польшада да излегенме, саулай Белоруссияны ары-бери да къыдыргъанма, сен а Урупинскеде болгъанса». «Урупинск — ол Германиягъа джууукъмуду? Польша уа бизни ююбюзден узакъмыды?» — дейди. Джукъларны аллы бла алай ушакъ этебиз.

Сен умут этемисе, къарнашым, ол сахтиян палтонну алай бош сорубму къойгъанды? Огъай, ала бары да кеси аллына тюлдюле. Ишексиз, аны керти атасы къачан эсе да аллай палтонну кийгенди, ма ол аны эсинде къалгъанды. Сабийни уа эси кече кѣк джашнагъанчады:

къысха заманнга барын да джарытады эмда джукъ-ланады. Аны да эси ма алайды, кёк джашнагъаннга ушаш, къысха-къысха джарытыб ишлейди.

Биз экибиз, ким билсин, Урупинскеде энтда бир джыл турлукъ болур эдик, алай а ноябрда биягъы ма-на бир пелах чыкъды: балчыкъ кюн машина бла бараем, бир хуторда мени машинам бир джанына тайды, эмда ол кёзюучюкде къайдан эсе да бир ийнек чыкъды да къалды, мен аны аз урдум да джыкъдым. Сора, белгили затды, къатынла кычырыкъдан алдыла, адамла басындыла, автоинспектор да, болуучусуча, шыб деб джетди. Мен не тилеб, не джалбарыб кюрешдим эсе да, болмады, мени шофер книжкамы сыйырды! Ийнек да бир кесекден секирди да турду, юркген кибики этиб, къуйругъун да къалач этди да, юй аралагъа кирди да кетди, мен да книжкасыз болдум да къалдым. Кыш агъач уста болуб ишлей турдум, сора бир шохум бла бирге аскер къуллукъ этген эдик—къагъыт джорютюб тураем—ол сизни областда Кашар районда шофер болуб ишлейди, ма ол кесине чакъыргъанды. Алай джазады: бир джыл джарымны агъач усталыкъда ишлерсе, андан сора бизни областда санга джангы книжка берирле. Ма энди мен джашчыгъым бла, аскерчилени джаяу джорукъларыча, джаяуну басыб Кашаргъа, кесибибизге командировка этиб барабыз.

Да къалай ангылатайым санга мени ишими, ол хайырсыз ийнек болмаса да, мен Урупинскеден кетмей къаллыкъ тюлем. Бушуу къайгъы мени бир джерде кёб турургъа къоймайды. Ма мени Ванюшам ёссе, аны школгъа салыргъа керек болса, ол заманда, ким билсин, кёлум бир басыллыкъ болур эмда бир джерге орналлыкъ болурма. Бусагъатда уа ол да мен да орус джерде ууакъ-ууакъ атлай, ышырыла айланабыз.

— Анга джюрюрге кыйынды,—дедим мен.

— Айтыргъа, ол кесини аякълары бла аз джюрюйдю, кёбюсюне мени юсюмде барады. Аны имбашларыма салама да барама, санчыкъларын тюзетирге излесе, тюшюреме, джолда къатыма джарашады да барады, улакчыкъча чынгайды. Ала бары да, къарнашым, хата тюл эдиле, ол бла мен аланы барын да хорлаб, бир джанына этерге болур эдик, иш недеди десенг, мени джюрегим хылеу болгъанды, поршунланы ауушдурургъа керекди... Бир-бирде алай тутады эмда къысады, джарыкъ дуния кёзлеринги аллында къарангы болады. Къачан болса да джукълаб тургъанлай ёлюб къалыб, джашчыгъымы да къоркъутурма деб къоркъама. Аны юсюне да дагъыда хазна къалмай хар кече сайын кесими багъалы ёлгенлерими тюшюмде кёреме. Эмда кёбюсюне былай болады—мен чанчыуукъ-чыгъана темир чыбыкъ бурууну ичинде—ала уа эркинликде, башха джанында... Бары бла да сёлешеме, Иринка бла да, сабийчикле бла да, сора мен темир чыбыкъны къолларым бла кериб ачайым деб башлагъанлайыма, ала кёз аллымда эриб къалгъанча, менден кетедиле да къаладыла...

Сейир ишди: кюндюз хар заманда да бек иги турама, мени не «ых» деб ынгычхаталмазса, не ахсындыралмазса, кече уа, уяныб къарасам, саулай джастыкъ джыламукъладан суу болуб турур.

Чегетде мени нёгерими ауазы чыкъды, къайыкъ къалакъланы суугъа тийгенлери эшитилди.

Башха, алай а энди манга джууукъ болгъан адам ёрге турду, агъашча къаты, уллу къолун узатды:

— Сау къал, къарнашым, насыблы бол!

— Сен да Къашаргъа игилик бла джет!

— Алгъышынг узакъ болсун. Эй, джашым, кел, къайыкыгъа барайыкъ.

Джашчыкъ атасына чабыб келди, онг джанына джарашды эмда атасыны мамукълу габрайыны этегинден тута, уллу атлагъан кишини къатына сюелиб, атларгъа джарашды.

Эки ёксюзленнген адам, къазауатны мардасыз уллу кючлю джели уруб, кесини туугъан джеринден башха джерлеге атхан эки къум кесекчик... Аланы алда не зат сакълайды? Эмда бу орус адам, не къыйынлыкъда да бююлмеген кючю, ашхы мураты болгъан адам нени да хорлаб, игиликге джетеригин эмда аны бу джашы атасыны къатында уллу болгъандан сора, Ата джурту керек болуб чакъырса, хар неге да чыдарыкъ, кесини джолунда не къыйынлыкъны да хорларыкъ аллай адам ёсеригин керти кёлюбюз бла сюе эдик.

Мен аланы ызларындан бек мыдахланыб къарадым...

Биз бир бирибизден айырылгъан заманда, ким билсин, бары да иги болуб къалыргъа боллукъ болуред, алай а Ванюшка, бир талай атлам атлагъанлай эмда къынгыр аякъчыкъларын чалдыу-малдыу эте бара тургъанлай, манга айланды да сары шинли къолчугъун силкди. Ол алай этгенлей, алайына, билмей тургъанлайыма, джумушакъча кёрюннген, алай а тырнакълы къолча бир зат мени джюрегими бек къаты къысды эмда мен гузаба артыма эйландым. Огъай, къазауатны джылларында чал болгъан, джылы келген кишиле къуру тюшлеринде джылаб къалмайдыла. Ала тюнлеринде да джылайдыла. Былайда баш зат—заманында бир джанына бурула билирге керекди. Былайда эм баш зат — сабийни джюрегин джаралы этмеудю, исси эмда къызгъанч эркиши джыламукъ сени бетингде къалай тёнге-реб баргъанын анга кёргюзмеудю...

БАШЛАРЫ

Дон хапарла	5
Дукъурчукъ	5
Сюрюючю	20
Бедербетчик	38
Эки эрли	79
Къаллы джау	106
Колчакны, мурсаны, дагъыда башхаланы хакъындан . .	131
Бачхачы	139
Адамны джазыуу	159

Михаил Шолохов

ДОНСКИЕ РАССКАЗЫ

СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА

на карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов

Художник Н. Г. Крицкий

Художественный редактор М. П. Бертник

Технический редактор М. Ф. Перепадя

Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 2-IV-1973 г. Подписано в печать 10-VII-1973 г.
Формат 70/108 1/32. Физ. п. л. 6,75. Усл. п. л. 9,45. Уч-изд. л. 8,26.
Заказ № 1576. Тираж 700 экз. Цена 38 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати

Карачаево-Черкесская областная типография
Черкесск, Первомайская, 47.